

ЧОРНЕ ОЗЕРО

(КАРА — КОЛ)

РОМАН

Переправившись поромом через Катунь, повозка, запряжена парою невеличких лахматих коненят, покотилась швидко по гладенькій, як стіл, і безкрай, до самих небес, рівнині алтайській.

За Бійськом різноманітили її ще золотисті лани пшениць, такі, що їм кінця-краю не видно, сріблясті простори жит, картопляні поля, вкриті білим квітом, неозорі рожево-зелені килими конюшини, а між ними, мов лати на гігантському покривалі, тут і там поля гречок, проса, кукурудзи. Де-не-де стрічались дерева, поодинці і групами, невеличкі гаї, переліски, а то й далекі села на обрії, а тепер, скільки сягало око, стелилась одноманітна зелена рівнина, без особливих прикрас, але і без них прекрасна. Поперед бігла змієюю дорога, не в'їжджена навіть як слід, бо між двома коліями, вибитими кінськими копитами і колесами повозок, зеленіла ще незаймана смужка, вкрита подорожником і іншими придорожніми травами, з чого видно було, що невеликий рух панував на цих неміряних просторах.

Коней поганяв сам господар, кержак-старовір Ба-саргін Архип Платонович, мешканець села Шульгин Лог, до якого мали доїхати сьогодні ще, поки смеркне надворі.

Басаргін — візник-професіонал, візникує з дитинства; хлопцем з батьком їздив, привчався, а потім, як виріс, сам візником став.

Жінка його, Мавра, господарила вдома, спершу з наймитами, а потім з синами, як підросли: орала, сіяла, збирала, а він їздив. За тиждень робив один рейс до

Бійська і назад. Туди возив вантажі, здебільшого торговельних і кооперативних установ, звідтам брав пасажирів: останніми роками гори алтайські стали любимим місцем туризму і відпочинку. Візникуванням заробляв, як сам казав, тільки на овес для коней, насправді ж залишалось і для нього, і для родини.

Басаргін вів статечний спосіб життя: не кутив, ніхто не бачив його п'яним. За це користувався пошаною односельчан і клієнтури. Років йому було під сорок, бо у волоссі, стриженому під скобку, і в русявій бороді попадались уже нерідко сріблясті нитки. Був він понурий з вигляду і маломовний, що йшло врозріз з його професією — візники звичайно балакучі, співучі, принаймні така слава про них. Басаргін був іншої вдачі, що, зрештою, не зменшувало його цінності як візника.

Його пасажир, Дмитро Іванович Смирнов, не страждав від його маломовності, навпаки, здавалось, був задоволений, що настирливими розмовами не заважають йому думати.

Дмитро Іванович ніколи не скуцав на самоті, навпаки, часто нудився у не своєму товаристві. Візникові він під час їзди кілька разів ставив питання, але той відповідав неохоче, і Дмитро Іванович перестав його турбувати. Він мовчки оглядав незнайомі місця і захоплювався ними.

"Які простори! Які простори!" — повторяв про себе час від часу з гордістю і радістю, що це простори його Вітчизни.

Дмитро Іванович Смирнов не належав до сентиментальних людей. Життя його було нелегке, але він переміг усі злигодні завдяки своєму здоров'ю, силі фізичній і моральній. Могутня фігура, типове руське обличчя, з незначною домішкою азіатського, з невеличкими карими ласкавими очима, широко розставленими, трохи кирпатим носом, повними губами, енергійною нижньою щелепою і ямкою на підборідді, невисокого росту, широкоплечий, трохи незграбний, одначе з усієї його фігури віяло силою, а попри неї — добротою і ласкою. Він любив поезію,

музику, любив природу і розумів її. Любив свою неосяжну Вітчизну. Зараз він роздумував, що чекає цей прекрасний, напівпустинний сьогодні край, цю землю, по якій їхав, у найближчі роки, коли ці непочаті, ще незаймані сьогодні землі піднімуть плуги, коли ці безмежні родючі степи засіють, коли тут виростуть радгоспи, коли в елеватори державні потечуть мільйони пудів зерна...

Коні раптом зупинились, і Дмитро Іванович прокинувся від своїх мрій.

— Чого ми стали? — спитав.

Він глянув уперед і побачив, що коні зупинились перед огорожею в дві грубі жердини і що огорожа ця тягнеться вправо і вліво від дороги й не видно їй ні кінця, ні краю. За огорожею паслась досить велика череда, її стерегли два хлопчак-підпаски і старий пастух, який непорушно маячив удалині на обрії.

Коли коні зупинились, підпаски прожогом побігли до воріт. Вони бігли наввипередки, а за ними, гнались два молоді собаки, гавкаючи на бігу і намагаючись ухопити один одного зубами за шкіру.

— Біжать відчинити нам ворота,— пояснив візник. Пасажир пожвавився.

— Дітвору треба б чимсь пригостити,— сказав він. Басаргін хмикнув.

— Грішми, чим же іншим. На це чатують від ранку.— Подумавши хвилину, додав: — По п'ятачку, мабуть, забагато, а по три копійчки в самий раз.

Дмитро Іванович порився в своїй кишенях, дістав дві монетки по двадцять копійок і передав хлопчикам, що за цей час уже відчинили ворота і пропускали повз себе повозку.

Хлопчикам було років по десять-дванадцять, обидва були босі, в сірих стареньких свитках, простоволосі, їхні засмагли личка заясніли від щастя, що несподівано потрапило їм у руки.

— Чия худоба, діти? — спитав ласкаво Дмитро Іванович, пестячи зором дитячі голівки.

— Людська,— відповів старшенький, а менший уточнив:

— Громадська.

— Село далеко?

— У балці,— крикнули обидва разом навздогін по-возці, що котилась уже по рівнині в супроводі завзятого собачого гавкоту.

пси бігли ще деякий час за повозкою, а виконавши ретельно свій обов'язок, з висунутими язиками й опущеними додолу хвостами весело прискакали назад, до своїх господарів.

Коні тим часом бігли шпарко, відчуваючи близькість дому, а сідоки поринули знов кожен у свої думи.

Увагу Дмитра Івановича зайняли тепер діти-під-паски. Вони навели його на спогади про власне дитинство, яке минуло загалом безрадісно й швидко. Йому було тепер сорок шість років, а воно стало перед очима так чітко і ясно, немов у казці.

Ось він вертає з дідом Вакулою з кладовища, де похоронили його матір. Батька поховали тиждень тому.

— Що ж будемо робити, сирото? — чує він слова діда, але не розуміє гаразд їх значення. Горе занадто велике, воно осліпило його,

приголомшило. Дід В акула — батько материн. Він поховав оце тепер останню свою дочку й вертає з її сином додому.— З цілої родини ми, онуку, тільки вдвох залишились,— плете вголос свої думи дід. Хлопчик іде мовчки, похнюпившись.— Не горюй, якимось будемо жити,— додає дід веселіше, щоб підбадьорити внука.— Наймешся завтра в підпасичі, та й підемо разом за громадською худобою.

Пригадує діда, високого, кістлявого, у драному кожусі, якого не скидав майже цілий рік, з великою герлигою в руках.

Дід жалів його. Бувало, за пару крашанок, що від якої господині дістане, цукерку купить, пряника і все ото несе внукові.

Дмитро Іванович сумно посміхається до того далекого, сумного, безповоротно минулого часу. Були в ньому тяжкі хвилини, особливо восени, коли настають дощі, холод, сльота, а він босий, ноги аж чорні, поре-пані до крові, руки — що ця земля, на спині драна свитина, а їсти завжди хочеться, бо, за худобою бігаючи, все з себе витрусиш...

"А були і свої дрібні радощі",— думає він.

Дитина сприймає життя по-своєму, як воно є, не знавши кращого, задовольняється існуючим, прикрасивши його своєю дитячою фантазією...

Хіба ці підпаски, що дістали по двогривеному, не щасливі зараз? Скільки тепер планів у тих малих голівках, скільки проектів! Були і в його дитинстві свої радощі. Не все ж було холодно, було і тепло, не все був дощ, було і сонце. А чого варті були походи по гриби, ягоди, вилазки в панські сади! А купання в річці, ловля риби, раків! А вогнища, ночівлі в полі!

— Ех! Дитинство! Скільки в тобі неповторних чарів! — сказав він мимоволі вголос.

Басаргін повернувся подивитись, що з його пасажиром.

Дмитро Іванович збентежився і, щоб сказати що-не-будь, спитав, для чого огорожі, що вони їх бачили.

— Це пасовиська різних сіл, відмежовані огорожею,— пояснив Басаргін, здивований, що такої простої речі можна не знати.— Тепер ми їдемо володінням нашого села,— додав.

— Хіба вже так близько село? — спитав знов Дмитро Іванович.

— Недалеко, кілометрів десять, не більше. Поняття віддалі тут було своєрідне.

Дорога пішла тепер ліворуч по такій же безконечній рівнині. Здовж неї йшли телеграфні стовпи. На дротах сиділи рядами ластівки, і під ними дроти вгиналися. З наближенням повозки пташки злітали з характерним писком і, покружлявши, знову сідали на те ж місце. На вершечках телеграфних стовпів зрідка попадались кібчики. Вони пильно поглядали згори на землю, вишукуючи дрібних гризунів, і злітали задовго до наближення повозки. Над дорогою пролітали дрібні кулики і великі кроншнепи з кривими дзьобами, видаючи з себе звуки, подібні до далеких гудків автомашин. Пролетів табунець чирят. Легенький вітерець приносив звідкись запах близької води. Обабіч дороги, ближче і далше від неї, верталися додому попасом отари овець, за ними йшли поважно пастухи з собаками. Собаки зупинялись, обертались до дороги і без видимої злоби, а більше за звичкою, гавкали на повозку.

У долині раптом замаячили фіолетові горби, що зливалися з обрієм. Це були вже передгір'я Алтаю.

Смирнов зітхнув від зворушення.

— До Чемала далеко? — спитав він.

— Як будете їхати,— відповів по хвилині візник.— Можна доїхати за тиждень, можна і за три дні.

Басаргін оповів, які села зустрінуться по дорозі і яка віддаль між ними.

— Перед Чемалом буде Елікмонар,— сказав він по деякій мовчанці,— районне містечко. Район — аймак по-ойротськи. Базари там. Буває, і наші туди їздять, але рідко. Там уже здебільшого ойроти, мешканці гірського Алтаю, нація, можна сказати, пуста.

Смирнов насторожився.

— Чому? — спитав.

— Та мешкають у юртах, не вмиваються, бань не визнають, жеруть конятину, п'ють араку, тобто горілку з молока, слабку таку. Вони її четвертями п'ють. А руської людини вони не поважають.

— Чому? — здивувався Смирнов.

— А хто їх знає, самолюбива нація.

— Може, росіяни їх кривдять? — спитав знов Дмитро Іванович.

— Воронь боже. Хто їх кривдить?! Самі себе кривдять, бо роботи не люблять. Ото отари пасуть, араку п'ють, і вся їхня робота. Навіть хат не будують, хоч лісам краю не видно. У юртах живуть таких, що в них зайти страшно. Брудно там, дим, темно, холодно. Адже вкриті тільки корою, а живуть в них віками. Вимирає поволі ця нація. Трахома там та й погані хвороби...

Смирнов замислився. Невже все це правда, що говорить візник?

— Лікарі є там? — спитав він знову.

— Є в Елікмонарі, там і лікарня, і амбулаторія, є і в Чемалі, але вони не йдуть у лікарню, не вірять, до шаманів ходять лікуватись, а у тих звісно, яке лікування.

Ця новина була ще разючіша. Дмитро Іванович не міг уявити, що шаманізм процвітає і досі, на одинадцятім році революції.

— Чого дивуватись, — сказав спокійно Басаргін.— Кому охота забиратись у ті гори та боротися з ним?

Це було цілковите відкриття. Смирнов ще раз переконався, як мало вивчений цей край, як мало знають про нього навіть спеціалісти, не то що звичайні письменні люди. І він почав уявляти собі шамана-чаклуна, якого ніколи не бачив, розмову з ним і... боротьбу.

Тим часом показалось село, досі сховане в балці. Дорога тут була вже добре в'їжджена і втоптана, широка, як великий шлях, нею гнали діти худобу, якої майже не видно було з-за хмар куряви, збитої її ногами.

Подорожні зупинились на мить, щоб курява вляглася, але, побачивши, що її не меншає, що стоїть вона стовпом, рушили далі і в хмарах пилу в'їхали в село.

Почало смеркати, і з усіх майже димарів хат ішли вгору кучеряві струмки диму. Димили також, викидаючи з себе час від часу клуби пари, на городах бані. Була субота. Назустріч подорожнім ішли два бородаті дядьки в однакових червоних, у білу смужку сорочках, у рожевих підштанках і у валянках, з березовими віниками під пахвами. Їхні обличчя лисніли від поту, кольором зливаючись із барвою сорочок. Дядьки привітались з Басаргіним, поздоровили з приїздом, а той в свою чергу поздоровив їх з легкою парою.

Через кілька хвилин коні зайшли у двір і стали. Подорож на сьогодні була закінчена.

Смирнов зліз з повозки, щоб швидше розім'яти ноги, а Басаргін сидів і ніби й не думав злізати.

На порозі хати зразу з'явилися два кремезні хлопці років по шістнадцять-сімнадцять. Вони привіталися з батьком ще з порога, поздоровили його з приїздом, вклонилися гостеві й підійшли до коней.

— Де мати? — спитав Басаргін з воза.

— Була тут тільки,— відповів старший.

— Мавра! — гукнув Басаргін.

Із дверей бані, що виглядала з кущів саду, вилетіла хмарка пари, і з неї вийшла невеличкого росту жінка. Вона зачинила двері бані, хмарка зникла, а жінка швидко пішла, майже побігла на голос чоловіка. Великі личаки заважали їй при швидкій ході.

Порівнявшись з повозкою, вона вклонилась чоловікові і також, як сини, привітала його з приїздом. Була ще не стара, але зморена непосильною працею жінка. На її загорілому, смуглявому обличчі збереглися сліди краси, яка давно вже поступилася місцем покорі й остраху.

— Готова баня? — спитав чоловік, не відповідаючи на привітання дружини.

— Готова, батечку Архипе Платоновичу,— покійно відповіла вона.

— Діло!

Тепер він зліз з воза і подався у хату, запрошуючи гостя, який здивовано поглядав на ці родинні взаємини, забувши навіть про те, що йому стерпли ноги.

Хата була велика, простора, як взагалі хати в Сибіру, де лісу вдосталь, де всюди широко й просторо.

Помешкання складалося з трьох кімнат і великої кухні. В усіх кімнатах підлоги були фарбовані, чисті, на них лежали нові хідники. Стіни в усіх кімнатах обклеєні шпалерами, у найбільшій з них, де спали госпо-

дарі, на стінах, у рамках під склом, висіли їхні портрети, збільшені якимсь мандрівним художником з фотографій, бозна-коли роблених, з кам'яними обличчями і переляканими, витріщеними очима; на другій стіні висіла фотокарточка якогось" військового у величезній баранячій шапці, з маузером, шаблею, гранатою за поясом і двома стрічками патронів через плечі, дві листівки, так засиджені мухами, що не видно було й змісту, якась старовинна грамота, плакат із зображенням молодої жінки між двома коров'ячими головами і, на чільному місці у вузьких золочених рамках, один на стіні, портрет Леніна, уквітчаний паперовими трояндами. Ікон у хаті не було.

Смирнову відвели невеличку кімнату біля кухні. Туди й принесли його речі сини Басаргіна.

Проходячи повз кухню, Дмитро Іванович побачив крізь відчинені двері сивого, з рожевим обличчям, веселого діда. Він сидів над самоваром і роздував його чоботом. Це був батько Басаргіна. Він добродушно привітав гостя.

— З приїздом. Скоро чайок,— сказав усміхаючись, як до доброго знайомого.

За свій вік дід привик до частих гостей. Багато їх перебачив у своїй хаті.

— Охоче вип'ю чаю,— мовив гість, сідаючи на ослоні.

— Вперше у нас? — спитав дід.

— У вас на Алтаї вперше, а в Сибіру бував, і не раз,— відповів Дмитро Іванович.

Дід усміхнувся.

— Та й тут Сибір. Хіба Алтай не в Сибіру? Нас алтайцями звать, а які ми алтайці? Ми руські люди, ми землю оремо, пшеницю сіємо. Алтайці там, на горах. Ті з землею не знайомі, а ми землю любимо, ми руські,— закінчив дід, продовжуючи роздмухувати вугілля у самоварі своїм чоботом і наповнюючи хату чадом.

Господар не встрявав до розмови. Він зразу пішов у кімнату з портретами, скинув із себе дорожній одяг і в самому спідньому і валянках подався у баню. Дружина понесла за ним таз і білизну. Сам ніс тільки березового віника. Запрошував у баню гостя, але той відмовився, знаючи, що запрошення було тільки данню ввічливості, а крім того, йому заболіла голова від самоварного чаду. Сказавши про це дідові, вийшов із хати

30

на подвір'я і сів на дубках. Надворі вже добре посутеніло, на небі показалися перші зірки, за грунями ясніло небо — там сходив місяць. Село ще гомоніло суботнім вечірнім гомоном.

Дмитро Іванович розмріявся.

П'ять днів їзди залізницею відділяло його від Москви, від дому, де він залишив дружину добру і єдину кохану доню.

Дмитро Іванович пізно одружився. Не було часу. Доля не балувала його. Осиротивши в дитинстві, позбавивши тепла родинного, притулку, дванадцятирічного пустила в світ без проводиря, і він пішов у світ сам, без її допомоги.

Революція 1905 року вивела його на барикади. Поранений, потрапив у пазури жандармів, відсидів рік у слідчій і після суду етапом пішов у заслання на північ, в Усть-Цільму на Печорі. Тут познайомився із засланцями, яких тоді було немало, і тут-таки здобув справжню освіту — загальну і політичну. Жадібний до знань, він багато читав, головне історичних книжок, і згодом історія стала його улюбленим предметом. У 1914 році повернувся із заслання і зразу ж був мобілізований на війну. Пішов охоче, бо мав уже завдання від більшовицької партії, до якої належав від 1905 року. Галичину пройшов від Збруча до Карпат, переважно в тилкових частинах. Довгий час перебував у батальйоні, що в тилу заготовляв ліс на бліндажі і окопи.

Революція 1917 року застала його в Тернополі, недалеко від кордону. За агітацію проти Тимчасового уряду був арештований, а звільнила його Жовтнева революція. На чолі делегації від московських робітників їздив у Петроград до Леніна, бачився і говорив з вождем народів. За ініціативою Леніна організував партизанський загін проти військ Колчака, який влився потім в Західно-Сибірську партизанську армію, керовану Юхимом Мамонтовим. В одній жорстокій сутичці був поранений в обидві ноги на околиці села, яке потрапило до рук колчаківців. Тієї ж ночі викурили їх із села партизани за допомогою селян, тієї ж ночі знайшла його в своїх К'ноплях на горі дівчина. Вона тут же перев'язала йому рани і з батьком перенесла в хату, незважаючи на смертельну небезпеку, що загрожувала їй і всій родині, коли б вернулися і відкрили його вороги. Ця дівчина стала згодом його дружиною. Вилікувавшись, він поступив в Інститут червоної професури, і на другому курсі виписав свою Галю, з якою листувався весь час, і одружився.

Розмірившись, не отямився, як повернулися Басаргіни з бані. Увійшли в хату. Мавра зараз же почала лагодити до столу. Вона була тепер уже в новому сарафані, одягненому по квітчастій блузі, у черевиках. Тонка шовкова хустина на голові робила її обличчя молодшим і принаднішим. Стіл накрила білою скатертиною, поставила самовар на нікельованому підносі, склянки на блюдцях, цукор, масло, молоко у відповідному посуді, перепічки, ватрушки, коржики в окремих тарілках, а також варення малинове — все, приготовлене для неділі.

Із різноманітності посуду і страв, поданих на стіл, було видно, що хата заможна, що її мешканці задоволені зі свого життя-буття.

За вечерею йшли розмови, пересилувані жартами і сміхом. Охочим на жарти виявився дід Платон — батько Басаргіна, цілковита протилежність синові. Він говорив, майже не вмовкаючи, і мав про що говорити. Як виявилось, він був теж у Західно-Сибірській партизанській армії, громив Колчака і Кайгородова і був навіть... розстріляний.

Дмитро Іванович здивовано глянув на старого.

— Як це зрозуміти? — спитав.

— Обскажу,— мовив дід і почав свою улюблену повість, яку, видно, багато разів оповідав у своєму житті.

— Воював я на бронепоезді "Смерть или победа". Пам'ятаєте, певне, такий бронепоезд?

— Як не пам'ятати? — сказав, сумно усміхаючись, Дмитро Іванович.— Прекрасно пам'ятаю.— Він вигідніше улаштувався на ослоні, щоб уважно слухати.

— Було це,— продовжував дід,— між станціями Бу-гурусланом і Бугульмою. Теж, певно, місця знайомі?

Дмитро Іванович кивнув головою.

— Одної ночі нас оточили колчаківці. Розібрали колію, і ми не могли рушити ні сюди ні туди. Вирішили битись до загибелі. Сама назва поїзда цього вимагала,— усміхнувся дід.— І боронили ж ми свою твердиню на колесах! Ох і боронили! Скільки там під нею ми поклали білих — не злічити. Я вам правду кажу. Поклали вони і нас чимало, точніше — всіх. Ось як це було. Не можучи взяти приступом, колчаківці розбили наш

поїзд із гармат, а жменьку живих, усіх до одного поранених, захопили в полон.

Дід замислився. Ніхто не переривав його мовчанки. Картини минулого воскресали в пам'яті кожного, різні у різних людей, що слухали зараз діда.

— Тоді, як знаєте, розправи були короткі,— продовжував дід по хвилині. — Нас вишикували в ряд. Хто не міг стояти, тому стріляли в лоба з нагана, а хто ще на ногах тримався — поставили під стіною і... дали залп...

Старий знов замовк, зігнув по-старечому спину, поклав руки ліктями на коліна, стуливши до купи опущені додолу кулаки, обличчя його потьмяніло. Важкі спогади зігнали безтурботну усмішку з обличчя.

Смирнов дивився на діда, не знаючи, як розуміти самий кінець повісті. Дід бачив його здивування, вичекав ще хвилину і закінчив:

— Розстріляли і мене. Подивіться, бачите?

Він показав на рот, де не було жодного зуба, потім обернувся і показав шию. На ній видно було великий, давно зарубцьований шрам.

— Куля увійшла в рот, вибила зуби і вийшла шиєю,— сказав дід.— Я знепритомнів і впав. Колчаківці зразу відступили під натиском наших регулярних частин, мене підібрали санітари, відвезли до шпиталю, а там хірурги зшили, як ганчір'яну ляльку, і, як бачите, повернули до життя.

Дід засміявся, але того сміху ніхто вже не підтримав...

Дмитро Іванович сидів і думав, яких тільки курйозів не було в історії його народу...

— Знаєте,— сказав до діда,— варто було проїхати кілька тисяч кілометрів, щоб тільки про один цей випадок почути з уст самого героя.

Дід не відповів. Під впливом його оповідання Дмитро Іванович перебував до кінця вечора. Потім ішли ще розмови про життя села, його ставлення до нової, Радянської влади, і хоч у розмові брав участь і господар дому, вона вже не клеїлась. Довга подорож у тряскій повозці зробила своє — хотілося спати. Почали облягатись. Гостеві постелили в окремі кімнаті на підлозі. Він сам просив, бо на чужих ліжках не любив спати.

Поки стелили постіль, Дмитро Іванович зробив деякі помітки у записній книжці, з якою ніколи не роз-

2 В" Гжицький

33

ставався, і як тільки постіль була готова, зразу роздягнувся, ліг і тут же заснув...

Десь по опівночі йому приснився сон. Він бачить себе в партизанському загоні. Тайга і непроглядна, темна ніч. Він і товариші-партизани, з якими чомусь не знайомий, втомились від довгого походу і

хочуть лягти відпочити, але не можуть знайти місця: куди не глянуть — усюди мурашині купи, величезні, немов їх хтось навмисне понасипав. Раптом хтось невідомий каже: "Лягайте на купи, лягайте, буде вам м'яко, і швидко заснете". Голос владний, такий, що йому противитись не можна, і всі покірно лягають на мурашиська. Лягає і він. Товариші його зразу поснули, а він не може заснути, бо щось тривожить, щось страшне, невідоме. І він не спить. Коли бачить, серед темної ночі ясно бачить, що всі товариші його, які йшли з ним і лягали на мурашині купи, вже не люди, а кістяки. В очних ямах цих недавніх людей, в носових отворах, між голими, без-шкірними щелепами рояться мільйони мурашок. Це вони так ґрунтовно об'їли м'ясо на живих людях і залишили самі білі кості. Хочє встати, щоб утекти з цього заклятого місця, але не може рушитись. Робиться страшно. Він знає, що мурашки доберуться й до нього. Ось вони вже наступають цілими полчищами, уже позалазили в штани, в рукави, він чує, що вони роз'їдають йому ноги, уже повзають по шиї, набиваються в рот, в уха, в очі, в ніс...

Дмитро Іванович чхає і... прокидається. Облитий потом, з прискорено б'ючим серцем, лежить горілиць, дивиться в освітлений місяцем прямокутник вікна і міркує, чи це ще сон, чи вже ява, тому що по ньому справді щось лазить у неймовірній кількості. І не тільки по ньому, але й по стінах, підлозі, по всіх речах у кімнаті. Він чує шелест лапок на шпалерах, в газетах, що залишив перед сном на столі, в посуді на шафці, на своєму чемодані, рюкзаку, на своєму одязі, що висить на спинці крісла.

Дмитро Іванович нарешті приходить цілком до пам'яті, сідає і світить сірника. Те, що він бачить, переповнює його жахом: вся його постіль, підлога, стіни і всі речі вкриті рухомою масою прусаків. Дмитро Іванович зірвався з місця, засвітив свічку, з огидою обтрусив із себе настирливу комашню, одягнувся, погасив свічку і вийшов надвір. Сів на порозі і задумався...

"Що за okazія,— міркував він,—у такій охайній на вигляд хаті така нечисть? Невже люди не можуть справитись з комашнею у власній хаті?!"

Він пам'ятав, що сибірячки виморожують їх узимку під час великих морозів. Що ж би перешкодило цим людям? Може, хворів хто? Інакше не можна було пояснити такого недбальства. Зрештою, і влітку є засоби боротися з цим злом. Як же уживається в цьому домі видима охайність з такою нечистю? Серед таких міркувань він прокуняв, сидячи на порозі, до ранку. Благо, що ранок улітку настає швидко. Як розвиднілось, Смирнов, перемерзлий, блідий і ще більше втомлений, вернувся до кімнати. Прусаки по постелі вже не лазили, денне світло позаганяло їх у темні кутки і шпари. Дмитро Іванович, не роздягаючись, ліг і ще раз міцно заснув.

Перше почуття після пробудження було неприємне. У шибки барабанив дощ, по небу неслись грізні розкоти грому, в деревах за вікном шумів вітер.

Смирнов устав і зайшов у кухню, щоб умитись. Басаргін зустрів його з усмішкою.

— Як спалось? — спитав.

"Чи сміється?" — подумав Дмитро Іванович, але на обличчі господаря не було і тіні іронії, він, видно, нічого не знав про його неспокійну ніч.

— Неважно спалось,— відповів,— прусаки не давали спати.

— Хіба? — здивувався щиро господар.— Невже таки не дали спати? А нам вони не той, не заважають. Вони ж не кусаються? Блощиці, да, ті кусають, а прусаки?..

Він цього не міг зрозуміти.

— Є, правда, багато їх,— пояснив господар,— особливо у вашій кімнаті, бо там ми борошно тримаємо і всяке їстівне, але щоб аж спати

не давали?! Взимку не виморозили — господиня хворіла, і тепер до зими доведеться терпіти.

— Чого ж терпіти? — спитав гість.— Продаються ж в аптеках якісь порошки проти них, чого ж до зими чекати?

— Та, — махнув рукою господар,— ачей не з'їдять.— І, щоб перемінити тему, сказав: — Дорога пропала, доведеться, видно, у нас оселитись.

— Чому пропала?

2*

35

— А так, хіба не бачили, який дощ? Тепер усі ріки, потоки набухнуть, возом не проїхати.

— А чим же? — спитав здивовано гість.

— Тільки верхи.

Умовились, як тільки проясниться, при допомозі Басаргіна найняти верхові коні і провідника, і Дмитро Іванович рушить далі.

Дощ не вщухав до вечора, а ввечері, як тільки випо-годилося, Басаргін знайшов провідника і трьох верхових коней. Оповідаючи про це Смирнову, сказав:

— Будете мати провідника інтересного, бувалого, не пожалієте.

На запитання, чим цікавий провідник, Басаргін не дав конкретної відповіді.

— Самі побачите,— сказав,— а то довго оповідати. Словом, інтерна людина.

Наступного ранку зі сходом сонця невеличка валка вирушила з села на південь, у глиб гір. Попереду їхав на доброму гнідому коні Смирнов. Він цієї ночі добре виспався у повітці на сіні і був у прекрасному настрої. За ним їхав провідник на ситій сірій коняці, а до її хвоста був прив'язаний третій кінь, нав'ючений речами Дмитра Івановича. їх було небагато, всього чемодан і рюкзак, але для зручності і вигоди взято цю третю коняку. Дмитро Іванович хотів мати вільні руки, спокійно оглядати місцевість, що нею проїжджали, і робити записи тут же, на коні, коли була б потреба.

Дорога вела здебільшого берегом Катуні, де-не-де збочувала від неї і тоді йшла лісами, піднімаючись угору, то спускаючись в долини, вкриті чагарником і травами, і, нарешті, зустрічала невеличкі села, розкинуті над Катунню, великою, священною рікою мешканців гірського Алтаю — ойротів.

Усю дорогу наші подорожні їхали мовчки, тільки зрідка перекликаючись, а коли сонце стало в зеніті, Дмитро Іванович глянув на годинника і, побачивши, що перевалило за південь, зупинив коня.

— Спочинемо? — крикнув до провідника. Той плентався ззаду через те, що в'ючний кінь обмежував рухи його верхівця.— Місце вже дуже хороше, варто на ньому затриматись,— додав, коли провідник наблизився.

— Спочинемо,— погодився провідник, зупиняючись біля Смирнова.— Коні спітніли, спека, треба дати їм відпочити.

Подорожні спішилися, швидко розсідлали коней, перевірили, чи не потерли їм сідла спин, попутали й пустили на траву, а самі заходились збирати хмиз на багаття.

Через десять хвилин вода в чайнику вже грілась, а наші подорожні полягали коло вогнища, поклавши сідла під пахви, повитягали ноги і розмовляли, знайомились один з одним.

Дмитро Іванович розповів, що їде в культурних справах, що має в програмі об'їхати села і аймаки гірського Алтаю, щоб ознайомитися з побутом мешканців, їхнім життям, культурою, релігійними обрядами, зібрати їхні казки і пісні, щоб потім у Москві написати книгу про цей край.

Провідник пильно слухав.

— Ви вчений? — спитав він, коли Дмитро Іванович замовк.

— Ні, я простий історик,— відповів той.— Ученого ступеня поки що не маю.

— А я простий батрак,— вирвалось у провідника. Він, може, й пожалів, що сказав це, але вже було пізно, бо Дмитро Іванович ухопився за слово. Наймаючи коні, був певний, що має діло з господарем, тим більше, що Басаргін говорив про провідника, як про цікаву людину. Про своє здивування він сказав провідникові.

— Я, власне, не простий, бо батрачу у рідного брата,— уточнив той.— Правда, майже добровільно,— додав по хвилині.

Це ще більше зацікавило. Дмитро Іванович попросив розповісти, в чім річ, і провідник по-селянськи детально почав оповідати про свій батьківський дім, про хворобу і смерть батька, про те, що по смерті батька їх залишилось двоє з братом, що дістали рівні паї, і як на них почали разом працювати, як по одруженні брати поділили землю, бо

братова не захотіла працювати колективно, і як, нарешті, прийшов 1914 рік, а з ним імперіалістична війна.

— Мене мобілізували на війну,— розповідав він поволі,— а брат мій залишився вдома. Чому його не взяли на війну, і досі не знаю. Не був він кволий. Відходячи на фронт, я покинув свою землю на брата, а він обіцяв зібрати мені трохи грошей від моєї частки землі, щоб було чим розжитись, як з війни повернусь. Звичайно, ніяких грошей він мені не дав, як я повернувся з походу, але про це далі.

Провідник встав, приніс трохи хмизу, призбираного про запас, підклав у багаття, що вже перегорало, і, коли полум'я охопило сухі дрова, повів далі свою сумну повість.

— У 1915 році в Карпатах попав я у полон до австрійців, і вивезли вони мене в концтабір у Талергоф. Що це був за табір — вам не збагнути, коли самі не були. Не думав я, що живим залишусь, і, певне, не вийшов би, коли б не потрібні були робітники на польові роботи. Усіх чоловіків, від малого до великого, австрійці забрали на війну. Приїхав набирати собі робочу силу сам поміщик — офіцер у чині полковника. Нас вишикували в ряди, полковник пройшов рядами і вибрав собі з-поміж нас кілька десятків, тобто скільки йому треба було. У число вибраних потрапив і я. Не знаю, чим я йому сподобався, я тоді вже ледве ходив і збирався на той світ.

Оповідач сумно посміхнувся і замовк. Дмитро Іванович терпеливо чекав, поки той рився в своїй спогадах.

— У того поміщика,— продовжував провідник,— віджив я. Він таки добре годував нас, інакше не могли б працювати. Я до роботи був охочий, мене зразу помітили, взяли до коней, спершу конюхом, а потім кучером полковника. Другим конюхом у того полковника був поставлений теж земляк наш, сибіряк, Іван Петрович Шестаков. Коли живий, хай живе ще довгі літа, а коли вмер — вічна йому пам'ять.

Розумний був, учений, тихий, спокійний, але слабкий до простої роботи. З лиця його видно було і по руках, що чорної роботи не робив. Я швидше за нього відновив сили і, бувало, допомагаю йому чи стайню почистити, чи гній вивезти, а він все горює, що не має чим віддячити. Я його заспокоюю, а він журиться, бідний, мало не плаче. Такий жалісливий був.

Оповідач зітхнув, а по хвилині спитав, чи не набридло слухати. Заспокоєний, відкашлявся і повів далі свою невеселу-повість.

— Знав він, чужі мови, той Іван Петрович, а найкраще німецьку. Якось познайомився він з одним німцем, що чогось часто з'являвся у нашій економії. Той німець приносив під полою німецькі книжечки різні, менші і більші, а мій Іван Петрович читає їх, бувало, до пізньої ночі, але крадькома. Якось раз, коли ми вже добре подружились, він каже мені: "Ці книжечки,— каже,— проти поміщиків писані, проти багатіїв, що визискують таких, як оце ми з тобою, батраків". І тут він відкрив мені очі на такі справи, про які я ніколи і гадки не мав. Оповідач знов помовчав хвилину і продовжував:

— Одного разу він показує мені книжечку, німецькою мовою друковану, і каже: "Знаєш, хто її написав?" — "Звідки мені знати", — відповідаю. "її,— каже,— написав наш Ленін". Я не знав, хто був Ленін, і він мені пояснив. Тоді в Росії уже йшла революція. Іван Петрович розповів мені, що таке революція і для чого вона. Він, бувало, каже: "Нам треба тепер бути вдома, обов'язково треба", — "Як же це зробити?" — питаю. Він каже: "Втікати треба. Тобі,— каже,— трудно, ти німецької мови не знаєш, засиплешся, а я,— каже,— спробую". А він таки втік. Одної ночі попрощався зі мною і втік. З того часу я про нього не чув. Настав вісімнадцятий рік, а з ним революція в Австрії. Поміщик віддав нас знов до Талергофу, але вже не довго ми перебували в ньому. Приїхав Червоний Хрест наш, російський, і нас відправили в Росію. Вам, певне, вже набридло слухати? — спитав він знову.

— Ні, ні, дуже цікаво,— заперечив Дмитро Іванович.— Оповідайте далі.

— Коли не набридло, слухайте далі. Тепер вже не багато.

Повернувшись з полону додому, пішов я у Чер,-вону Армію, а з нею на колчаківський фронт. Тепер я мав уже відкриті очі, тепер я бачив те, чого без мого друга Івана Петровича ніколи б не побачив. Тепер я йшов на ворога свідомо, був бойовий, невмолимий. Ви не дивіться на мене, що такий тепер непоказний. Мене половини нема, а чому — почувете. Так ось, в однім бою мене поранили, та так, що хоч і вилікували, а інвалідом став на все життя. Женитись мені вже не треба, дітей мати не можу. Ви розумієте?

— Розумію,— сказав співчутливо Смирнов. Він тепер уважніше придивився до оповідача, і йому стала зрозумілою його апатія, в'ялість, словом, непоказність, про яку недавно він сам говорив.

— Покінчивши з Колчаком і громадянською війною, вернувся я додому,— продовжував провідник.— Вернувся, та не було вже радості в моїм серці. А крім того.

з перших днів я побачив, що брат мій не радий мені. Він думав, що я загинув на фронті, аж тут я з'явився. Зустрів мене холодно. Зрозумів я, в чім річ, і заспокоїв брата. "Не бійся,— кажу,— держи всю землю, як держав, я на свій пай не посягаю. Дай,— кажу, — мені куток і годуй, а я буду робити в тебе, буду допомагати в роботі, а там, може, кудись і піду..." Так я залишився, нікуди не пішов і так живу.

— Чому ж не пішли на завод, не продовжили освіту? — спитав Дмитро Іванович.— Могли знайти в громадській роботі ціль життя, коли не вдалось життя родинне.

Егоров, так було прізвище провідника, похнюпився і по деякому роздумі сказав:

— Енергії нема. Розумію, що треба щось робити, і не можу, енергії нема.

Чайник скипів, подорожні попили чаю з сухарями і рушили в дальшу дорогу, що, як і досі, знов пішла низами, горами, невеличкими полями, розкинутими по долах і узбіччях, засіяними ячменем і вівсом, виходила знов на берег ріки і знов відходила. Двічі довелось переходити потоки. Перший, що трапився, перейшли без пригод, а в другому коні пішли вплав, і речі Дмитра Івановича, та й сам він і провідник таки добре змокли.

Гірські потоки в погожі дні майже не помітні, але після дощів, особливо після раптових злив, обертаються в грізні ріки.

Перейшовши на другий берег, подорожні обсушились біля вогнища, яке розклали тут же; добре, що сірники були у провідника в шапці.

Дмитро Іванович оглянув речі. Рюкзак був мокрий, але, на щастя, тільки зверху, речі в ньому були сухі.

Ніч захопила наших знайомих біля заїмки багатого старовіра Арефи Артемовича Кошкіна. Вирішили проситись на нічліг, тим паче, що небо захмарилось і почав накрапувати дощ, а одежа на них була й без того ще вогка.

Заїмка лежала в маленькому міжгір'ї, над сріблястим потоком, що десь там, за садибою, падав з кільканадця-тиметрової височини і всю долину наповнював веселим шумом. Складалась вона з хати, поставленої з масивного витривалого лісу, і досить великого сарая чи повітки. Обидві будівлі потопали в зелені старих могутніх кедрів так, що, коли б хто не знав про існування заїмки, з дороги не побачив би.

Арефа прийняв гостей без видимої радості, але й не вороже" На порозі спитав гостя, чи курить, а довідавшись, що ні, запросив у хату, усміхаючись в свою широку, лопатисту бороду.

— Ми люди старої віри,— сказав, входячи в кімнату,— не куримо чортового зілля.

Дмитро Іванович знав звичаї старовірів-кержаків, отже, на порозі попередив, що і посуд мають свій, не курять і не п'ють.

Господареві це сподобалось.

— Посуд — дурниця,— сказав він.— А от куріння ні до чого.

Дмитро Іванович цілком погодився з ним, бо сам давно покинув курити і ніколи вже не вертався до цієї згубної звички.

Увійшли до кімнати всі троє. Великий, як ведмідь, коли на задні лапи стане, лисий, бородатий господар сів на ослоні, загородив собою все вікно і з-під насуплених крилатих брів почав безцеремонно оглядати своїх гостей. Цікавив його Дмитро Іванович; Єгорова знав раніше. Враження, як видно, було не погане, бо з лиця йому не сходила усмішка.

— Звідкіля забрели в наші краї? — спитав, гладячи бороду. Довідавшись, що Дмитро Іванович із Москви, додав: — По податковій часті?

— Ні,— заперечив Смирнов.— Цікавимось, як на Алтаї люди живуть.

Для Арефи цікавість такого роду була мало зрозуміла, і він просто не повірив тому, що сказав гість.

— Для чого воно, прим'єрно? — спитав він знову, пильно стежачи за обличчям співбесідника.

Дмитро Іванович пояснив, як умів, для чого потрібна історія.

— Усі ми повинні знати свій край,— говорив він,— повинні знати його мешканців, як живуть і чим займаються, його багатства, його славне минуле. Такі люди, як я, збирають матеріали, друкують їх у сотнях тисяч книжок, а ті книжки читають мільйони школярів і дорослих. Вчать по них.

Старий кержак прийняв з недовір'ям і це пояснення. Щоб перемінити тему, він спитав, що таке колгосп. Тоді колективні господарства тільки почали народжуватись, до них малосвідомі люди ставились з недовір'ям, тим більше, що багатії по селах агітували проти них. Отже, і до заїмок доходили про колгоспи вісті невірні, більш того — нісенітні, безглузді.

Дмитро Іванович розповів господареві у доступній формі, що таке соціалізм, чому до нього прямує молода Радянська держава, якими шляхами йде вона, розповів про важку промисловість, про Дніпрельстан, про велетенські металургійні заводи і закінчив про колективну обробку землі.

Під час його оповідання в кімнату непомітно увійшов молодий парубок, середнього росту, худорлявий, з великими синіми мрійними очима, одягнений у військову літню гімнастюрку і такі ж штани, кольору хакі. Він сів біля порога і уважно слухав пояснення. Дмитро Іванович тим часом закінчив їх і, помітивши здивований погляд господаря, спитав:

— Розумієте тепер, що таке колгосп?

— Розумію,— відповів, хвилину затримавшись з відповіддю, Арефа.

— Пішли б до колгоспу? — поставив друге запитання Дмитро Іванович.

— Ні, — відповів Арефа, не задумуючись, і усміхнувся.

— Чому? — здивувався оповідач.

— Не пішов биг та й годі.

— Але ж чому? Арефа подумав.

— Коли б усі люди були рівні,— сказав він,— коли б, прим'єрно, усі однаково працювали, а зароблене по-рівному ділили, може, пішов би.

Він на хвилину замовк і раптом закінчив:

— І тоді не пішов би. На чужого дядю працювати не згоден.

Він махнув рукою і встав, щоб закінчити цілком зайву, на його <думку, розмову, одначе, побачивши парубка, додав:

— Он синові моєму, — він показав рукою на парубка, що сидів біля порога,— йому, бачите, колгоспи до вподоби, з ним і потолкуйхелл. Хоч... — він подумав хвилину,— хоч мені здається, що й він більше наперекір батькові, ніж з власного розуму. Кому може таке життя подобатись?..— Старий вийшов із хати.

Парубок усміхнувся.

Дмитро Іванович підійшов до нього і привітався за руку.

— Недавно з армії? — спитав приязно.

— Уже скоро рік, як удома, — відповів парубок.— А все воюємо з батьком. Не подобається йому нове.

— А вам?

— Я комсомолец, як мені може не подобатись? Це було сказано так щиро, що не залишило ніяких

сумнівів.

— Батько знає? — спитав Дмитро Іванович.

— Про що?

— Що ви комсомолец? Хлопець хмикнув.

— Знає,— сказав.— Але не сприймає цього серйозно, думає, що це так собі, мода пішла, що молодь у комсомол вступає, та й не розуміє гаразд ні того слова, ні його значення.

— А ви б роз'яснили.

Парубок безнадійно махнув рукою.

— Ви ж зараз роз'яснювали,— сказав він.— Допомогло? Не слухає, куди там! Спершу погрожував, що відречеться від мене, позбавить майна тощо, а переконавшись, що я про це не дбаю, махнув рукою, упевнений, що з літами все перемелеться і борошно буде.

Дмитро Іванович думав про долю цього молодого розумного хлопця, закинутого в далекий, глухий закуток для того, щоб дати себе безповоротно втягнути в середовище, в якому перебуває.

— Ви не думаєте звідси виїжджати? — спитав він співчутливо.— Вік думаєте вікувати на заїмці?

Парубок заперечив.

— На заїмці ми живемо тільки влітку,— сказав він.— Батько пасіку тут тримає, а ми з жінкою сіно косимо, худобу пасемо.

— Тільки вдвох? Батраків нема? — спитав Дмитро Іванович.

Парубок почервонів по самі вуха. Хотів приховати, що батраків держать, бо соромно було признатись, але вони крутились якраз по подвір'ю, і замовчати цього не можна було.

— Батько держить двох батраків-ойротів,— сказав він,— Самим не упоратись. Коли б у колективі — батраків не треба б,— додав, ніби виправдуючись.

Відчинились двері, і в кімнату ввійшла поважно стара жінка з самоваром на підносі — дружина Арефи Артемовича, за нею вродлива молодиця з великим білим короваєм хліба — його невістка, а похід замикав сам господар з сотами меду на тарілці.

— Не знаю, чого я там набрав,— сказав він, входячи в хату, — меду чи вощини з червою, у темряві не розбереш, а хотілось почастувати вас алтайським медом.

Всі ці люди внесли в хату запах пасіки: старої вощини, меду, димку від горючого трута, якихось сухих трав. Травами запахло, певно, від жінок, від їхньої святкової одежі, що лежала в коморі, де зберігались цілий рік квіти чебрецю-материнки, безсмертників, центурії, божої кривці, дягелю та інших лікувальних трав.

Господар поставив миску на стіл, а сам засвітив лампу. Світло розсіяло його сумнів щодо якості сотів. У мисці лежали важкі шматки білої вощини, переповнені вщерть свіжим гірським, янтарного кольору, пахучим медом. За вечерею, у якій жінки не брали участі, йшли розмови про сучасне і майбутнє Алтаю і затягнулись до пізньої ночі.

Наступного ранку гостя виряджала вся сім'я, з якою Дмитро Іванович за кілька годин заприятелював.

— Заїжджайте з поворотом,— запрошував старий Арефа Артемович,
— не минайте нашої пустелі.

Він і дружина кланялись мандрівникам у пояс. Дмитро Іванович подякував за гостинність і обіцяв приїхати.

Син Арефи сів верхи на свого коня і провів гостя далеко за оселю, розпитуючи про Москву, про те нове, що діялось там, далеко від його відлюдної, самотньої заїмки.

— Як ви після армії почуваете себе в цій глушині? — спитав Дмитро Іванович.

— Як вам сказати,— відповів молодий чоловік,— Тут я народився, тут минуло моє дитинство, тут моя вітчизна. Знаю, що мені треба щось робити. Нові часи, нові люди, нові пісні. Так, як батько, я вже жити не буду і не можу. Хотів перебратись в Елікмонар ще з весни, туди закликав мене аймацький комітет комсомолу на роботу, я кандидат в члени айкому комсомолу,— сказав гордо,— і я піду на роботу, хоч жаль покинути старих батьків. Вони потребують моєї допомоги. Погляди у них старі, та що з ними зробиш, і самі вони старі.

На повороті в ліс розпрощались. Мандрівники поїхали далі, а син Арефи Артемовича ще довго стояв на місці, проводжав їх очима, поки не сховались у гущавині.

Опівдні подорожні вїхали в Елікмонар. Звідси до Немала рукою подати. Коні не втомились, на заїмці їх добре нагодували вівсом і сіном, можна було їхати далі, але Дмитро Іванович вирішив зупинитись, щоб оглянути це гірське містечко та й побувати в районних, ай-мацьких потешньому, організаціях.

Зупинились в Будинку селянина. Тут був притулок людям і коням, тут можна було і самим харчуватись, і коней годувати.

Егоров залишився біля коней, а Дмитро Іванович пішов у місто. Розкинулось воно в широкій долині над Катунню, в мальовничій околиці, саме мало цікаве. Житлові будинки були порозкидані безсистемно, неначе велетень який сипнув ними, як зерном, і вони де впали, там і вросли в землю.

Виділялись з-поміж них тільки школа-семирічка, ай-мацький комітет партії, аймацький виконком, лікарня. Пошта, клуб, дитсад містились у звичайних будинках, нічим не примітних. Виділявся ще базарний майдан з довгими рядами складів та інших торговельних установ. Загалом же все місто не справило ніякого враження.

Дмитро Іванович зайшов спершу в айком, познайомився з першим секретарем, показав йому свої документи, розповів про мету поїздки, розпитав про людей, з якими слід було зустрітися, щоб зібрати потрібні відомості про цікаві місця. Секретар підтвердив, що саме Чемал є найцікавіша місцевість щодо становища і складу людей, які проживають там: він вказав на цікаву фігуру тамтешнього вчителя Токпака Івана Макаровича, лікаря Теміра — завідуючого амбулаторією, художника Гуркіна в селі Аносі, учня великого Шишкіна, й інших, більш або менш цікавих людей.

Перед комітетом партії і перед сусіднім виконавчим комітетом, що містився в будинку через дорогу, стояли в ряд, поприв'язувані до штахет, десятки осідланих коней. Час від часу хто-небудь виходив із установи, сідав на коня, переїздив дорогу, злазив, прив'язував коня і йшов до другої установи.

Дмитро Іванович звернув на це увагу. Секретар райкому партії, усміхаючись, оповів про ці звичаї тубільців.

— Мешканці цих гір,— сказав він, — і чоловіки, і жінки, не люблять ходити пішки. Коли алтайцеві треба піти до сусіда, що мешкає в сотні кроків від нього, а кінь пасеться в якомусь кілометрі від юрти, то він

побіжить до коня, осідлає його і верхи поїде в гості. Пішки не піде: соромно і непристойно.

Попрощавшись з першим секретарем, Дмитро Іванович відвідав голову виконкому, а від нього пішов блукати по місту. Зайшов до школи, забувши, що канікули, і, крім сторожа, нікого не застав. Заходив у клуб, і клуб був на ремонті. Довелось обмежитись поштою, де він написав листа додому, до установи, що його сюди послала, і подав, крім листа, телеграму дружині, що живий, здоровий, що вже знаходиться на території гірського Алтаю.

Вийшовши з пошти, побачив, що погода різко змінилась. На гори налягали тумани. Вітер гнав їх звідкись, вони клубочились велетенськими сірими масами, скочувались з верхів дивовижними лавинами і закривали гори. Де ще перед годиною зеленіли вони на тлі синього неба, там тепер сіріла мокра рухома стіна. Вона хутко насувалась на місто і ховала його в собі. В домах де-не-де засвічували світло, бо надворі темніло. Почав накрапати дощ.

Дмитро Іванович прискорив кроки. Його обганяли ззаду і минали зустрічні вершники, втікаючи від дощу. Це були переважно чоловіки-ойроти в своєму національному довгому одязі. Були й жінки. Побачив і цілу сім'ю на одній коняці — чоловіка, жінку й дитину. Проїхала верхи якась вагітна жінка з одною дитиною спереду і одною позад себе.

Дмитро Іванович жалкував, що під ним немає коня, але роздумувати не було коли, дощ припускав щораз більший, і він майже пробіг решту дороги до постійного двору. Він був у гарному, збудженому настрої, голодний і ще на підході до Будинку селянина смакував вечерю, яку думав замовити. Це мали бути смажені курчата з молодою картоплею і салатом із огірків і помідорів, а по вечері — кружка пива.

На порозі зустрів Єгорова, що вже хвилювався за свого пасажира.

— Довгенько ви,— сказав той, усміхаючись.

— Далі ж не їдемо? — спитав Дмитро Іванович. Єгоров глянув на пасажира.

— Куди ж в таку негоду? Надвір вийти страшно. Дмитро Іванович був такої ж думки.

— Зараз ми з вами повечеряємо гарненько, а до Немала доїдемо і завтра, ачей встигнемо?

— Встигнемо, туди рукою подати. А надворі лив дощ.

У той час, як наші мандрівники другого дня вранці уже відпочивали в Немалі, художник Ломов тільки прокинувся. Звечора довго не міг заснути і тому о десятій годині ледве підвів з подушки голову, важку, наче оловом налиту. Він витягнувся — аж хруснули суглоби, потім підвівся на ліктях, запалив цигарку, що лежала наготовлена ще звечора на столику, і виглянув у вікно. Надворі було сіро, млисто і вогко. Гори стояли понурі, буденні. Вони скидали з себе мокрі, обшарпані покривала, що хмарами підносилися вгору, відслонювали слизькі скелі, нависле велетенське каміння, а над ним череди корів і отари овець, що здалека виглядали наче червоні і чорні комашки.

"Димляться гори,— подумав художник,— знов буде дощ. Тиждень сидів у горах — і щодня дощ. Перспектива не з кращих. Так можна багато зробити!"

Приїхав він з далекої Москви, щоб відпочити й попрацювати. Приваблювали його дикі гори Алтаю, майже не досліджені, його первобутні мешканці з їхнім старовинним побутом, релігією, звичаями, про які він чув з оповідань товаришів і знав з тих небагатьох книжок, що досі написано про Алтай. Їдучи сюди, він обіцяв собі багато зробити, а

просидівши тиждень — з жахом переконався, що досі не брав навіть пензля до рук, бо майже не виходив з хати.

Ломов накинув на себе халат, відчинив вікно і висунув голову надвір. Знадвору потягнуло сирістю, важким, пересиченим вогкістю повітрям. Він тужно роздивився по широкому, зарослому травною подвір'ю, шукаючи живої істоти, але на подвір'ї не було нікого. На середині двору стояв віз з піднятими догори голоблями, і на ньому порпалися кури. До воза було прив'язано троє коней. З хати, що стояла напроти, вийшов Єгоров, підійшов до коней і, підібравши порозкидане сіно, кинув на віз.

"Знов хтось приїхав до нашого Олександра,— подумав художник.— Чоловік чи жінка? Хоч би яка цікава жінка, інакше тут з нудьги збожеволієш!.."

У той же час на порозі тієї хати з'явився Дмитро Іванович. Ломов з професійною швидкістю оглянув його з голови до ніг і, не знайшовши в ньому нічого цікавого, відійшов від вікна. Він міркував: "На трьох конях могла приїхати пара і провідник. Коли жінка такого ж віку, як чоловік, то не варто й думати, хоч... у таких підтоптаних бувають молоденькі жіночки... Словом, побачимо".

Художник допалив цигарку й недопалок викинув надвір.

"Чого так тихо всюди? Чи сплять ще всі? Не може того бути!" — дивувався, не відходячи від вікна.

Його сусіди, що мешкали в тому ж дворі в двох невеличких хатах, побудованих спеціально для найму вліті дачникам і в які недавно в'їхали нові люди, та й у сусідніх дачах, прокидались дуже рано. А головне — інженер. Цей "хохол" лягав і вставав з курми. Йому нема чого дивуватися: у нього робота, але ж сьогодні неділя! Не може бути, щоб усі спали!

Художник здогадався — "усі в їдальні", і почав поспішно одягатись, щоб не спізнитись на сніданок.

— Чортзна-що,— бурчав він, зав'язуючи черевики.— Людина тут залежить від їдальні, мало того, тісно зв'язана з нею. Не прийдеш вчасно — сиди голодний, бо другої немає в цілому селі. Ну й занесла ж мене лиха година!

Він швидко вмився й глянув задоволено в дзеркало. З нього виглядало виголене худорляве обличчя з сірими бистрими очима, з високим лобом, обрамленим золотистим волоссям, що на скронях починало легенько сивіти. Він старанно причесався, шию й обличчя витер одеколоном, руки намазав калодермою, почистив нігті, на яких блищав ще лак, і почав одягатись. Найбільше часу зайняв, як завжди, вибір краватки, але й з цим він упорався і за кілька хвилин стояв знов перед дзеркалом, уже зовсім готовий. Видно, був задоволений собою, бо аж посміхнувся.

— Можемо йти,— сказав уголос. Тоді накинув на плечі дощовика, вступив у калоші і вийшов надвір.

Тут, як і раніш, було тихо й порожньо. Пішов швидко і, перескакуючи через свіжі калюжі на подвір'ї, переступив через Перелаз і подався до їдальні, що була в кільканадцяти кроках. Перед нею вже стояли вишикувані в ряд мокрі верхові коні, маленькі, обсмоктані, змучені, з не менш презентабельними провідниками, що покійно й терпеливо чекали на дачників.

"Представники пануючої нації",— не без іронії подумав Ломов, придивившись до провідників, і гидливо поморщився. Видалось чогось, що вони голодні, виснажені, забиті, над ними він почував свою незрівнянну вищість, звідси, видно, й іронічна думка. Але він довго не задумувався, його цікавило щось важніше, а саме: кому хочеться їздити в таку погоду?..

Та раптом почулися голоси. Ще крок — і він побачив усіх дачників у повному складі за столами.

Їдальня являла собою велику галерею чи просто широку повітку, оббиту до половини дошками, без дверей, тільки з хвірткою, на якій гойдались і висли цілими днями діти дачників.

Очі останніх були звернені до нього. Поява всякої нової людини тут була дуже помітна, а тим більше його, художника зі столиці. Хоч як намагався він спочатку залишитись інкогніто,— вже на другий день уся їдальня знала, хто він і звідки.

Художник ввічливо вклонився і сів до відокремленого столика, за яким уже сидів його вчорашній знайомий інженер Манченко і приязно простягав до нього руку.

— Ви теж сьогодні кудись їдете? — спитав, усміхаючись, Ломов, сідаючи за стіл.

Інженер заперечив:

— О ні! Вибачте! Це заняття не для мене. Дайте хоч у неділю відпочити від верхової їзди. Я взагалі не бачу приємності в цього роду спорті.

"Жіноцтво, як видно, любить,— подумав художник,— а його уподобання й смаки незглибимі".

— Але я запізнився? — спитав він, почувши якийсь гамір за собою.

В їдальні заметушились, почулось відсування стільців, більшість гостей закінчила снідати і то поодинці, то парами простували до хвіртки, а звідти до коней.

— Ті вже скінчили. Скажіть, я ще дістану що з'їсти? — спитав художник.

— А зараз довідаємось у Тоні, мабуть, для вас лишили. Я ще також нічого не їв.

Дами, а їх тут була більшість, у різноманітних костюмах, у спідницях і широких шароварах, у чоботях і лакованих туфлях, у солом'яних капелюшках і без них, незграбно сідали на коней, наповнюючи майдан перед їдальнею галасом і криком, як стадо гусей. З усіх голосів виділявся найбільше голос однієї некрасивої русявої жінки в жовтих чоботях і широких рейтузах, яку всі називали тьотею Грушею.

Вона ніяк не могла сісти на коня. То їй стремена були задовгі, то повід закороткий; нарешті, ще щось забула в їдальні і прожогом влетіла туди.

— Ви не їдете з нами? — спитала мимохідь Ломова, ніби давня знайома.

Той заперечливо похитав головою, оглянувши її одразу з ніг до голови й відповідно оцінивши.

— Жаль!..

Хутко вибігла, не знайшовши, звичайно, в їдальні нічого, і художник з інженером залишились самі. Сніданку їм ще не подали і, здавалось, не скоро подадуть.

— Як вам наші дами? — спитав Ломов. Він усміхнувся посмішкою людини, яку дуже важко чим-небудь задовольнити.— Знаєте, такий підбір, що подібного трудно видумати. Рішуче нема на кому спинити ока, коли б навіть хотів.

З цим мусив погодитися й інженер.

— То правда,— сказав він,— але це тільки тут, бо ви ж ще не всіх бачили.

— А хіба є ще що бачити?

— Ви забули про тутешніх, про тубільців! Художник здивувався.

— Ви про хазяїв країни? — спитав, усміхаючись.— Ну, невже ви хочете, щоб я закохався в якусь косооку, брудну алтайку? Вони настільки, мені здається, неохайні, що найбільші красуні, а такі навряд чи є, мусять відштовхувати.

Манченко зрозумів, що той ще нічого не бачив і не знає.

— Їй чисті, — сказав він з приємною усмішкою.

У його мові, усмішці, рухах було щось, що жінки називають чарівним.

Але художник не вірив.

— Не забувайте, що тут вже є своя інтелігенція,— продовжував інженер.

Художник не чув про таку,

— Це вам сором! Ви просто не хотіли чути! А так не гаразд! Вона, правда, тільки народжується, її, може, тільки один процент, але вже є. Я, коли хочете, познайомлю вас з однією тутешньою вчителькою — ви ахнете! Дівчина красива, освічена. Ви одразу зміните свою думку й постараетесь виправити помилку.

— Дівчина, кажете?..

— Чого ви так запитали?

— Та так просто.

— Розумію,— сказав інженер. Але зміст запитання йому не сподобався, як не сподобався і тон ловеласівсько-зневажливий.

— Цього я з певністю не можу сказати, не досліджував, та знаю, що незаміжня і майже вільна, коли не брати до уваги сильних залицянь місцевого лікаря, який, до речі, он іде...

Ломов глянув на вулицю. Якраз навпроти, у бік їдальні, чалапав по болоті алтаєць — у напівєвропей-ському одязі, середнього росту, трохи віспуватий, в модних рогових окулярах. Ломов окинув його бистрим поглядом і, не знати чого, відчув до нього одразу якусь антипатію і неприязнь.

— Оце він? — спитав, щиро здивований.

— Він. Бачите — і другий інтелігент. А ви кажете, що нема!

— Незавидний, скажу я вам. Як його звати?

— Доктор Темір. Так його всі називають. Чоловік висококультурний і розумний. Знає кілька мов. Скінчив Московський університет і вже кілька літ працює для народу. Крім того, людина дуже симпатична.

— Я не сказав би, що симпатична,— промовив якимось знехотя Ломов.

— Ви ж його не знаєте і не розгляділи як слід,— знизав плечима інженер.— Познайомтесь, придивіться; при знайомстві, в розмові він дуже

виграє. Я провів з ним багато вечорів у приємній розмові. В нього дуже цікаві й оригінальні погляди. Він мрійник, великий патріот, своїй країні він пророчить велике майбутнє...

— Напали на свого,— сказав художник.— Ви ж теж не відстаєте від нього в мрійництві.

— Мене трудно так назвати. Я, може, й мрійник, але в кращому розумінні цього слова, і мрії мої здійсненні.

— Чи ж здійсненні?

— Звичайно, так. Коли мені вдасться проробити ту невеличку роботу, що я задумав,— про це ми з вами говорили вчора, — то за кілька літ, приїхавши сюди, ви не впізнаєте ні цього Немала, ні цих людей, ні цієї їдальні, де ми сидимо з вами. Ви перш за все приїдете сюди не кіньми, а залізницею, яка за кілька років проляже поміж тими горами, як вуж, аж до кордонів Монголії.

— Заздрю я таким, як ви,— сказав недовірливо Ломов.— Фантазії, як у найкращого художника.

— Ви, звичайно, можете не вірити.

— Ну, ну, ви зразу ж не ображайтесь, — поспішив весело художник,— я ж профан у ваших справах, а просто якось не віриться, що можна здійснити такий колосальний план.

— Це ще не колосальний. Те, що я задумав тут зробити, могло б вам справді видатись величним, і коли б не я, це зробив би хтось інший, може, тільки пізніше. Так, а залізниця — це вже не фантазія, вона мусить бути, і найближчим часом, бо без неї неможлива дальша робота. Правда, мені самому поки що важко працювати, бо народ ще занадто первісний, ще майже дикий і не довіряє мені. Ви, коли будете тут, пересвідчитесь

самі. Тут для вас теж колосальне поле діяльності. Але для цього треба поїхати в глиб країни, туди, куди не дійшла ще наша радянська культура, бо про культуру царських часів можна не говорити.

— Не було її, чи як?

— Була, безперечно. Ви ж бачили церкви по селах?! В Немалі стоїть, і монастир тут був. Це сліди культури царської Росії. Понасаджували її місіонери. Був тут відомий Макарій, що якраз мешкав у Немалі. Культура тогочасної Росії полягала саме в насаджуванні християнської віри, в будівництві церков і таких, як бачите, грубих, без смаку й стилю, що так не гармоніюють з величчю довколишньої природи. На щастя, не прийнялась їхня культура, і церкви перетворились на клуби, інтернати тощо.

— Але шаманізм живе? — перервав Ломов.

— В останніх, передсмертних спазмах. Він живе ще якраз у тих трущобах, що я вам говорив, але і з тих трущоб, і з тих чорних закутків виганяє його комсомол. Він вносить в закоптілі печери палаючі смолоскипи, і вони, шамани, тікають із них, як чорні кажани, як нічні птахи. Алтаєць не побожний з натури. Він забобонний, але не релігійний. З нього легко викоренити нетривкі забобони, легко прищепити культуру.

— Охочі вони до школи, науки? — спитав Ломов.

— Алтайці? Страшенно! Ви побачите, скільки тут дітей піонерів, а які розвинені. За Радянської влади виросло тут сто нових шкіл, а ви кажете — інтелігенції нема, нема майбутнього! Є і буде!..

Розмову перервала офіціантка, що принесла нарешті сніданок. Ломов оглянув її звичним оком, але, видимо, без задоволення.

— її звуть Тоня? — спитав.

— Тоня.

— А знаєте,— сказав художник,— я забув вам сказати, нашого полку прибуло.

— Куди саме і якого?

— Та до нашого господаря. Уночі чи вранці прибуло троє, видно, бо я бачив троє коней, прив'язаних до воза на нашому подвір'ї, не розумію, як ви їх не бачили? Хто приїхав — не знаю. Бачив солідного панка на порозі, а хто ще з ним і хто він сам, невідомо. Певно, якийсь буржуй недобитий.

— Не помітив,— сказав інженер.— Видно, недавно приїхав, після того, як я сюди прийшов, інакше я б хоч коней побачив.

— Можливо.

Співбесідники взялися до сніданку.

На заході зачервоніли верхів'я. Гори далеко кинули прозору довгу тінь, і вона лягла під вікно невеличкої хатини з ґаночком.

У вікні було видно дівочу голівку, похилену над книжкою. Її біле личко різко виділялось з чорної, як вороняче крило, рамки волосся. Такі ж чорні, трохи косо посаджені очі пильно бігали по дрібних рядках сторінок, намагаючись якомога більше вчитати, поки зовсім стемніє.

Біля другого вікна сиділа мати дівчини, не стара ще жінка в білій хустинці, з під якої визирали пасемця золотистого волосся, а серед нього зрідка де-не-де срібні нитки, як самітні білі стебла жита на золотому пшеничному полі.

Вона підвела голову від шитва і протерла стомлені сірі очі.

— Ти б кинула вже книжку, Танечко! — сказала вона, ласкаво звертаючись до дівчини.

Дівчина нервово здригнулась і пильно глянула примруженими очима на матір.

— Не перешкоджайте мені, мамо,— сказала сухо.— Сама знаю, коли кидати.

Відповідь дочки нітрохи не похитнула материного спокою.

— Темно, доню,— спокійно переконувала вона.— Сонце зайшло вже.

Тим часом недавно ще золоті верхівки гір потьмяніли, і тінь від них лягла ще густіша.

— Я ж вам сказала — не перешкоджайте!

Мати похилила голову над роботою, але мовчанка вдавалась їй, мабуть, дуже важко, бо вона знов заговорила.

— Доктор Темір приходив,— сказала ніби до себе. Таня нервово ворухнулась на стільці. Мати, як видно, не дасть читати. .

— Чого йому треба? — спитала гостро.

— Не казав чого, довідувався про тебе.

— Нічого йому довідуватись.

Таня знов заглибилась в книжку, та мати не давала читати.

— Яка ти неласкава, дитинко, з людьми. Сама не знаю, у кого ти така вдалась. З усіма ти груба, а з доктором Теміром особливо непривітна. Він такий гідний чоловік, такий поважний, такий статечний, розумний... Нам не можна так легковажити людьми. Не можна...

— Ви вже скінчили?..

— З тобою, доню, і говорити, видно, не можна?

— Можна, але не про це і не тоді, коли я читаю. Знаю я сама, який він, чула від вас не раз. І навіщо ви мені це говорите? Я просто не розумію, яка мета в цих розмовах?

— Я нічого, тільки... заходив він...

Знов запанувала хвилина мовчанки. Дівчина дивилась у книжку, але читати вже не могла. Вона була сердита й знервована. Дивилась у книжку, але нічого не бачила.

— Придивлялась я вчора до нового дачника, що спинився в Олександра, під Бешпеком,— почала знов мати.— Красивий мужчина. Ішов з інженером попри нас і пильно дивився в наші вікна. Я сховалась, не бачили мене, але я все бачила. Пильно дивився...

Мати задоволено всміхнулась. Дочка почервоніла, нахмурилась и закрила книжку.

— Хоч би ви не говорили такого,— сказала з докором.— "Ховалась"!.. Чого вам ховатись?

— Хотіла, доню, подивитись, який він.

— І вам цього треба? Навіщо? Мати не бентежилась.

— Він, певно, зайде до нас,— спокійно продовжувала мати.— Він і сьогодні вранці проходив мимо разів зо два: певно, хотів тебе бачити.

— І ви теж ховались?

Тут її роблена серйозність прорвалася, і вона посміхнулася.

— Ні, доню, не ховалась.

— І навіщо ж ця розмова? Чи вона мені потрібна? Читала б собі книжку, ні — розказують. Я не хочу нікого ні бачити, ні знати. Приїхала відпочивати, а не знайомства заводити з тими осоружними дачниками, що через них надвір показатись не можна.

— А хто ж тобі не дає відпочивати? Роби що хочеш. Лежи, гуляй, читай.

— Ви ж не даєте...

— Темно, дитинко, ось чому я. Було ясно — я тобі не заважала. А людей тобі цуратись не слід. Тим більше дачників... Люди освічені... а ти красива, на тебе й заглядаються.

Таня зробила великі, здивовані очі.

— Заглядаються? Хто заглядається? — Вона нікого не бачила й не знає.

— А хоч би доктор. Він, правда, свій чоловік, але який він розумний...

Та це вона чула сто разів. А чого мати не каже ніколи, який він рябий та нудний зі своїми покірними очима, як у побитого собаки. Чому вона цього не каже?

На ґанку щось залопотіло. Розмова раптом увірвалась. Мати швиденько встала й стурбовано замахала руками.

— Бачиш, ти так голосно говориш, може, він чув. А це він іде, бо казав, що ввечері зайде.

— Путнього ви нічого не скажете!.. Сказали б раніше, я б утекла, а так сиди і нудися з ним цілий вечір!..

— Тсс! Тихо! Не так голосно! — замахала знов руками мати. Вона зробила усміхнену міну, поправила волосся й подалася назустріч гостеві, що витирав на ґанку чоботи.

У хаті стояли сутінки. Гори посиніли, а по верхах ходив вечір, змітаючи рештки золотого пилу, як дбайливий господар золоту пшеницю на току. Синява неба густішала. Над Бешпеком зайнялась бліда зірка...

Таня дивилась на гори, та не бачила їх. Колись вона посміхнулась би до зірки, але зараз їй було не до того. Вона була знервована, сердита і сопіла від злості.

"Чого він ходить? — думала.— Знов сяде, буде дивитись своїми підсліпуватими очима, буде ставити нудні запитання, а потім почне говорити про свою прив'язаність... Тьху! Гидота!"

Вона викривила лице, по-дитячому передражнюючи доктора.

"Знає, що нічого не вийде, а ходить..."

У кухні почувались голоси. Доктор казав, що він не витер як слід чобіт, а мати запевняла, що вони вже зовсім чисті і хай він не турбується, бо завтра все одно митимуть підлоги.

— Ні, ні, будь ласка,— просив доктор,— дайте ще віничка, я ще трішечки обмету з боків, отут я ще не доглядив.

— Навіщо ж стільки клопоту? Прошу віника.

— Дякую. Танечка. Тетяна Іванівна,— поправився він,— певне, читає, і я перешкоджу?

— О ні, ні, давно скінчила і забула вже. Вона буде дуже рада.

"Іч, як розписується за мене матінка, — усмінулась Таня.— Так знайте ж, що не рада".

Голос доктора видався Тані таким противним, що вона, не задумуючись, вискочила через вікно. Опинившись у "безпечному" місці, серед барвистих мальв, що густо росли під вікном, Таня мимоволі глянула вбік і почервоніла до самих брів. За плотом стояв інженер з незнайомим елегантним чоловіком, і обидва добродушно посміхалися.

— Тепер не втечете! — гукнув інженер, кланяючись.

Таня зразу нахмурилась, щоб хоч цим приховати свою ніяковість, і при цьому луки її брів збіглись, як крила в летячого птаха. Та напускна серйозність надавала її обличчю ще більше принади.

— Я й не збиралася втікати,— сказала уривчасто, не дивлячись на чоловіків.

— А чого ж ви через вікно плигали?

Таня готова була образитись за таку настирливість, одначе обличчя інженера було таке добре і усмішка така щира, що дівчині не вдавалася серйозна міна, і вона, хоч як насуплювала брови, таки всмінулась.

— У мене випав гребінець,— промовила, дивлячись у землю.

— Віримо, віримо. Ну, підходьте хоч трохи ближче. Невже ви не хочете зі мною привітатись?

Таня здивувалась:

— Це не обов'язково, ми ж з вами говоримо.

— Я хочу представити вам славетного художника, що, забившись на Алтай, умирає від скуки, а звідси до вас надто далеко.

Таня підійшла до плоту й просто, по-чоловічому, подала руку інженерові і незнайомому. Той сказав своє прізвище.

Таня не дочула гаразд.

— Як ваше прізвище? — перепитала вона.

— Ломов,— повторив голосніше незнайомий.

А, вона десь бачила листівки з таким прізвищем...

Таке повідомлення приємно вразило художника. Він аж ніяк не думав, що мешканці Алтаю могли бачити репродукції його картин і пам'ятати його прізвище. Він був щиро вдячний за це Тані.

— У вас ідеальна пам'ять,— сказав,— коли пам'ятаєте таке скромне прізвище.

Таня не відповіла. Вона почувала себе ніяково й рада була б знов смикнути через вікно до хати, але там сидів доктор, і вона вже

пожалкувала, що зважилась на такий нерозсудливий крок. Інженер відчув її настрій і поспішив вивести дівчину з незручного становища.

— Тетяно Іванівно! Олексій Петрович хоче від нудьги накласти на себе руки,— сказав він, усміхаючись.

Таня оживилась.

Так що? Вона має йому в цім допомогти?

— Навпаки, врятувати.

— На перше згодна, на друге — ні.

— Невже ви така жорстока? — злякався Ломов.

— Чого жорстока? Коли людині погано жити, вона має право покінчити рахунки з життям. Принаймні я такої думки.

— І до цієї думки ви дійшли у вісімнадцять літ?!

— Перш за все — ви не знаєте, скільки мені літ.

— Здогадуюсь.

— Та це не важно. Логічно так виходить.

Ця дівчина починала справді цікавити художника. З нею не нудно.

— Я поки що такого наміру не маю,— сказав він.— Це Федір Павлович,— показав на інженера,— приписує мені цей намір. Я тільки можу вмерти повільною смертю, смертю в муках від нудьги, від ваших дощів, від цієї безконечної сльоти.

Фраза була розрахована на те, щоб викликати сміх, але викликала обурення Тані.

— Чого ж ви сюди приїхали? — спитала гостро.— І ви — художник? Хіба, дивлячись на ці гори, можна сумувати? На дачників дивлячись,— можна вмерти від нудоти, але не від споглядання природи. Не розумію я вас. їдуть. сюди за тисячі кілометрів, сквернять нашу чудову природу і нарікають. Чого ви тут шукали? Що хотіли знайти? Яку розвагу? Оперу? Театр? Балет? Що ще, нарешті? Ви, може, географії не вчилися, не знаєте, що тут живе напівдикий народ, алтайці, або ойроти, неписьменний, бідний, забитий?

Художник мусив погодитися з її словами, та признатись було важко, і він хотів пустити шпильку; але Таня дивилась так поважно й говорила таким переконливим голосом, що він тільки червонів від ніяковості.

— Не весь він, видно, забитий, не весь неписьменний, коли переді мною і освічена, і культурна людина, і така красива жінка!

Від образи Таня змінилась на обличчі і блиснула на художника злим поглядом. При чому тут жінка? Художник замовк остаточно.

Коли він ще раз дозволить собі щось подібне сказати, то вона не те що не буде з ним говорити, а й н\$ відповідатиме навіть на його поклони на вулиці. Свої компліменти хай залишить для московських тендітних панночок. Вони, певно, це люблять.

Удари сипались, як дощ на оголене тіло. Художник глянув на дівчину благальним поглядом.

Він сказав все це від щирої душі, не знав, що це так неприємно, хай вона пробачить. Він більше ніколи не буде!

Ломов розгубився, збентежився, не чекаючи такого нападу. Він, милуванець природи, любитель жінок, звик з ними поводитись вільно, не обмежуючись фразами; кожний його комплімент приймався завжди з захопленням, з радістю, а тут такий щиголь. Він м'яв у руках капелюха і не знав, з чого почати.

У вікні показаласть Танина мати і мимоволі виручила всіх із ніякового становища. її помітив інженер і ввічливо вклонився, скинувши картуза. Художник, здогадавшись, що це Танина мати, і собі низенько вклонився.

— Ви на нас не сердитесь, Ганно Степанівно? — спитав інженер.

Ніскільки, ні, чого ж би? Тільки щоб зайшли до хати. Темно вже, й роса сідає, а вони всі так легко одягнені.

— Зайдіть до хати, прошу вас. Таню! Преси гостей до хати. Ти така недогадлива. Доктор Темір збирається відходити. Ти забула, що він у хаті?

Таня стрепенулась. Справді, забула.

— Іду! Заходьте! — крикнула недбало.

Але гості не хотіли заходити, відмовляючись пізнім часом.

Таня не наполягала. Вона кивнула головою своїм співбесідникам і зникла у дверях ґанку.

В той час, як надворі велась така жвава розмова, доктор Темір, підтримуваний під руку Ганною Степанівною, ввійшов у кімнату. Він вклонився кріслу, що стояло під вікном, не дочекавшись відповіді, підійшов ближче і немало здивувався, не заставши в ньому нікого. Він скинув окуляри, протер свої короткозорі очі і скельця, надів їх знову на носа і почав розглядатись по хаті. По лиці блукала дивна усмішка, як у

людини, що хоче сховати свою природну ваду. Доктор Темір був дуже короткозорий. Він гадав, що Таня десь тут сховалась і він її не бачить. У хаті стояли густі сутінки. Тані ніде не було. Стурбована Ганна Степанівна також шукала очима дочку.

— Тетяни Іванівни нема? — спитав нарешті доктор.

— Як же? Є! Тобто була, я ж її лишила в хаті... Вона раптом почула голос дочки за вікном.

— Вона там, — сказала мати.— Як вона там опинилась? Просто диво якесь!

Це була образа. Доктор Темір зрозумів, що це зроблено з наміром. Він звик до жартів дівчини, але це вже переходило межі пристойності.

— Ні, це не диво: вона просто вискочила через вікно, рятуючись від мене,— сказав доктор, не приховуючи знервовання.

— Як ви так можете казати, докторе Темір? Навпаки, Танечка так гарно до вас ставиться, поважає вас.

— Та воно видно.

— Ні, ні, ви пробачте, вона, певне, хотіла пожартувати. Така пуста ця дівчина. Сідайте, прошу. Вона зараз зайде.

Доктор сів і запалив цигарку. Він гриз мундштука і мимоволі прислухався до розмови, що точилась за вікном.

Ганна Степанівна ходила зниківіла від вікна до дверей.

— Ви не турбуйтеся, будь ласка,— заспокоював доктор, прекрасно її розуміючи.— Там, видно, їй цікавіше. Товариство столичне.— Він не міг відмовитись хоч від невеличкої іронії, хоч від крапельки ущипливості.— Коли я не помиляюсь, там інженер Манченко зі своїм новим приятелем. Чуєте, яка палка балачка?

До кімнати долітали голоси знадвору, серед них най-чутніше виділявся голос Тані.

Доктор Темір догриз мундштука і встав.

— Я піду,— сказав, не в силах погамувати в собі досади й обурення.

— Хвилиночку почекайте,— попросила Ганна Степанівна і покликала дочку через вікно.

Але доктор Темір встав уже і пильно шукав капелюха, що спокійно лежав перед ним на кріслі. Він нарешті знайшов його і почав прощатись.

— Добраніч вам, я піду,— сказав. У словах його чути було докір розжалобленої дитини.— Я зайшов на хвилинку, не застав,— ну й піду.

Ганні Степанівні зробилося жаль старого друга.

— Ні, ні, почекайте, я вас не пущу. Вона вже йде. У сінях справді залопотіли юні жваві кроки, і на

порозі показалася Таня.

— Куди ви? — спитала, рвучко входячи до кімнати.

— Додому.

— Тоді чого заходили?

— Заходив до вас на хвилину, але коли ви через вікно тікаєте від мене, то що мені тут робити?

— Скажіть, яка трагедія! "Тікає через вікно!" Ви розумієте, що коли гребінець випаде, то треба його підняти.

Доктор бистро, пронизливо подивився їй в очі.

Гребінець? О так! Він розуміє — це причина. І тим більше, коли в той час проходять столичники.

Таня скипіла. Як він сміє таке говорити? Вона нікого, нікого не бачила. Знала б, що вони там, краще сиділа б у хаті.

— І нудилась би зі мною?..

— Розумійте, як вам подобається.

— Таню, Таню,— попросила мати, бачачи, що назріває буря.

Але Танині щоки вже палали гнівом. Ганна Степанівна знала, що в таких випадках треба сидіти тихо.

— Чого вам, мамо?

Мати не відповідала. Доктор Темір сердито сопів.

— Пробачте, Тетяно Іванівно,— сказав він урочисто.— Я більше не буду причиною ваших трюків.

Що таке? Що він сказав?

— Добраніч вам!

— На все добре!

Таня крутнулась на місці й пішла до вікна.

— Коли вертає Іван Макарович? — спитав доктор у Ганни Степанівни.

— Чекаємо з дня на день,— відповіла вона вже за дверима, проводжаючи доктора Теміра.— Заходьте, любий докторе, до чоловіка, він так вам радий...

Доктор сумно посміхнувся. Він хотів щось сказати, але промовчав. Вклонився і вийшов. Ганна Степанівна провела його до самих воріт, просячи не гніватись на дурну дівчину і через неї не минати їхньої хати. Вона добра дівчина, щира, але вперта якась і така самолюбива, що вона, Ганна Степанівна, сама не знає, як з нею бути.

Так, так, він розумів.

Доктор ще раз побажав доброї ночі й зник за дверима.

Гори, здавалось, були не виспані і під золотистим туманом, що підіймався й опускався, ніби потягалися сонно, ніби ворушились ліниво. Усю ніч не давав їм спати шумливий водоспад. По зимовій сплячці він не заснув ще ні разу, а шумів, шумів і дратував старі гори, Ось спав туман, і з-під нього виринули задумливі білі голови гір. Вони застигли у своїй гордій величі, і тільки сонце грається, як дитина стеблом, лоскоче промінням їхні поважні лисини.

Сонце застало художника на давньому місці. Вже звикло до нього. Воно кинуло кілька променів, і ті забігали по його палітрі. Тільки гори стоять мовчазні, вони ніколи не звикнуть. Величні, горді гори...

Як тільки усталилась погода, художник Ломов до схід сонця вирушав верхи з дому і їхав сюди. Він змінив своє упередження до верхової їзди і зрозумів, що в горах це найкращий засіб пересування. До того ж робота вимагала цього. Він малював водоспад, коли сонце тільки починало сходити.

Це Іван Макарович порадив йому, подав таку думку. Вони з Іваном Макаровичем великі друзі. Іван Макарович Токпак знає гарні місця у своєму рідному Алтаї. Усе життя він прожив у ньому, нікуди не виїжджаючи. Для нього не існує зовнішній світ. Гори заступають йому все. Іван Макарович художник, у нього поетична душа. Він міг би бути славним поетом, коли б хотів, але він не знав, що робити для цього, і не відчував у цьому потреби. Він міг говорити з горами, він знав, про що шумлять водоспади, про що співають птахи. Йому одному всміхались гори, а для інших вони були мовчазні, сірі.

— Чому ви не пишете, Іване Макаровичу? — питали його дачники, питав Олексій Петрович.— У вас немає своєї літератури, чому ви не починаєте її?

— Наша література в горах,— відповідав Іван Макарович.— Усі вони списані дрібними рядками, усі вони повні поезії, легенд, героїчних епопей, повістей, романів... Тільки треба вміти їх читати...

— Спишіть їх,— говорив Олексій Петрович,— і дайте світові.

— Мені вже пізно,— сказав сумно Токпак.— Може, дочка моя схоче це зробити, моя Таня. Вона така горда й така ніжна, як ці гори. Вона знає їх. Багато художників рисувало їх, але що це значить? Ніхто не передав цієї краси так, як вона є в природі. Попробуйте ви. Ви великий художник...

І Ломов пробував. З кожним мазком його пензля з'являлись на полотні нові красоти, оживали на полотні величні скелі, шумів по них

водоспад. Художник любувався своїм дітищем. Він відходив від полотна, знов підходив, як до немовляти, вдалим якимсь мазком доповнював недобачену риску — і картина ставала ви-пуклішою, живішою. Щодалі робота ставала приємніша, з кожним днем виростала, вбиралася в життя. Тільки біда, що мало можна було зробити за день. Не можна було довго працювати, бо, коли сонце піднімалось, барви мінялись, тумани розсіювались, як сон чарівного літнього ранку.

Художник ліг на свій гумовий плащ і любувався природою. Він почував себе щасливим. Це був час творчої енергії, час, який він найбільше любив. Коли очі іноді ковзали по картині, його серце билось радісно, уста склалися в усмішку.

"Недарма-таки приїхав, — думав він.—Алтай тільки в сльоту такий сірий. Та й не так-то сумно тут, як здавалося спочатку. Тут стільки можливостей, а головне — це закуток, у якому мене ніхто не бачить, не знає... І робота йде. За якихось два тижні така картина! Та це ж буде задрість для всіх товаришів. Однією картиною я, звичайно, не обмежусь. Намалюю другу, ще кращу, і там обов'язково фігуруватиме Таня. Обов'язково Таня".

Від першого разу вона справила на нього надзвичайне враження. По першій зустрічі з нею не міг цілу ніч заснути. Її екзотична краса, її гордість, її сила скорили його відразу. Він зрозумів, що вона не для забави. Щодня він чекає з тугою вечора, щоб побачитись з нею, щоб поговорити, щоб довше затримати в своїх руках її маленьку білу ручку. Але цього замало. Цього недостатньо. Вона вже не така дика, як була першого разу, вона з кожним днем ласкавіша, вона з захопленням дивиться на його роботу, і коли відриває очі від картини й дивиться на нього — він читає в них глибоке визнання чи навіть покору перед його талантом. Вона буде його. Він чує це. І дрижить від самої думки. Йому приємно думати про неї. Художник заплющує очі, а уста його шепочуть, пестять її ім'я...

Ранкове сонце показалося з-за гір, як рожеве личко дитини з-за плоту, і цікаво дивиться в долину. Його тепле проміння так ніжно гріє, як подих матері. І під його пестощами так гарно мріяти, снити...

А долиною стелеться чудесна музика... Стелеться голос сопілки, що на ній виграє лісова фея...

"Феї зустрічають ранок",— думає художник крізь сон... Голос уже ближче, ближче, він чує кроки феї, та поволі голос змовкає, затихають кроки, і тільки водоспад шумить і потік шепоче по камінні...

Але раптом чує, що його хтось кличе.

Прокидається й швидко сідає. Перед ним стоїть і всміхається... тьотя Груша.

— Ви спали?

Художник неприємно збентежений несподіваною появою.

— Не знаю. Здається, таки спав. Уранці було холодно, а потім сонце пригріло, я зігрівся і заснув.

Він говорить швидко, виправдовується, як школяр, що заснув над книжкою. Йому неприємно, що його застали сплячого.

Художник глянув на картину — була на місці. Сонце вже стояло високо.

— Що ж вам снилось, маестро? — питає тьотя Груша, всміхаючись.

Він не пам'ятає, здається — нічого.

— А спали ви міцно, коли не чули, як повз вас проїжджав шаман Натрус.

Художник здивовано дивиться на неї.

Так, так, і грав на сопілці. Грав! І як грав! Він уміє заворожити грою диких звірів. Це рідко можна почути. Хай він жаліє, що не чув.

— Шаман спинився коло вас і довго дивився. Коли б він не побачив мене, певно, зробив би вам щось зле.

"Він міг знищити картину",— подумав у першій хвилині художник.

— Ви врятували мене від кама? ¹ — сказав уголос.

— Я!

— Вам належить за це плата!

¹ К а м — шаман (алт.).

— О так! Але чи зможете ви мені заплатити?

— Кажіть — побачу.

— Про це потім.

— Жаль, що я його не бачив.

— Жалкуйте — це дуже цікава постать.

Тьотя Груша почала розповідати про кама. Вона рада була, що може відкрити йому, новачку, такі таємниці, яких він за короткий час не встиг

ще пізнати. їй приємно, що вона робить це перша і нема нікого, хто міг би її поправити чи заперечити. О, тут багато чого ще не знає художник, багато чого не бачив. Вона, тьотя Груша, де вона тільки не була! І на Христовій горі, і на Кара-Колі,— є таке озеро в горах, у перекладі значить Чорне озеро,— краса неймовірна. Йому, як художнику, тільки туди й їхати. І в диких глухих селах була вона, де ще відбувається камлання, цебто приношення богам кривавих жертв. І бачила кама Натруса, того, що оце проїхав, у шаманській одежі, бачила, як він входить в екстаз. Усе вона вже бачила і просто заздрить йому, що все це ще у нього в майбутньому.

Художник терпеливо слухав, доки вона скінчить, хоч зовсім не радий був її присутності. Поява тьоті Груші була небажана й зовсім не потрібна. Виждавши, аж поки не вмовкне, спитав, звідки вона і куди так рано. Пильно дивився їй в очі. Вона почервоніла, збентежилась, не чекаючи такого запитання.

— Ви скоро додому? — спитала замість відповіді. Так, він уже їде. Він працює тільки вранці, перед

сходом сонця.

— Поїдемо разом?

— Згода.

— А наш інженер вже працює.

— Ви бачили його?

— Він звідси недалеко. Я з ним бачилась, він сказав, що ви тут, і я... і я, проїжджаючи мимо, заїхала.

— Ви, значить, далі кудись мали їхати?

— Так, тобто ні, я виїхала прогулятись.

— Розумію,— сказав лукаво художник.— А що робить Федір Павлович?

— Та щось теж зарисовує, щось міряє, копає, та такий занятий, такий захоплений, що не приступай до нього.

— Його робота складна, тонка і дуже цікава,— мовив художник.

З В. Гжицькин

65

Тьотя Груша мовчала, думала.

— Ваша краща,— сказала несміливо.

— Це як хто розуміє. Його ж корисніша. Він проектує залізницю через Алтай. План грандіозний! Коли б його здійснити, він зробив би переворот у житті цілого народу. Підніс би його культурно і економічно, це було б щось неймовірне.

Тьотя Груша не знала, чи він говорить це серйозно, чи іронізує.

— А вдасться це йому зробити? — спитала обережно.

— А що в нашій країні не здійсненне, якщо цього захоче народ, коли за це візьметься партія? Манченко — це тільки перша розвідка. За ним піде авангард геологів, а вже за ними^рушить армія робітників з величезним штабом інженерів і інших спеціалістів, озброєних першокласною технікою. Манченко шукає і знайде. Він ентузіаст, не тільки виконавець.

— Комуніст,— сказала тьотя Груша в щирій задумі.

— Так, він комуніст; таких, зрештою, як він, у нас багато.

— Їдучи сюди, він, певно, й не думав, що так багато зробить.

— Не знаю. Думаю, що ні. Тут до нього були інженери і робили щось, але все це робилось по-казенному. А тут власна ініціатива, захоплення, молодість і талант, а це найважливіше.

— До речі,— сказала тьотя Груша,— ви вже знайомі з новим нашим дачником?

— Не мав приємності.

— Я познайомилась. Смирнов на прізвище. Якийсь професор чи історик. По-моєму, тримається занадто гордо. Зі мною перекинувся заледве кількома словами, а від інженера я дізналась, що він збирає матеріали по історії цього краю. Цікавиться, каже, роботами єпископа Макарія, що тут жив до революції, і, головне, партизанським рухом у перші роки революції.

— Бог з ним, хай цікавиться.

Ломов склав своє приладдя й пішов сідлати коня. Тьотя Груша задумалась і задивилась під ноги. Навколо іскрилась на високій траві роса. Сонце сушило траву, догори піднімалась пара, і від неї дрижало повітря. Угорі кружляв попід небом орел, і линуло додолу його

жалібне квиління. Тьотя Груша не бачила гри сонця, не чула квиління орлиного. Вона розв'язувала загадку: котрий з них кращий — художник чи інженер?

Переїхавши перевал, кам Натрус почав швидко спускатись у долину, поспішаючи до аїлу, що складався з кільканадцятьох юрт, порозкиданих по широкій долині над прудким потоком. Він був у парадному алтайському одязі, у великій синій шубі, підбитій лисом, з видровим коміром, підперезаний зеленим поясом.

Виїхав рано, бо вдень передбачалася спека, а хотілось доїхати холодком. У переметних мішках віз барабан, частини шаманської одяжі і високу баранячу шапку з двома довгими, до самої землі, білими широкими стрічками.

їдучи безлюдними околицями, він вигравав на сопілці свою журливу мелодію, хоч був у веселому настрої. Але алтайці не знають веселих мотивів. Усі вони зводяться до одної мелодії, сумної і монотонної. Натрус грав на сопілці з надзвичайною майстерністю. Вона служила йому не тільки для розваги, але й для скликання гадів, приваблювання їх в одне місце. З її допомогою він принаджував маралів *, полюючи навесні на їх цілющі роги.

З вузької ущелини вирвалась сумна мелодія на широку долину, куди проходила камова путь. Голос сопілки покотився тепер вільно дрібними хвильками понад пахучими травами, і трави пригнулись, слухаючи. Аж біля самого потоку кам перестав грати. Водоспад заглушив би трелі сопілки, та й дорога нерівна. Але, тільки кінь пішов понад потоком, знов залунали перервані звуки і полинули наздоганяти ті, що вже далеко попливли вперед. Та раптом знов музика обірвалась, і тепер вже, видно, надовго...

їдучи вдосвіта дикими місцями, кам ніколи не думав, що по дорозі зустрінеться з ким-небудь, тим паче з ненависними урусами, та ще такими якимись особливими. Він чув, що по горах снують якісь люди, щось міряють, щось зрисовують, чув, що хочуть пускати чортові машини, але не вірив словам. А сьогодні наочно побачив, переконався, що правдиві всі поговірки. Він побачив

1 Марал — олень.

З* 67

сплячого художника і його картину. Коли б не кінь, що пасся недалеко, він, певне, нічого не підозріваючи, проїхав би мимо, але коня побачив здалека і тоді вже почав очима шукати господаря.

Художник спав тихо, сонце грало на його обличчі, і він усміхався крізь сон.

Страшна лють і ненависть вдарили в голову камові, як випари п'яної араки.

"Вбити! — подумав кам.— Вбити падлюку, і ніхто не знатиме, не бачитиме. Вбити — і стане одним менше".

Він тихенько зліз з коня і підійшов до сплячого. Рука лежала вже на ручці ножа. Один удар — і перед ним лежатиме труп. Кам на всякий випадок оглянувся довкола. На горбку показалась людина, з вигляду росіянин. Грубо вилаявся в душі. Покинув свій намір і сів на коня, сиплючи на голову сплячого всі свої прокляття, рушив у дальшу дорогу. У серці ховав помсту.

"Правду сказав Монгол. Правду казали люди. Але Алтай вам цього не подарує! Тепер не той вже став Алтай! Тепер вже він прозрів! Не сядете на його хребет, як на прирученого коня! Він скине вас! Монголія за нами — братерський народ! Ні, не поборете нас! Кам Натрус сам не раз ще втопить ніж у ворожі груди... Сьогодні втопив би, та перешкодили..."

Він сильно оперезав нагайкою коня, і кінь поскакав по невеличкій рівнині.

Проїхавши кілька кілометрів, Натрус знов наткнувся на уруса, що ходив з якимись небаченими інструментами і теж щось записував і вираховував.

Безсильна камова лютя перейшла всякі межі. Він шмагав коня, щоб хоч трохи вилити її з переповнених грудей. Зляканий кінь біг шпарко по рівному плоскогір'ю, а кам складав у голові плани лютої помсти.

Перетявши рівнину, порослу густими травами, кам виїхав на горб, звідки показався синій димок, що піднімався над юртами. У долині стояв ще ранковий туман і синів від диму, в той час як нагорі вже добре припікало сонце. Але кам не відчував спеки. Його мучили гірші за спеку непоборні лютя і досада.

Кам швидко проскакав аїл і спинився коло нової шестикутної юрти, у якій жив його приятель Мабаш. Був це представник давнього княжого роду, багач, що славився колись на весь Алтай своїм золотом, кінями й худобою. Крім того, був це старий лісопромисловець, який щороку збирав гарні гроші за кедрові горішки, що їх сотні мішків здобували йому наймити в тайзі.

Малий, пукатий, як бочка, на коротких підпорах-но-гах, сидів він у ранковому безжурному настрої перед юртою на зрубаному кедрі і попихкував люлькою. Двері в юрту були відчинені — там куховарила його молода жінка, а з закоптілого верху юрти йшов угору густий синій дим.

Побачивши кама, Мабаш приязно всміхнувся, але кам навіть не відповів на усмішку, а швидко зіскочив з коня й прив'язав його до дерева.

Поведінка кама немало здивувала господаря. Що б то могло так рано розіслити його?

Не люблячи довго над чим-небудь задумуватись, Мабаш покотився йому назустріч.

— Єзен дер? 1 — спитав він, заглядаючи камові в очі.

— Єзен, єзен,— заспокоїв кам.

— Чого ж смуток блукає на твоєму чолі? — спитав Мабаш.

— Є чого сумувати,— відповів кам.

Вони сіли на пень, і кам почав розказувати Маба-шеві, що бачив по дорозі.

Мабаш слухав пильно, зосереджено, попихкуючи люлькою, і жовте його обличчя потьмарилось, як диск місяця, що його закрила хмара.

— ...Знов сунуть на наш край блідолиці чорти,— говорив кам.— Мало їм своєї землі! Коли б не та руда собака, що показала на горбі, я втопив би в нього ніж, щоб іншим не було охоти заглядати в гори.

— Ще не пізно,— сказав спокійно Мабаш.

— Ні, ні, я це знаю. Але тут треба порадитись. Вони ж ведуть боротьбу з багачами, з камами, і коли б що до чого, то підозріння впаде на нас.

— Хто веде? — спитав Мабаш.

— Ті, комуністи. Тут треба діяти обдуманно. Я не вірив, що казали. Люди люблять перебільшити, але сьогодні я переконався, що вони применшили. Мені сказали, що комуністи хочуть пустити через гори свої чортові машини. Вони хочуть осквернити святу природу, вони хочуть

загарбати наші чудові долини, вони хочуть загнати нас далі в гори, на неродючі вершини, щоб ми там виздыхали, як худоба лютої зими. Усі кращі долини

1 Єзен дер? — Чи здорові? (Алт.)

в їхніх руках! Гей! Тут треба щось робити — і швидко, бо тоді буде пізно!

— Порадь, що саме,— просив переляканий Ма-баш.— Моя голова дурна. Я не знаходжу ради.

— Рада є одна,— шепнув Натрус, глянувши на юрту,— Треба знищувати їх тут поодинці. Отих вчених їхніх, що ходять і щось пишуть, чогось шукають на горах. Знищувати поодинці, бо проти їхньої сили ми не встоїмо. Але треба їм показати, що гори — наші! Треба, щоб вони це відчули!

— Хто ж буде їх нищити? — зважився з острахом спитати Мабаш.

— Як хто? Ти, я, сотні нас! Мабаш засовався на пеньку.

— Ти ж сам казав, що страшно.

— Страшно самим, а коли буде багато нас — не страшно.

Мабаш швидко запихкав люлькою, видимо нервуючись.

— Ота біднота не схоче,— сказав безнадійно.— Вона рада, що зможе заробити.

— Правда, бачив я. Він іде попереду, щось пише, а за ним ходять алтайці і носять йому речі. Ух! їх у першу чергу різав би я... Але я ще маю силу над ними. Ще цього мені не вирвали з рук. Я ще їх не боюсь!..

Він хвилину помовчав, потім оглянувся і тихо сказав:

— Тих двох, що я бачив, беру на себе. Ці будуть мої, і ніхто не здогадається, ніхто не підозриватиме. Хіба б мене не стало. Але трьом нам тут затісно. Вони або я!

Мабаш допитливо подивився.

— Тепер не скажу, потім, може, в юрті...

— Ти впертий, Натресе, і... страшний...

Натрус вибив попіл з погаслої люльки і набив її наново тютюном. Слова приятеля приємно полоскотали.

З юрти повіяло запахом вареного м'яса, і Мабаш проковтнув слину.

Натрус глянув на овечу шкуру, ще свіжу, окривав-лену, що сушилась на плоті.

— Барана зарізали? — спитав.

Мабаш радий був, що скінчилась неприємна тема, яка його, правду кажучи, трохи лякала, і він заговорив жвавіше:

— Аякже, зарізали. Зараз жінка моя подасть сніданок. Йнечі! — гукнув він дружину.— Скоро ти там?

— Скоро,— почулось із юрти.

Через кілька хвилин з'явилась у дверях молода жінка, несучи на дерев'яному полумиску свіжозварений тергим. Вона поставила полумисок на землю і запросила їсти.

Натрус глянув на неї з цікавістю і, коли та вийшла, сказав:

— Маєш гарну жінку. І тоді я казав, коли ти женився, і тепер кажу те саме.

Мабаш щиро радів з похвали приятеля.

— Гарна,— згодився він.— І купив її недорого. Роботяща і вміє все робити. А вже зварити ніхто краще не вміє. Спробуй тергим, чи їв ти коли такий смачний?

Натрус брав пальцями білі шматочки жиру, обмотані овечими кишками, і кидав у рот.

Гість і господар були, видно, обидва голодні, бо полумисок спорожнили вмить.

— Тергим у тебе смачний,— сказав кам, кидаючи у рот останній шматок, що застиг уже і прилип до дна полумиска.

Мабаш задоволено й гордо слухав слова похвали.

— А ті... не люблять. Був торік один, дав йому поїсти, а він не захотів. Каже, без хліба й солі жиру їсти не може.

— Ти б йому отрути дав,— сказав Натрус, зареготавши.

Приятелі пирснули сміхом.

З дверей вийшла знов Ійнечі й принесла в полумиску кан 1. Вона забрала порожній посуд і поставила повний перед гостем, запрошуючи до їжі.

Мабаш витягнув ножа й порізав кан на шматки. За кілька хвилин спустів і другий посуд.

Потім Ійнечі принесла полумисок вареного м'яса.

Наївшись, приятелі подались до юрти пити араку і чай із сіллю. Надворі ставало душно, і піт лив із кама цюрком.

Через деякий час із юрти вилітав надвір голос сопілки, на якій вигравав п'яний кам.

Кан — овеча кишка, наповнена кров'ю з молоком.

Дмитро Іванович переконався, що на Алтаї без верхового коня нічого робити. Щоб писати історію краю — треба його знати, і не тільки з друкованих чи писаних джерел, — його треба пройти і проїхати вздовж і впоперек, треба бачити на власні очі те, про що хочеш писати, описати бачене чесно, об'єктивно, тоді тільки книжка матиме справжню цінність. Дмитро Іванович був саме такої думки, тим більше, що писаного чи друкованого про цей цікавий край було дуже мало. Історія його жила в усних переказах, а як мало є на світі людей, що вміють цікаво розповісти про те, що навіть добре знають.

На те, що треба купити чи найняти коня, напоумив його, звичайно, Іван Макарович, якому Смирнов зробив візит одразу, як тільки той повернувся з поїздки.

— Коня треба вам мати завжди під рукою, — говорив Іван Макарович. — Якщо ви тут ненадовго, то треба коня найняти на певний час за певну суму. Це вигідно тому, що вам не потрібно буде турбуватись за тварину,

чи вона сита, чи поєна, хазяїн цим займеться, а ви будете їздити по селах, заїмках, словом, куди захочете. Пішки ж пройти такі простори сил і часу не вистачить.

Смирнов найняв коня у свого господаря Олександра з-під Бешпека, у якого зупинився по приїзді до Немала, і тепер, як наставав ранок, осідланий кінь чекав його біля дому. Між Смирновим і Іваном Макаровичем зав'язались дружні відносини з перших днів, і тепер дуже часто вечорами вони зустрічались, розмовляли про зібрані матеріали, про бачене, почуте. Іван Макарович дав Смирнову цінні матеріали про шкільну справу на Алтаї за царських часів, про катехізаторські школи єпископа Макарія, який організовував колись подібні в Японії, буди там місіонером від російсько-царського уряду. ^

— Його офіційним завданням було навертати японців на християнську віру,— говорив Іван Макарович,— було ще і неофіційне, мабуть, бо з Японії його по деякому часі попросили. Тоді він переїхав на Алтай і почав насаджувати православ'я серед іновірців на їхній власній землі. А їх, як знаєте, немало.

Смирнов погодився.

— Питаєте, кого готовили катехізаторські школи?

Перш за все ойрот, що поступав у школу, мусив сам хреститись, а закінчивши школу, мав завдання хрестити своїх земляків. Зі школи виходили учителі і свяще-ники-місіонери. Словом, місією їх було в першу чергу навертати невірних на віру Христову, а як тепер я це розумію, підкорити їх своїй попівській владі.

— Ви не захотіли навертати? — спитав Смирнов. Іван Макарович заперечив.

— Я пішов учителювати,— сказав він.— Роль свяще-ника-місіонера була мені не до вподоби. Це була і важка робота, і дуже невдячна. Умовити людину, що віра її батьків не хороша, а ця віра, що я проповідую, хороша, нелегко і... нечесно. Хоч ойроти, чи алтайці, не мають якихось твердих канонів віри. Тюркського походження, вони не мусульмани, а язичники, вірять у безліч духів, злих і добрих, у добрих і злих богів, забобонні, слухають шаманів, нічим від них не вищих ні культурою, ні освітою. Ті ж темні бузувіри, не більше. Але, кажу, навіть при таких умовах навертати їх на чужу віру, не можучи нічим довести, що вона краща, нелегко.

— Мені б хотілося побачити шамана,— сказав раптом Смирнов.— У наші часи це вже рідкісний птах. Як же все-таки надовго вони затримались!

Іван Макарович обіцяв найближчим часом показати шамана.

— По селах ще й тепер часто відбуваються камлання, тобто криваві жертвоприношення,— говорив він,— незважаючи на те, що уряд з цим обрядом бореться. Словом, для вас ще буде нагода побачити такого добродія в чудернацькій одежі, який біснується в димі від багаття, посеред темної юрти, зі своїм неодмінним барабаном у руках.

Проте показати шамана так і не вдалось.

Понад рікою Катунню йшло четверо: Дмитро Іванович, інженер, художник і Таня. З того часу, як познайомилась з художником, Таня так змінилася, що мати її знов почала охкати і дивуватись з переміни любимої доні. А доня чекала з тугою вечора, коли можна буде посидіти з ним у хаті чи на городі чи погуляти. Гуляти вирушали вони вдвох, а частіше вчотирьох, з інженером і Дмитром Івановичем. Ті два були такі розумні й цікаві люди, від них можна було багато почути, багато навчитись. Всі вони заприятелювали з її батьком і прекрасно ставились до неї.

Вони заприятелювали і між собою. У них обох було багато спільного: члени партії, в обох революційне минуле, хоч інженер набагато молодший, обидва вірили у відродження своєї Вітчизни, її велике майбутнє, вірили у відродження і цього краю, на землі якого зустрілись і пізнали один одного.

До Ломова ставлення їх обох було різне. Інженер цинив художника за його майстерність. Дмитро Іванович, який знав ранні роботи Ломова, називав його поборником чистого мистецтва, формалістом тощо. Інженер боронив товариша, з яким був ближче знайомий, ніж Дмитро Іванович.

— Коли побачите його картини, які він зараз малює, не назвете його формалістом.

— Може бути,— не перечив Смирнов.— Я знаю його давні твори і ними не захоплююсь.

Між Дмитром Івановичем і Ломовим досі серйозної розмови не було, але тень антипатії, причому явно взаємної, витала над цими двома людьми. Проте ходили в компанії і зараз зійшлись над Катунню.

Був тихий вечір, заходило сонце; долина над рікою мовчала; мовчали старезні гори, і тільки Катунь не вмовкала ні на хвилину, а шуміла й ревла, як щодня, як і тисячу літ тому. Понад долиною пролітали зрідка шуліки, ворони, пильно поглядаючи на людей.

Таня мовчки йшла попереду вузькою стежкою над рікою. їй на душі було тихо й гарно, було приємно чути за собою кроки Олеся, знати, що він любовно дивиться на неї. А він справді дивився на її гарну шию, що, як слонова кість, біліла під чорним волоссям.

— Далеко ще до порогів? — спитав раптом художник, відірвавши очі від дівчини.

— Хіба не догадуєтесь? Не чуєте, як шумлять?

З кожним кроком шум ріки дужчав, і за закрутом показалися пороги. Усі стали.

Посеред річки стирчали скелі. Лівий берег навис над рікою грізною чорною стіною, з якої дивились круглі западини, мов очні ями старого, зчорнілого черепа.

— Тут мав бути перший міст,— сказала Таня.

— Коли? — здивувався інженер.

— Боїтесь конкуренції, Федоре Павловичу? Не бійтесь. Давно це було, легенда є така.

— О, легенду давайте, послухаємо з насолодою,— сказав Дмитро Іванович.

Таня помовчала хвилину, збираючись з думками, глянула на своїх слухачів, що серйозно приготувались слухати, і почала:

— Колись, як жили ще богатирі, велетні, один з них, Сарп-Ак-Тай, задумав зі своїм сином побудувати міст через Катунь...

Побачивши, що Смирнов поліз до кишені за блокнотом, зупинилась.

— Ви що, записувати хочете? — спитала, червоніючи.— Не варто, це таке примітивне оповідання.

— Нічого, нічого, я вам не заважаю, продовжуйте, Таню.

Вона перевела очі з Смирнова на інженера і посміхнулась.

— Ну, далі, далі, Таню!

— Отже, втрутився в цю роботу добрий бог Уль-гень,— продовжувала Таня.— Він погодився допомогти їм, але при умові, що вони за весь час будівництва не знатимуть жінок...

— Це вірно,— сказав інженер.

— Так отже, візьміть це до уваги — усмінулась значуще Таня.— Почалась робота. Батько добував каміння з цієї скелі. Бачите ями? Складав у фартух і носив синові, а син клав їх у ріку. Але раз батько довго забарився. Синові було нудно, і його потягнуло до жінки.

— Ясно! — сказав художник.

— Не перебивайте! Приходить батько — сина нема. Він розізлився й висипав каміння в ріку. Воно так і залишилось до наших днів. З того часу більше ніхто не наважився будувати моста через Катунь.

— І нема мостів? — здивувався художник.

— Ні одного.

Це було нове й дивне.

— І невже ж не буде? — спитав наївно художник.

— Буде! — заспокоїв його інженер.— Буде, і не один.

Таня скривилась, художник помітив.

— Такі гори шкода псувати, інженере,— сказав він.

— Правда,— погодилась Таня.

Художник засміявся, а інженер помітно споважнів. Йому раптом пригадалась чогось вистава "Казка старого млина". Стала перед очима степова романтика, така подібна до романтики гір. Він пригадує, як ще юнаком бачив цю виставу і щиро співчував дідові мірошникові і казці... Він не хотів і думати, що на тих чарівних степах, які не знали плугів, ревтимуть гудки і лякатимуть прудконогих сайгаків, що чорний дим закриватиме синяву неба, що шум машин глушитиме пісню жайворонка. Він не знаходив тоді поезії в скреготі коліс і гуркоті заводів... Але це було давно. Часи змінились, він виріс, і тепер гордістю наповнювала його думка про Дніпрельстан — одну з найбільших споруд у світі. Він з нетерпінням чекав, коли береги Дніпра вкриються мережею заводів, коли на одвічній ціліні заіржуть залізними голосами сотні, тисячі тракторів, коли села перетворяться на фабрики. Але він розумів Таню. І вона закохана в свої гори, як він колись у степ. Він підійшов до неї і ніжно взяв за руку.

— Не жалкуйте, Таню,— сказав проникливо.— Так мусить бути, так треба, так буде! Скоро виступлять з землі жили — рейки. Гудок паровоза лякатиме лінивих ведмедів, гордих маралів і забобонних камів.

— Цих взагалі не буде,— вставив Смирнов.

— Правильно,— ствердив інженер.— Шум коліс розбуркає сонні гори. Катунь опережуть мости, людина переможе стихію, і музика заводів заграє гімн перемоги... Вам не хочеться того? Кажіть, не хочеться, Таню?

— Мені соромно було б не хотіти цього...

— Але ж все-таки не хочеться, так?

— Та ні... Воно дивно тільки. Тисячі літ спали гори і їх мешканці, а прийшла людина, новітній богатир, і силоміць будить їх від сплячки.

— Іде ранок нової культури, а вам хочеться спати?

— Ви знаєте, який під ранок приємний сон. Пам'ятаєте, що ми кажемо тому, хто будить нас? "Дай ще трішки поспати! Хоч трішки! Такий гарний сон сниться..." Нехай, може, наші діти, а ми хочемо ще спати!

— Це ви так кажете? — спитав Дмитро Іванович.

— Так люди наші кажуть. Вони не хочуть, бояться того, що ви хочете зробити з наших гір. Бояться вас.

— А ви? — спитав інженер.

Вона засміялась, але інженер наполягав.

— Я стою посередині.

— Посередині?..

Інженер похитав головою. Він так і знав.

— Таню! Хіба ж так можна? Це ви так кажете? Чи знаєте ви долю золотої середини? Вона мусить умерти,— сказав гостро, — вона не може існувати. Сюди або туди! Або далі спати, як спали віками, або встати і разом з мільйонами нових будівників іти назустріч новим здобуткам.

— Мрійнику! Ми ж такі маленькі! Це може зробити великий народ російський, ваш народ, за ним майбутнє, а наших п'ятдесят п'ять тисяч, що вони можуть зробити?

— Не в тисячах справа — усміхнувся інженер.— Справа в конденсованій силі пролетаріату російського, українського, алтайського,

всіх народів, що населяють нашу Радянську Вітчизну. Справа в хотінні, праці, енергії...

— І грошах,— закінчив художник, що досі не брав участі в розмові.

— У чужинців позичати не будемо,— сказав Дмитро Іванович, що мовчки слухав розмову.

— Ясно, в країні знайдуться гроші,— ствердив інженер.— Хоч алтайський пролетар знайде їх і на своїй землі. Гори — це гроші. А озера, водоспади, ріки, ліси? Хіба це не гроші? Ви чули про самородки золота по десять кілограмів? А про мідь? А залізо? А вугілля? Це вже знайдено. А скільки ще там незвіданих багатств? Ваші водоспади,— звернувся він до Тані,— можуть рухати величезні машини, масло ваших корів може іти на закордонні ринки. Ліси ваших гір можуть забити їх! А сировина! Вовна, шкіра! Вони можуть насичувати наші заводи. Але треба їх використовувати раціонально. Не можна молоко гнати на самогон, не можна випалювати тисячі десятин лісу, не можна вішати шкури богам у жертву, коли з кожної можна зробити кілька пар чобіт. Раціоналізація! Нарешті, годі вже їсти ваші жахливі аарчі пора взятись до обробки землі. Пора вже нарешті алтайцям ознайомитись з трактором, комбайном, автомашиною, сіяти на тих родючих цілинах, що дарма лежать, овес, жито, а може, й пшеницю. Пора завести городи на тих колосальних просторах навколо

1 Аарчі — пресовані й закопчені в диму сирки.

ваших юрт. Та у вас на горах росте дика цибуля. Вона така, що її можна зараз їсти в дикому стані, а Іван Макарович казав, що її там аж вісім сортів. Це я, звичайно, покладаю на його сумління, я не перевіряв, але два сорти я знаходив сам. Пора садити тут і цибулю, аякже, пора!

— Як це все зробити? — спитала наївно Таня.

— Я вже говорив, Танечко, що допоможе пролетаріат промислових центрів, допоможе молодь, а ви тут, на місцях, молоді, повинні допомагати партії і владі. Особливо ж інтелігенція. Ви, Таню, повинні ініціативу проявити, а ви стоїте "по-се-ре-ди-ні"...

Інженер засміявся. Таня почервоніла. Художник задивився на дві тераси, що, як два прилавки, лежали вздовж лівого берега Катуні. Він не брав участі в розмові тому, що тема ця його не цікавила. По очах, що блукали по скелях на тому боці ріки, можна було вгадати, куди вели його думки. Крім того, йому неприємно було, що увага Тані на боці тих двох не зовсім симпатичних йому людей. Йому давно хотілось перервати їхню розмову, і, дочекавшись відповідного моменту, він таки перервав її запитанням інженерові, як постали тераси над Катунню. В душі він сподівався, що важким питанням зажене інженера на слизьке. Є порода людей, що знаходять насолоду в робленні неприємностей ближньому, хоч би таких невинних, як ця, коли б, наприклад, інженер не знайшов, що відповісти. Проте його сподівання мали протилежний ефект. Інженер був у прекрасному гуморі і зараз же погодився розказати, радий, що його хочуть слухати.

Почав він із сивої давнини, коли весь Алтай був скований льодом і снігами. Далі розповів про зміну клімату, раптове танення снігів і утворення цієї ріки.

— Уявіть собі,— говорив він із запалом, — що тисячі потоків, змиваючи гори, летять у долини Алтаю. Вони несуть каміння, уламки скель і маси піску. Потoki зливаються по дорозі і творять ріку. Але коли бурхлива ріка з гірських висот входить в долину, то сила її слабшає і вона розливається в озеро. Матеріали, принесені у водах, рівно заповнюють дно. Воно піднімається. Озеро з часом зникає, і ріка жолобить в його колишньому дні русло. Тепер вона тече в берегах, збудованих із власних осадків. Ці нові береги і є річні тераси. Перші тераси. Бо й нове дно заносять осадки. Ріка меншає через те, що розтали сніги і льодовики, вона вужчає і жолобить русло глибше — постає друга тераса. Отак коротко можна пояснити походження їх.

Таня мовчки тисне руку інженерові. Дмитро Іванович дякує за пояснення. Художник мовчить. Підступ не вдався, навпаки, викликав захоплення Тані.

— Усе ви знаєте, усе,— каже вона, зітхаючи. — Який ви щасливий!

З ріки піднімається туман і розливається широко по її берегах. У тумані зачорнів якийсь силует. Хтось наближався до товариства.

— Хто ж то їде до нас? — питає Таня, вдивляючись. Усі подивились в тому ж напрямі.

— Якась дачниця,— каже вона по хвилині. Художник пізнав.

— Можу навіть сказати хто. Це тьотя Груша.

— Фі! — скривилась дівчина і швидко глянула на інженера.

— Вам не подобається? — спитав художник.

— Ні.

— Зате нашому інженерові вона подобається. Таня сміється. Вона нагадує йому свою недавню легенду про Сарп-Ак-Тая.

— Ви не дуже, Олексію Петровичу,— каже інженер.— Ще не знати, до кого вона вчора заїжджала удосвіта.

— До вас же.

— Ну-ну! Вертала ж не зі мною?

Таня перестає сміятись. Художник помічає це і спішить виправдатись.

— Вона, мабуть, не дуже була рада з того повернення,— каже він,— але нехай.

Розмова увірвалась, бо вершниця під'їхала зовсім близько. Пізнавши в тумані товариство, вона раптом повернула коня вбік і полями погнала до села.

Уже було добре з полудня, коли кам Натру с виїхав з двору Мабаша. Вийшов він з юрти заточуючись. Перед входом стояв осідланий кінь. Йичені напоїла його й осідлала. Кам підійшов до коня, узявся за гриву і вмить опинився в сідлі. Попрощавшись, він виїхав за огорожу, коли раптом згадав щось і повернув назад.

Господар чекав здивовано, що він іще забув йому сказати.

— Мабашу! — гукнув кам.— Чи не даси ти мені пляшку молока?

"П'яний",— подумав Мабаш і весело хихикнув.

— Може, араки? — спитав сміючись.

— Ні, молока. Свіжого коров'ячого молока. Мабаш був певний, що кам зовсім п'яний.

— Навіщо? — спитав жартома.

— Так, для мене, коли мене розбирає всередині, я запиваю молоком, — збрехав швидко кам.

Причина на перший погляд була вірогідна.

Мабаш пішов до юрти, а за хвилину вийшов і виніс бажану пляшку молока. Кам подякував і рушив з двору.

Дивна поведінка кама не давала спокою Мабашеві. Він довго бився над тим, навіщо камові молоко. Не вірив, що кам буде його пити.

"Може, заморозить корови, і вони перестануть доїтись? — думав Мабаш, але кам був його приятель, та ще й родич. Він того зробити не міг.— Але ж навіщо молоко?"

З такими думками Мабаш ліг під грубезну модрину, що росла за його юртою, і через кілька хвилин звідти на весь двір розляглося гучне хропіння.

Ійчені, впоравшись з роботою, рада, що ненависний чоловік заснув, сиділа на ведмежій шкурі, палила люльку і побренькувала на тобшурі*. У юрті не було нікого, тільки з дерев'яних обручків, що висіли на кілках, на неї поглядали невимовно смішні дерев'яні фігурки богів Ханимдеса й Каршита.

Ійчені роздумувала над тим, про що говорили кам з Мабашем. Тобшур випав їй з рук і лежав на подолку, люлька погасла. Її дуже цікавило, про якого то чоловіка говорили вони. Про монгола якогось, а хто він такий, не могла здогадатись. Вони шепотіли, вживали якихось слів, яких вона цілком не розуміла, але з того, що їй вдалося піймати, виявила, що вони запряглися помститись урусам. Не знала, кому саме, і тепер думала, яким способом вони здійснять свої погрози. Ійчені не сумнівалась в силі кама. Він, коли б захотів, міг би людину перетворити в тварину. Він у змові з духами.

Тобшур — інструмент, подібний до балалайки.

Він служить Ерлікові, злому богові, що посилає смерть. Ерлік послухає його, коли той попросить.

Вона раптом прочуняла. До юрти несло хропіння знадвору. Її володар давав себе чути й уві сні.

А кам, виїхавши на гору, посувався поволі бомом *, прямуючи до того місця, де він уранці бачив художника. Він міркував, чи застане ще його на місці, чи ні. У залежності від цього міг вдатись або не вдатись його план.

Підїхавши до того місця, де вранці бачив русяву жінку, кам зупинив коня і почав пильно оглядати околицю й місце, де сидів уранці художник, але не побачив нікого. Видно, художник давно поїхав додому. Навколо було тихо й порожньо, тільки здалека шумів водоспад і свистіли ховрахи, що водились тут у великій кількості.

Кам стиснув закаблуками коня й сміливіше рушив уперед. Через кілька хвилин був уже на місці роботи художника. Огледівшись довкола ще раз і впевнившись, що нікого нема, зліз з коня, прив'язав його до дерева над потоком, підійшов до пенька, на якому сидів уранці художник, витягнув з кишені молоко і дудку і знов подався над потік. Через півгодини повернувся до цього ж місця, несучи чогось повну полу. Були це камінці різної величини, з невеличкими заглибленнями, лопухи і ще якесь велике листя. Кам порозкладав камінці обережно поміж травою в різних місцях довкола пенька, а потім так само листя. На камінці і листя поналивав молока. Скінчивши цю роботу, сховав пляшку в кишеню, сів на пеньок, притиснув дудку до рота і почав грати.

Дивні звуки полетіли з сопілки. Вони мішалися з шумом водоспаду і щільно заповнили долину до берегів, як вода заповняє закриту з усіх боків балку.

А кам грав без перерви. Налягав, здається, на дудку, вкладаючи у неї свою душу, видихав свої болі, свою помсту. Дудка скиглила під його подихом, немов промовляла словами. Страшні й дикі мусили бути слова, бо дико лунали звуки серед холодних гір, серед суворої природи. А кам грав і грав, аж втомився, аж не стало повітря у грудях.

Б о м — вузенька стежечка над проваллям.

Нарешті замовк, і звуки, що вийшли з сопілки, вдарились об скелі, як ранений лебідь крилами.

Кам почав прислухатись. На найменший шелест у траві він насторожувався, затамовуючи подих. Він пильно поглядав на траву, але вона не колихнулася, і тільки польові коники стрекотіли в ній.

Він знов притиснув дудку до вуст, і знов здригнулась долина, знов полилися звуки, ще дикіші, ще жалібніші, ще страшніші.

Коли раптом гра перервалася.

В одному місці заколихалась трава. Кам глянув туди. Щось бігло поміж травою.

— Змія чи ящірка?

Через хвилину лице камове прояснилось. Це повзла велика тілан *.

Не встиг він розглядіти гадюку, як зашелестіло в другому місці. Кам побачив, що до мисочки з молоком підкрався брунатний вуж і пив молоко, як кошеня.

Підбадьорений удачею, знов почав грати. Очі вилазили з лоба, кам входив у екстаз. З кутків рота текла слина й заливала сопілку, піт струмками котився по обличчю. Кам встав і, виграваючи, почав крутитись на місці. Очі йому горіли хворобливими вогнями. Божевільна радість розпирала груди. Тепер з кожного кутка виповзали гадюки й повзли на голос сопілки.

Далі грати було непотрібно. Кам застромив сопілку за халяву і, обережно пробираючись поміж травою і кущами, високо підіймаючи ноги, прямував до потоку, на розмову з богами. і

Вийшовши на незаросле, кам'янисте місце, він знов почав крутитись і скакати в своєму дикому ритуальному танку.

Страшно виглядала людина на тлі розкішного краєвиду, на тлі гірського вечора. Далека від цих красот, вона крутилась на місці, як замотеличена вівця, точила з рота піну, як скажена собака, хрипіла й ревла тваринним голосом — це людина говорила з подібним до себе, видуманим, злим і мстивим богом.

— Ерліку! — кричав шаман.— Ти вислухав мене, не позбавив мене моєї сили. Пошли на нього смерть! Пошли смерть на тих, що ступлять на землю нашу, Ерліку!..

Тілан — рід змії.

Він закрутився жвавіше, руки й ноги заскакали, як у дерев'яного паяца, що його шарпають за нитку, піт котився градом, з шматками піни летіли уривки незрозумілих слів і падали на землю. Кам ще хвилину покрутився і впав додолу, знеможений, розбитий. Але тут не довелось спочити. Чорна хвороба його предків підповзла тихо, як гадюка, і обвила його своїм холодним тілом. Він боровся. Бив головою об каміння, кидався на всі боки, рив пальцями землю, стогнав, бив ногами, ранив руки, обличчя і кривавив пісок. Та хвороба сильніша. Як линвами, зв'язала вона руки й ноги і прикувала до землі. Ще кілька ударів тулуба, голови — і він безвладний, переможений, тихий. Хвороба нишком, як прийшла, так і відступила. Він заснув мертвецьким сном.

ТЬотя Груша вернулася додому пізно, страшенно не-задоволена і в пригніченому настрої. Цілоденна верхова їзда втомила до краю і, зрештою, нічого не дала.

Не роздягаючись, як була, в своїх довгих жовтих чоботях впала на ліжку й запалила цигарку. У хаті було тихо й темно, крізь вікно падало

вузьке пасмо місячного світла на ліжечко, в якому, мірно дихаючи, спала її шестилітня дівчинка Валя.

Тьоті Груші було не до дитини. Вона мережила свої гарячі думки, що вирували в її голові. Із синього цигаркового диму виринала, як жива, постать, що була мимовільною причиною цих дум. Вона то виростала перед нею до велетенських 'розмірів, то зменшувалась до величини сірника. Коли постать виростала, тьотя Груша чула навіть слова, що та вперто повторяла.

— Нахаба! — крикнула раптом жінка і, схаменувшись, глянула на дитину, чи не прокинулась вона від її голосу. Але дитина спала спокійно. Згадка про неї на мить заспокоїла ранене самолюбство, на одну мить.

— Великий художник! Подумаєш! "Я дуже зайнятий і, коли працюю, люблю самоту. Присутність зайвої людини мене бентежить і не дає працювати!.." — перекривила тьотя Груша.

Вона докурила цигарку і кинула на підлогу. Не хотілось вставати до попільнички, що була на столі.

Це ж нахабство! Хіба вона чіпає його? Та чорт з ним!

Вона перевернулась на бік і втупилась поглядом в підлогу. Одна думка вперто свердлила мозок.

— Скажіть, будь ласка, як то важно!.. "Коли я працюю!.." Не бійся, коли б ота... ота косоока мавпа з'явилась, коли ти працюєш, вона б тобі не перешкодила. Ясно, що в такому разі я для тебе зайва, ясно...

її розбирала досада. Сягнула до столика рукою, де була склянка з водою, і випорожнила її до дна, але й це не допомогло. Перед очима, як живі, стояли постаті художника й Тані. Вони вставали перед нею так

ясно, що вона аж злякалась, чи це не галюцинація. Закрила обличчя руками.

— Швидко закрутила йому голову! Іч, красуня! І що вони в ній бачать? — питала сама себе.— Хто з них не говорить про неї — всі з захопленням! Чорт знає, які смаки у тих чоловіків! І нічого ж собою, власне, на являє. Некрасива, дикунка, самолюбива, неприступна, не-вихована і дурна. Щоправда, неприступна вона тільки про людське око,— приступай скільки хочеш. Та ну їх к чорту! Чи варто ще й цим голову собі сушити!

Вона встала з ліжка, скинула чоботи, взула пантофлі і, здавалось, уже заспокоєна, постелила ліжко.

Місяць щораз ширшим пасмом захоплював поверхню кімнати. Незважаючи на втому від цілоденної їзди, спати не хотілось, бо надто розійшлися нерви. Вона відчинила вікно і сперлась на підвіконня. Перед нею звивалась срібляста стежка попід тином; за ним чорнів сад, а далі бовваніла гора, що, мов велетенська голова цукру, виблискувала на місяці. У" селі було так тихо, що кожний крок на вулиці, кожний рип дверей було чути на другий бік села. Долина, наповнена місячним с'яйвом, радісно тремтіла. Безмежна краса ночі скорила б, здається, мертве каміння. І тьоті Груші поволі відлягало від серця. Вона почала забувати досаду, але натомість з'явився жаль. Він тихо закрався їй у душу, як місячний промінь у хату. І стало раптом так тоскно, як ніколи в житті.

Тьотя Груша чує, що зараз заплаче. Не з досади, ні,— з чогось іншого... їй хочеться пестошів, їй хочеться, ніжного слова, їй хочеться тепла чоловічих обіймів, їй хочеться любові... Хоч трішечки, хоч на хвилинку. Як тяжко жити без неї, як тяжко не знати її!

їй уявляється лицар на білому коні, як місяць красний, такий, як у казці. Він з'їжджає з гір, юний, красивий, як мрія. У панцері срібнім. Під'їздить ближче, усмішка на личку, розкриті обійми і...

Жінка мружить очі і мліє від передсмаку незрівняної розкоші. Їй душно на саму згадку. Вона корчиться, розстібає блузку, бо в грудях вогонь.

Але раптом чує чийсь кроки. Вони вистукують по вулиці, як молоток по ковадлі, звертають на стежку, бо трава глушить їх. Але ж вони ближчають. Мить — і вони вже під вікном.

— Інженер! — легко скрикує жінка.

Рослий, красивий юнак спиняється перед вікнами.

— Ви ще не спите? — питає весело.

Вона така рада, що не може й слова сказати. Во-нї навіть забула застібнути блузку і простягає йому руку.

Інженер потискує її, дуже теплу, тремтячу.

— Звідки ви так пізно? — здобувається нарешті жінка.— Від тієї?..

— Від якої? — питає здивовано інженер.

— Ви знаєте, від кого, від красуні алтайської! Коли вона думає про дім Тані, то він давно вже

звідти. Він ще сам ходив гуляти. Далеко ходив. Така чудова ніч, що не можна всидіти в хаті.

— Недобрий!

— Чому? — дивується інженер.

— Ходить сам гуляти, а тут самотня жінка, їй-богу, плаче від нудьги.

Він не знав цього.

— Федоре Павловичу! Зайдіть до мене на хвилиночку,— благає вона, і

Але він не може. Вже дуже пізно, а завтра вранці робота.

— Ну, зайдіть! Так сумно самій... Інженер махає заперечливо руками.

— Не можу,— каже він.— Правда, не можу. Що ви, Агрипино Павлівно? Страшенно ж пізно!

— На хвилиночку, вам жаль? Ну, я вас прошу! Голос тихий, розбитий, кров лупить у скроні, вона

чує, як слабне тіло, безвладніють руки. Вона просить, благає, вона молить зайти. Він тільки одну хвилиночку посидить з нею і піде. Але хай заїде. їй так безмежно тоскно...

Інженер погоджується зайти, але тільки на одну хвилиночку, тільки на одну.

Нехай він тільки заїде з двору, вона відчинить йому хату.

Схвильована, поправляє нашвидку волосся, застібає блузку і йде до дверей, а за хвилину інженер на порозі кімнати.

— У вас так темно...

— Ні, це тільки так, як увійти знадвору, а далі очі звикають.

Вона не випускає його руки й тисне її до болю.

— Прошу ближче. Сідайте тут, на ліжку. Один всього стілець, і той зайнятий.

Інженер навпомацки робить незграбний крок вперед, зачіпляється ногою за ліжечко дитини і мало не падає на землю. Від шуму прокидається Валя й починає хникати. Інженерові противно й досадно. Мати біжить заспокоїти дитину.

— Спи, дитиночко, спи,— молить вона,— спи, моя дівчинко, спи!

Та все даремно. Дівчинка не хоче спати. Вона перестає плакати, але більше спати не хоче. Вже виспалась. Вона сідає в ліжку і тре рученятами очі.

— Хочу їсти,— каже поважно.

— Уранці їстимеш,— сердиться мати,— а тепер спи і то негайно!

Грізний голос матері не справляє на дитину ніякого враження.

— Я хочу їсти,— повторює вона вперто крізь плач.

— Нема чого їсти!

Дівчинка розглядається по кімнаті й помічає чужого чоловіка. Відкриття її дивує & радує.

— Мамо, хто в нас? — питає зацікавлено.

Тьотя Груша намагається заступити собою інженера.

— Спи! — твердить вона своє.

— Це тато? Мамо! Це тато?

— Нікого немає, кажу тобі. Спи!

— Ні, хтось є.

— Та спи ж, кажу я тобі! — кричить уже мати.

На дівчинку це не впливає. Вона не хоче спати, й край. ;

— Битиму!

Ні, вона знає, що це неправда, але хоче знати, хто у них в кімнаті.

Тьотя Груша бачить, що все пропало. Вона робить розпачливі знаки рукою. Інженер бере кепку і зникає в сінях. За хвилину вона чує, що кроки хутко віддаляються від її вікон.

Валя, заспокоївшись, що нікого нема в хаті, лягає, а за хвилину чути вже її мірний подих.

Тьотя Груша якийсь час стоїть посеред хати, як закам'яніла, потім п'яними кроками підходить до ліжка, падає на подушку й починає гірко плакати.

Ранок застає її одягнену на ліжку і блідим оком поглядає на її стомлене, зім'яте обличчя.

Під'їздячи до села, Ломов зустрів Мабаша верхи на коні.

"Куди-то старий так рано?" — подумав художник.

З того часу, як він працював над картиною, йому доводилось щодня проїздити біля села, і придорожніх мешканців він знав уже всіх на прізвище. Інформації йому давав інженер, що теж немало працював в околицях і часто зустрічався з місцевим населенням. Мабаша художник знав як горду і самолюбиву людину, скупу і злу, нащадка колишніх феодалів, члена відомого старовинного роду.

З приходом Радянської влади він збіднів, втратив маєтки, не втратив тільки давньої пихи і гордості. Він ненавидів усіх представників влади, ненавидів і "уру-сів", вважаючи їх за винуватців свого збідніння.

Порівнявшись з художником, Мабаш не привітався, ба навіть не відповів на привітання. Звичайно, на нього мала вплив недавня розмова з камом Натрусом, але художник про це не знав. Він спокійно продовжував свою путь, щоб до схід сонця добратися до водоспаду. Він уже забув про гордого алтайця, та, порівнявшись з його юртою, мусив знов пригадати, бо перед нею побачив його молоду красиву жінку.

— Єзень, Ійнечі! — сказав художник, обнімаючи очима її гнучкий стан.

Матове обличчя жінки зарум'янилось, і вона ласкаво відповіла на привітання.

— Чи не дістану я у вас молока? — спитав художник ламаною алтайською мовою, мішаючи татарські слова. Він колись жив серед казанських татар і вивчав їхню мову. Тепер вона йому дуже придалася.

Жінка запросила художника до юрти, але той не мав часу, і тому винесла йому молоко в старовинній срібній посудині, що стояла тільки для параду.

— Як живеш, Ійнечі? — спитав художник.— Бачив я твого чоловіка. Куди він поїхав?

— Поїхав далеко, у місто.

— Чого він не хоче здоровкатись зі мною?

— Не любить він урусів.

— А Ійнечі? Вона засміялась.

— А за що не любить? — спитав художник.

— Не знаю. Кам Натрус теж їх не любить.

— Он як!

— Ти бережись Натруса. Злий він і могутній,— сказала вона тихо, оглядаючись.

— Для мене не страшний.

— Не кажи!

— Ну, бувай здорова! Вертатиму — заїду, і тоді скажеш. А даси тоді молока?

Він лукаво моргнув. Ійнечі споважніла.

— Заїжджай,— сказала вона.

Художник кивнув головою і чвалом подався вперед, бо над горами вже рожевіли тумани.

Приїхавши на місце, пустив коня на пашу, а сам почав лаштуватись до робсйги. Немало здивувався він, побачивши якийсь камінець і налите

на ньому молоко. Він його, мабуть, і не помітив би, якби випадково не зачепив ногою і молоко не бризнуло на черевик. Тоді тільки він пильніше придивився й побачив, що воно де-не-де повисихало на траві. Тут він помітив ще чимало камінців. Усі його здогади, звідки взялось молоко, не привели ні до чого. Факт, що хтось тут був, бо цих камінців він раніше не бачив. Але це він приписав своїй попередній неувважності і, сівши на пеньок, почав пильно працювати. Картина була вже готова, залишалось кілька мазків, які він неодмінно сьогодні мусить зробити, бо погода кожної години могла зіпсуватись. Поки сонце впливало з-за гори, він закінчив роботу й залюбувався нею. На полотні, продираючись поміж чорні скелі, як живий, бив водоспад. Від його спіненого підніжжя піднімались дрібнесенькі краплі й зливались з туманом, який рожевило ранкове сонце.

Водоспад видався йому кращим, ніж у природі. Пензель і фарби зробили з нього немов живу істоту. Сонце, що впливало з-за гір, похвалило його працю.

Художник поскладав у валізочку свій малярський інструмент і повернув картину до сонця, щоб підсохла фарба. Сам, як щодня, ліг горілиць на траві і задивився в синяву неба. Воно було чисте й спокійне. Його протинали іноді чорні лінії: то бджоли летіли на роботу. Сонце гралось у траві, гріло її, припікало, розніжені трави пахтіли, п'янили польових коників, що несамовито стрекотіли, радіючи теплому літньому дневі.

"Пора додому",— подумав художник.

Йому хочеться додому, йому хочеться почути слова похвали від неї. Які дорогі йому тепер кожна її незначна ласка, кожне її пестливе слово. А вона розуміється на мистецтві. Вона — вроджений митець і поет. Вона скаже: "Як гарно! Як дуже гарно намальовано!" — і її вушка зачервоніють. Кінчики вушок. І вона потисне йому руку, ніжно й сильно, своєю маленькою білою ручкою.

Але цю чудесну картину, що він зараз малює у своїй уяві, заслонює раптом щось важливе, велике, і йому стає не по собі. Так чорна хмара закриє іноді диск сонця і зразу спохмурніє обличчя землі. Цією хмаркою на його сонячних мріях була постать Смирнова. Чого він з'явився? Художник не ревнував до нього. І нерозумно було б. Смирнов не давав до цього найменшого приводу. Просто його обличчя, його пронизливі очі, що іноді просвердлювали наскрізь, іноді дивились з таким докором, що Ломов втрачав самовладання, і пропадала радість зустрічі з прекрасною дівчиною, пропадала сама радість існування. Він пригадує той погляд, коли Смирнов, вийшовши з ним якось недавно від Івана Макаровича, спитав, уперто дивлячись в очі:

"Ви серйозно чи тільки так, забавляєтесь?"

І головне, він, Ломов, не знав, що відповісти. Він хотів було обуритись за втручання в його особисті справи, поставити на місце нахабу, але під грізним поглядом його стушувався і промимрив, що любить дівчину і має серйозні наміри. Смирнов тоді буркнув:

"Що ж, коли так, щастя вам доле".

Однак він, Ломов, із його тону почув, що той не вірить. І зараз соромно стає за себе, за своє боягузтво.

"Противний тип,— думає Ломов.— Чого сюди занесла його нечиста?.."

Хоче позбутись думки про нього і не може. "От нав'язалася на мою голову! Треба вертатись",— думає. і

"Треба вертатись!"

Але щось не пускає. Якесь лінь розливається по сугубах, не хочеться рухати ні ногою, ні рукою. Лежав би так до ночі. Смирнов уже зник, а постать Тані чогось раптом зливається з другою постаттю... В

його вухах крильцями бджолиними забриніло слово: "Заїжджайте"... а в його очах червоним квітом розцвіли уста... Ійнечі!..

"По дорозі треба зайти до Ійнечі,— думає художник.— Яка це славна жінка, які в неї тонкі риси". Коли б хотіла позувати, він зробив би з неї чудовий портрет. Це був би надзвичайний портрет! Але вона не схоче, їй не дозволить її деспот Мабаш.

Чи правда тому, що говорить Іван Макарович, ніби алтайці не знають кохання? Чи може таке бути? Який це нещасливий народ! А може, щасливий, може, краще без нього, без того дивного почуття! Та це ж воно робило світові перевороти, воно родило війни, воно зводило з розуму вчених мужів і молодих хлопців, старих жебрачок і святих дів; воно зродило розпусників і аскетів, воно закликала до божевільних геройських поривів і стручувало в безодню; воно — причина стількох самогубств, стількох сліз, стількох прикростей. І його б не знати? Не може бути! Воно знайоме всім народам, всьому живому. Тут Іван Макарович переборщив, висловлюючись так легковажно про кохання.

А що, якби спробувати? Мабаша нема вдома... А вона не байдужа до нього, бо чого ж вона тоді попереджала його і стільки турботи було в її словах?..

"Бережись кама Натруса",— просила вона. Що це — не кохання? Бідна жінка! Вона гадає, що всі повинні боятись камів, бо вони можуть проклясти, заворожити. Скільки-то ще праці треба, щоб вирвати з їхніх рук силу, страшну силу тьми. Це вони затьмарили ясний розум цього народу, вони обмотали своїми темними тенетами цілі села, цілий край! Натрус! Один чоловік, а тисячі людей ідуть за ним..."

Думки, як води потоку, наткнулись на перепону, звернули вбік і потекли іншим руслом.

Художник так задумався над цим питанням, що забув про повернення додому. Коли раптом відчув, що

щось холодне переповзло через його ногу. Він з огидою шарпнувся, сів, але в тій хвилині почув різкий, неприємний біль в нозі, вище кісточки.

Зірвався на рівні ноги. Довкола ноги обвилася велика сіра змія. Він хвицнув ногою, і вона злетіла в траву, довга, як батіг. Художника облив холодний піт. Заговорив інстинкт самозбереження. Врятуватись! Однією рукою схопив голінку вище кісточки, а другою дістав з кишені носову хустку. Обв'язавши міцно ногу, побіг по коня і через кілька хвилин уже гнав конем з усіх сил додому. Здивована Ійнечі бачила, як він стрілою пролетів попри її юрту, навіть не подивившись на неї.

Доктор Темір ходив схвильований по своєму робочому кабінеті. Кілька разів брався до книжки, але читання рішуче не йшло в голову. Розбирала така досада, що не знав, де від неї сховатись. Відчинив шафу з ліками — там в кутку стояла пляшка з вином — його вірним порадником у хвилини розпуки. Він дістав її, відкупорив і перекинув у рот, не наливаючи навіть у склянку. Одним духом випив півпляшки, сховав її в шафу і знов заходив по кабінеті.

Він тільки-но відпустив одну пацієнтку, і та за час прийому встигла багато дечого неприємного сказати йому.

"Вона, власне, за цим і прийшла. Не лікуватись, у всякому разі. Здорова, як кінь. Але яка мета в такої жінки? Яка мета? — думав лікар.— Я ж це все знаю. Знаю, що буває у неї, що закохана в нього по вуха, що гуляють разом. Все це я знаю. Ні, вона прийшла ще детальніше поінформувати.

Бачила їх вчотирьох над Катунню. Звичайно, інженер і Смирнов тільки заважали, а може, й вони не байдужі, хто знає!..

Тьху! За це матиме науку, як приходити з такими справами".

Він плюнув, сів у крісло і знов потянувся рукою до книжки, але навіть не розкрив.

— Усе пропало,— говорив до себе.— Усе пропало! Так! Адже з цим треба примиритись, і годі. Треба! Що за сентиментальність? Не битись же головою об стіну? Це, зрештою, нічого й не допоможе.

Перед ним, як жива, стала кімнатка, а в ній біля вікна кохана голівка в рамці чорних кучерів, шийка слонової кості і її аромат... Цей аромат її тіла п'янив його, доводив до божевілля. Поцілувавши на прощання її руку, він ніс п'янкий запах її шкіри на губах додому. Він уже до ночі не їв і не пив, не кував, щоб не згубити його.

"Ох, дурень! Як маленький! Закохався! А вона проміняла мене зараз же, при першій нагоді. Проміняла на художника, на росіянина, на підлого спокусника, бо ж нема в нього почуття — це певна річ. Проміняла і втекла через вікно до нього..."

А він, Темір, вже мав надію. Хоч маленьку, а мав. Батьки її поважали його, він лікував їх усіх, лікував її...

Та все це забулось давно...

А втім, хто тут винен? Чи вона винна, чи можна побороти в собі почуття?

Хоч... мабуть, можна. От він поборов. Цебто не поборов ще, але поборе. Це ясно, він мусить побороти. Коли хто захоче — може. Людина все може. Вона може все перетерпіти, усе переболіти, усе перенести, усе пережити, звичайно, навіть і втрату милої. І він її перенесе, тільки треба трохи часу. Час — найкращий лікар, навіть для лікаря Теміра.

Він гірко посміхнувся.

"Добре було б поїхати куди-небудь у подорож. Ну, скажімо, до Італії, ну, в Крим, нарешті, до моря,— коли ж грошей нема. От прокляте "коли ж...". А розлука — це добрий винахід і не новий. Хто то говорив про розлуку?"

Доктор Темір уперто думає, хто говорив про розлуку. Йому страшенно хочеться пригадати...

"Розлука гасить малі почуття, а роздмухує великі. Як вітер, що гасить свічку, а роздмухує вогнище".

Він ходить по кімнаті, вперто повторює думку вченого й не може пригадати його прізвища.

"Розлука гасить малі почуття..." Невже він не пригадає? Нав'язлива думка починає мучити. На мить він забуває все, що його мучило раніш. Ця думка заповонила весь його мозок.

"Коли б не випив, певно, пригадав би. А добре сказано. Але хто ж його сказав? Ага! Пригадав нарешті. Ларошфуко сказав. Старий французький мислитель..."

"Гасить малі почуття, а роздмухує великі..."

"Значить, і розлука не допоможе?"

"А хіба, докторе Теміре, у тебе велике почуття? — запитує себе доктор,— Велике? Признавайся! Бідний доктор Темір! Що ж, не здавайся! Виклич на поєдинок свого суперника, як у старовинних романах, забий його в двобою — і шлях тобі вільний..."

Доктор якось чудно сміється.

А вона? А що далі? Вона ж його ніколи не кохала. Він знав її маленькою дитиною. Лікував її, бачив її маленьке дитяче тіло, а потім вона виросла, так швидко виросла, що доктор не знає, коли це сталося. Він рік не бачив її і, приїхавши, застав дорослу дівчину і відразу закохався по самі вуха, як гімназистик.

"Яка все-таки підступна ця доля, яка ж несправедлива..."

"Дурна, дешева філософія,— обриває він себе,— не гідна дорослої людини".

Але йому робиться жаль себе, таки дуже жаль.

Вино розбирає, вдаряє в голову, на очі навертаються сльози.

"Ох і нещасний я сирота!.."

Доктор Темір підходить до шафи, дістає недопите вино, перехилиє пляшку і п'є з шийки до дна. Ноги слабіють, він, похитуючись, іде до крісла і поринає в нього. На вікні з'являється горобчик і весело скаче. Доктор жалісно дивиться на горобчика.

— Ти голодний, маленький? Чи, може, ти в гості прийшов до мене? Ніхто до мене в гості не заходить, тільки ти один. Моя пташка забула мене. Вона тепер другому щебече, другого втішає. Доктора Теміра тепер уже ніхто не звеселить. Його пташка полетить скоро звідси — і стане сумно-сумно. Запанує тяжка осінь в душі бідного доктора на все життя...

Доктор Темір понурив голову й задумався. Під вікном цвірінькали горобці, із саду лилось запашне повітря.

Але раптом за вікном пробігли чийсь ноги, сполошили співоче товариство і залопотіли в передпокої.

Доктор підвів голову. До дверей хтось раптово, голосно постукав. Горобчик і собі злетів з вікна і сів на галузку. Доктор витріщив очі. До дверей постукав хтось Ще голосніше.

— Увійдіть! — пробурмотів він.

На порозі з'явилась Таня. Обличчя її було червоне. Мокрі завитки прилипли до скронь. Вона важко диха* ла, стомлена й схвильована...

Доктор сидів нерухомо в кріслі, роздумуючи, що трапилось. Його важкі олов'яні очі впились у Таню, він чув, що не може рушитись, неначе хто прив'язав його до крісла.

— Докторе! — почала, не вітаючись, Таня.— У нас небезпечно хворий, ходіть швидше.

Доктор наче прочунав од сну. В ньому заговорило почуття обов'язку, і це на мить протверезило.

— Хто хворий? — спитав він.

— Одного чоловіка вкусила отруйна гадюка, рятуйте його. Докторе Теміре, швидше!

— А хто хворий? — повторив Темір.

— Хвора людина, докторе. Вам повинно бути байдуже.

— Ні, не байдуже.

— Що це значить? — нервується Таня.— Хвора людина, які тут допити? Ви підете, докторе, негайно. Час не чекає. Я прошу вас, любий,— мовить вона,— швидше, Теміре, я благаю вас, швидше!

— Ви не сказали, хто хворий.

— Художник хворий, впертий докторе! Його змія вкусила. Швидше, благаю вас!

Доктор Темір грубо сміється, регоче, аж захлинається.

— Ваш коханий хворий, тому ви так хвилюєтесь, тому я маю честь бачити вас у своїй хаті? Ха-ха-ха-ха!..

Таня хвилину дивиться йому в очі і радить не забуватись. Він не має права так казати.

— Про нього й говорити не можна? — питає Темір.

— Ви йдете, докторе?

— Ні.

— Ви мусите! Це ваш обов'язок лікаря.

Вона не зводить з нього гнівних очей. Вони гіпнотизують, і докторові робиться моторошно. Він перестав Сміятись, обличчя зробилось тверде, як скеля. Вставайте! — каже Таня.

— Не встану.

— Теміре, пожалієте! Ви — лікар. Ще раз кажу, не забувайтесь!

Доктор Темір сопе.

— Не піду я лікувати вашого коханця! — кричить він скажено і, хитаючись, встає.

— Як ви смієте кричати? Ви п'яні! Ви п'яні! Я питаю, ви підете чи ні?

— Ні!

Таня бачить, що всі її домагання даремні, що він незламний, що не піде. Її охоплює ненависть.

— Ми з вами ще поговоримо,— каже вона, і в словах її — дика погроза. Вона просити більше не буде. Вона просила тільки один раз, за хвору людину. Тільки раз! — Бувайте! — рве вона слова, грюкає дверима і вибігає на подвір'я.

Доктор поволі тверезіє. Її очі, її слова важкі, як камінь, лягли на груди холодні як лід.

"Обов'язок лікаря — лікувати хворого. Нічого не вдієш. Але лікувати того, хто забрав твоє щастя?.. Чи є такий людський закон?.."

Він вихилився через вікно й наказав хлопцеві негайно сідлати коня.

Потім підійшов до шафи, зібрав потрібний інструмент, якісь ліки у пляшечках, сховав усе в дорожню валізочку і вийшов надвір. Через кілька хвилин уже летів верхи до Таниного дому.

Дмитро Іванович Смирнов почув про пригоду Ломова другого дня вранці від свого господаря Олександра, коли той сідлав йому, як щодня, удосвіта коня.

— Коли ж це трапилось? — спитав здивовано Дмитро Іванович.

— Учора, в цю пору, а може, трохи пізніше,— почав заохочений до оповідання Олександр.— Він, кажуть, їздить щодня, удосвіта, малювати водоспад чи якісь скелі, не знаю толком що, але знаю, що біля водоспаду вкусила його гадюка.

— Сьогодні він ще живий? — спитав Смирнов. Олександр не зрозумів питання.

— Чого ви не розумієте? — здивувався Дмитро Іванович.— Живий він ще сьогодні? Не вмер?

— Ні, не вмер, живий. Мати доктора Теміра зустрічалась зі мною біля криниці, коли я коня напував, то казала, що живий.

— Значить, нічого йому не буде,— сказав упевнено історик.— Коли вчора не вмер, то буде жити. Гадюча отрута діє швидко. Видно, гадюка була не з дуже отруйних, інакше і Темір не врятував би.

Мовчали. Олександр довго вовтузився біля попруги. З його в'ялих рухів видно було, що він навмисне бариться, що йому ще хочеться поговорити. І справді, йому хотілось в'яснити питання, яке тривожило його давно, а не знав, як до його взятись.

— І скажіть,— почав він здалека,— яка сила у тих шаманів! Накликав гадюк! Ха-ха!..

— Ви у це вірите? — спитав Смирнов.

— А як же не вірити, коли факт. Художник лежить. Вони, ті ками, людину зі світу зглядять, коли схочуть. От розповідав же сам художник, що бачив рештки молока на камінні та на лопухах.

— Ну й що?

— Як що? Гадюки прийшли на молоко.

— Не чув такого, щоб змії молоко хлебтали,— сказав історик, крутячи заперечливо головою.— Змії живляться дрібними гризунами, жабами, молодими пташенятами, якщо їх знаходять у гніздах на землі, нарешті, яйцями пташиними, комашнею, але щоб молоком — не чув, хоч вивчав колись зоологію, і ніде потім у літературі не зустрічав.

— А не чули, що вужики корів доять? — спитав Олександр, не переконаний викладом історика.

— Ні, не чув.

— Бачите, а це правда,— промовив Олександр.— Причепиться такий вужик до корови і виссе молоко, особливо коли корова лежить на пасовиську.

— І все молоко виссе? — спитав, усміхаючись, історик.

— Геть-чисто все,— сказав упевнено Олександр.

— Якої ж величини мусить бути вужик, що може увібрати в себе пару літрів молока?

Олександр задумався.

— Отже, бачите, що це казка? Олександр не знав, що відповісти.

— Ви, як будете в Москві, поцікавтесь,— сказав він по хвилині.

Смирнов обіцяв поцікавитися цією справою.

— Я вам напишу про це,— сказав він.— А от ви мені розкажіть, як ви ставитесь до шаманів особисто.

— Я ж не ойрот,— образився Олександр.

— Я маю на увазі взагалі релігію,— не бентежився

історик.— Наші попи ті ж шамани, тільки трохи культурніші. Відправи як католицьких, так і православних попів однаково незрозумілі для слухачів, як і шаманські, так що всі ці вірування одні від одних далеко не втекли. Мене цікавить, як ви до цього всього ставитесь. Вірите?

Олександр несамовито накинувся на попрягу, аж кінь застогнав.

— Не знаю, чи воно добре, чи погано,— почав він,— але я, правду кажучи, ніякої релігії не визнаю. У двадцять першому пішов я на службу у Червону Армію, там нас релігії не вчили,— Він глянув на Дмитра Івановича і усміхнувся. Смирнов відповів йому усмішкою.

— Майже рік воював я з білогвардійською бандою Семенка, яку ми ліквідували на початку двадцять другого року. Поранений демобілізувався і вернув додому. Одужав — почав господарювати. Про релігію не доводилось думати, бо не було часу. Релігією може займатись той, у кого час зайвий,— закінчив він переконливо.

— Скажіть, чи правда, що алтайці не люблять руських? — спитав несподівано Смирнов.

Олександр стрепенувся. Він, видно, був ще під впливом попереднього питання.

— Як вам сказати,— почав він по хвилині.— Хіба я можу відповісти за всіх алтайців? От хоч би в нас, у Чемалі. Алтаєць Юнаяков мій перший друг. Є ще молодий парубок Садвай, той теж буває у мене, розумний

хлопець — ми дружимо. Ті хлопці, що з Червоної Армії приходять, ті теж з нами, руськими, в згоді, а от такі багачі, як Турдакіни, Мабаші, Натруси — ті ненавидять нас.

— За що?

— А хто знає? Може, бояться, що ми їх землю відберемо. Але землі тут нікому не бракує. Які поля стоять облогом, гай-гай! Алтайці на землі й робити не вміють, у них от полювання — це їх улюблене заняття, а земля — ні. Вони й хліба не печуть, бо нема де, в юртах досі живуть.

Смирнов зацікавився оповіданням.

— А що ж їдять? — спитав.

Олександр оповів, як вони готують сирки, як їх коптять над вогнищем на прутті, як потім їдять їх усю зиму. Розповів про бідність їхніх жител, неохайність, що виникла від бідності, безкультур'я, про соціальні хвороби. Він, звичайно, інакше називав їх.

4 В. Гжицькик

97

— Багато їх посліпло, у багатьох носи попровалювались,— оповідав страшну правду Олександр,— Вони кажуть, що це ми занесли їм хвороби, а шамани підтримують у них цю віру. Ви коли б побули в такій юрті під час камлання, на все життя запам'ятали б. Та тепер не доведеться.

— Чому? — спитав Смирнов.

— Дуже обережні зараз. Радянська влада бореться з цим злом. Вони чужого на камлання не допустять.

— Що ж, нема по селах партійних організацій, комсомольських?

— Може, в більших селах є, але там, де село складається з кількох юрт,— нема. А район далеко. Кому цікаво забиватись у гори, в юрти? Там незвичній людині страшно. Там нашій людині — росіянинові — не вижити. Люди живуть, як тисячу літ жили, так і тепер. Як їхатимете в Анос, подивіться, як кінські шкури висять тут і там по горах на дерев'яних журавлях.

Всю дорогу до Аноса Дмитро Іванович думав над словами Олександра. "Як же так,— обурювався він,— забуто цей край, це гірське плем'я? Після Жовтневої революції, що сколихнула всі народи Союзу до нового життя, тут залишились якісь не то феодальні, не то патріархальні відносини, тут існують дикунські звичаї, криваві жертвоприношення. Що це — сон чи ява? Багачі сіють ненависть до іноплеменників, і все це сходить їм безкарно..."

Дмитро Іванович зрозумів, як потрібна його поїздка на Алтай. Партія знає про непорядки, коли послала його сюди, щоб зафіксувати для історії те, що скоро зникне безслідно.

Другого дня, повернувшись з Аноса і побувавши по дорозі в юртах, він розмовляв з Манченком, запросивши інженера до себе. Він розповів йому те, що чув від свого господаря і що бачив сам. Та все це було Манчен-кові відоме.

— Ви вживали якихось заходів, відкривали очі людям, що займають місця в райкомі?

— В райкомі сидять росіяни і алтайці,— сказав Манченко.— Алтайці запевняють росіян, що в районі все в порядку. Росіяни їм вірять, і робота, як бачите, стоїть.

— У Москву писали? — спитав Смирнов.

— Не мав часу писати, думав особисто доповісти, як верну додому,— відповів інженер.

— Тепер бачите, що ваша безпечність наробила?

— Чи не мене ви обвинувачуєте в тому, що Ломова змія вкусила? — засміявся інженер.

Ця розмова мало не закінчилась сваркою між двома комуністами, які однаково вболівали над обездоленим племенем, але по-різному розуміли свою безпосередню участь у культурній революції, яка мусила охопити і це забуте до революції плем'я.

Кам Натрус слухав, що йому розказував Мабаш. Час од часу, в залежності від слів приятеля, його поморщене, як печена картопля, обличчя то здригалось, зморшки згущувались у кутках очей і з відкритого рота показувались чорні, гнилі зуби, — то кам'яніло, і вуста стискались у вузьку синю лінію. Тоді його косо посаджені, з припухлими повіками очі ставали холодні і гострі, як ножі. Він проймав очима Мабаша, і Мабашеві самому ставало моторошно від них. Мабаш скінчив свою доповідь, і кам поволі перетравлював почуте.

— То хто з них важніший і більше може зробити нам шкоди,— спитав він по хвилині,— цей, що лежить уже, чи той, другий?

— Той, другий,— сказав поспішно Мабаш.— Цей що лежить, то так, більше для себе щось там робить, він не так, кажуть люди, шкідливий.

— Усі однакові,— вивів з почутого кам,— усі уруси шкідливі. Усіх треба нищити.

Мабаш аж присів, почувши ці слова. Натрус мав над ним непереможну владу. Як усякий ситий, безжурний, а до того, пристаркуватий міщанин, Мабаш більш від усього на світі боявся смерті,

а Натрус міг її накликати на людину, коли хотів. Тому-то Мабаш слухався у всьому кама, мало того, займався за його дорученням такими справами, про які сам ніколи б і не подумав.

— Це правда,— сказав він,— той гірший. Той, кажуть, хоче розкопати гори і забрати золото, що вони криють у собі. Хай він тільки почне копати, то злетя-ться з усього світу, як чорне вороння, і тоді нам загибель. Ми не втримаємось — нас мало. Вони витіснять нас цілком, позаселяють усі наші гори і долини...

— Смерть їм! — перебив твердо кам.— Смерть їм! — крикнув. Треба негайно починати роботу. Треба знищити його в найближчі дні, щоб не поширилась зараза, щоб іншим відпала охота сунутись до нас. Алтай має бути недоступною твердинею. Об неї розіб'ють голови не окремі люди, а цілі народи. Нас поки що мало, Ма-баше. Ми двоє нічого не зробимо. Треба зібратись нам усім, треба стати до боротьби всім алтайцям. Ти бачиш, що діється зараз? Вони забороняють нам визнавати віру предків. Вони не дають нам молитись нашим духам, приносити жертви богам. Жертви наші — не їхні, і ми не маємо права порядкувати своїм?! Правду я кажу, Мабаше?

— Правду кажеш. Ти кам, ти найрозумніший з нас. Тобі боги відкрили розум, а нам сповили чорною темрявою.

— Ми підніmemo всіх алтайців. Хто не з нами, той ворог, тому смерть.

При слові "смерть" Мабаш скарлючився, аж присів. Той Натрус так мучив своїми всякими планами, такими страшними, що просто жити не давав. А спекатись його ніяк не було сили. Мабаша лякала сама думка, що доведеться щось робити, наражатись на небезпеку.

— Важко це буде!

Кам блиснув очима, як ножами. — Не важко! Мабаш знову присів.

— Наші душі темні,— почав він.— Темні, як учорашня вечірня хмара або п'ятьма нічна. Треба влити в них світло, треба прояснити їх. Наші люди смирні. Так знов-таки треба, щоб не були вони покірні, як вівці, а щоб стали дикими звірами...

— Усе зробимо, тільки б знайти в аїлах своїх людей, з'єднати тих, що ще не забули свого роду, треба закликати тульчі *, щоб з тобшуром співали давню славу Алтаю. їм треба творити нові пісні про нових богатирів, що розчавлять ворогів, як за давнини. Треба, щоб вони були в кожному аїлі. Довгими осінніми вечорами, коли Ульгень погасить денне світло, щоб збирались у юртах люди, а співаки щоб їм співали пісень і закликали до боротьби і помсти. Треба, щоб вчили подавати в молоці отруту тим, хто схоче молока напитись, щоб подавали гадюк замість риби, щоб убивали пришельців, як вовків у своїх загородах... Це так на майбутнє, а з

1 Тульчі — професіональний співець, що виконує богатирські, героїчні пісні.

цими, що є цього року, з цими двома ми справимось, Мабаше, з тобою самі.

— І третій приїхав,— сказав Мабаш. — Важко буде.

— А той що робить?

— По селах їздить, щось пише.

— Не страшно.— Він нагнувся Мабашеві до вух і прошепотів ледь чуто: — За нами горою стоять монголи, а там і... Японія. Про це я знав один. Тепер знатимеш і ти. Але слухай, коли про це дізнається третій, тобі на світі не жити. Пам'ятай, Мабаше! Я і ти, і більше ніхто!..

Мабаш закліпав очима, на лобі йому виступив піт. Він так злякався погроз кама, що не міг перевести духу. З одного боку радий був, що користується таким довір'ям у нього, а з другого — дрижав від страху за наслідки, що могли з цього виникнути. Він хотів було щось спитати кама, але в потоці, що шумів недалеко від юрти, щось зачалапало, і приятелі почали пильно прислухуватись.

— Хтось їде,— сказав Мабаш.

Кам не відповів. Його очі були звернені в той бік, звідки долинали чалапання кінських копит по воді.

З лозини, що росла обабіч потоку, виринула спершу коняча голова, а за нею, розсуваючи руками галуззя, показався вершник.

Камове обличчя прояснилось. Він упізнав свого посланця і праву руку — Тріша, що жив у Немалі й доносив йому про все, що там відбувалось. Він мав важливе завдання слідкувати за художником і інженером і повідомляти кама про кожний їхній рух. Поява Тріша була надзвичайно до речі, бо кам страшенно цікавився долею художника, а про його хворобу уже знав від Мабаша.

Тріш під'їхав ближче, поздоровкався і, злізши з коня, підійшов до вогнища. Кінь, пущений вільно, почав скубти траву.

Кам запалив люльку і подав гостеві, як закон велить. Гість пихкав люлькою і мовчав. Мовчали всі троє. Ніхто не хотів починати розмови.

Алтайці вміють довго мовчати. Порозкидані по горах, більшу частину життя проводять вони на самоті і відвикають від розмови. Зате розуміють одні одних і без слів.

Мовчанка Тріша видалась камові задовгою. Він відчув, що щось не гаразд, і тому перший перервав її.

— Чого ти, Трішу, мовчиш? — спитав,— Хіба немає веселих вістей?

— Немає,— відповів байдуже Тріш і плюнув жовтою слиною у вогнище.

Кам не хотів вірити.

— Це так здається,— сказав він, всміхаючись. — Ще не здох?

— Ні, і не скоро здохне.

Сказавши це, Тріш серйозно й зосереджено задивився у вогнище. Здавалось, він не чує, що коло нього діється, і не цікавиться дальшою розмовою.

— Не турбуйся, здохне,— сказав упевнено кам, як людина, що не знала у житті промахів,— Але ж, справді, це триває надто довго, — задумався він.

— Йому не дають вмерти. Сидять день і ніч над ним.

— Хто?

— Ти знаєш.

Кам стягнув брови, на лобі утворилась глибока борозна.

— Ота? Знаю. Гадина! А ще хто?

— І лікар.

— І лікар? Хто це?

— Темір.

Натрус скочив, як укушений. Він ухопив Тріша за груди і затряс його, аж затріщала одежа.

— Що ти кажеш? — заревів. Він зовсім забув про доктора.

— Те, що чуєш,— відповів поволі Тріш.

— Алтаєць лікує свого ворога?! Т^мір лікує коханця своєї нареченої, ворога своєї вітчизни?!

— Так.

— Як же це сталось?

— Вона захотіла — і він пішов.

Кам грізно дивився на Тріша, і з його грудей видобулось, як з-під землі:

— Безчесний!

— Правда,— погодився Тріш, сидячи так само байдуже й поглядаючи у вогонь.

— Ти чув, Мабаше, що сказав Тріш? Мабаш закліпав очима і кивнув головою.

л— Та чув, чув,— сказав він,— і серце моє розпирає лють.-- Але на обличчі його малювалась цілковита байдужість і не було ніякої люті.

Кам скреготів гнилими зубами і стискав кулаки. Сопучи, встав і пішов до юрти. Гості сиділи мовчки. Кожний думав про своє.

За хвилину Натрус вийшов із юрти, несучи чвертку араки і дерев'яну мисочку. Він сів перед гістьми, налив у мисочку араки і подав Мабашеві. Мабаш надпив ковток і, за етикетом, повернув назад. Кам надпив у свою чергу і віддав посуд приятелеві. Тоді Мабаш осушив його до дна. Натрус повторив те саме із Трішем і випив одну мисочку сам.

Мисочка пішла по руках, і чвертка спустилася вмиць. Кам знову зник у юрти і через хвилину повернувся з другою чверткою, яку гості осушили також протягом кількох хвилин.

Більше розмов не було. Гості встали і почали збиратись до від'їзду. Мабашеві було по дорозі з Трішем.

Натрус залишився сам. Йому замало було випитого трунку. Захотілось ще. Досада була надто велика, щоб її можна було залити двома пляшками. Він встав і подався до юрти, але на порозі спинився. Повернувся у бік Немала і помахав кулаками.

— Ти ще згадаєш мене,— зашипів,— Я терпів доти, доки ти тільки лікував. Мені хворих ще досить залишалось. Але коли ти ламаєш мої плани, то стережися? Цього я тобі не спущу, ні, як скаженого собаку вб'ю. Ще згадаєш мій кулак. Сте-ре-жись!..

Таня задивилась на захід сонця. Воно майже цілком пірнуло в безодню, і тільки шматочок, як зрізок червоного яблука, лежав на горах. Чи бачила вона що? Її думки попливли далеко, розбрелись у всі боки, як проміння того сонця, що сідало за гори. І вона ніяк не може половити їх, зібрати до купи. Вона, здавалось, забула на мить, де стоїть, забула, що біля неї на ліжку лежить хворий.

Як дивно все це сталося. Цей чоловік, якому вона, зустрівшись перший раз, стільки нагрубіятила, став їй найдорожчим на світі. Якось добра доля привела його сюди і поклала на батькове ліжко, щоб вона могла ходити коло нього, коханням своїм лікувати його недугу. І він видужував. Таня благословила час і місце, де його вкусила гадюка, послана богом чи чортом, але вона була причиною, що він тут. Іноді здавалось їй, що це сон, що це неправда. І тепер, сидячи в задумі, вона боїться поворухнутись, щоб не втік цей чудовий сон з її очей. Але ні, це правда, вона чує, як хворий ворухнеться, чує погляд його на своєму обличчі. Мимохіть оглядається і зустрічається з його очима, бачить його усмінене обличчя. На стіні в його головах грає червоний зайчик. Чорний образ сумує на стіні. Перед ним уже давно не горить лампадка, а з образа так сумно дивиться на них Христос. Таня глянула на нього і швидко опустила очі додолу. Німий свідок її невимовного кохання. Вона не примічала його досі. Вона червоніє. Хворому, що стежив весь час за її обличчям, здалося, що вона почервоніла від дотику його руки. Він піймав її маленьку ручку і почав її пестити.

— Таню! Чому ви замовкли? Розкажіть! Мені так гарно від вашого голосу. Розкажіть, Таню!

— Що тут цікавого? — каже вона ледь чутно.

— Дуже цікаво, дуже! Розкажіть, Танечко! Таня дивиться на нього і ще більше червоніє.

— Я не можу зловити думок, — каже вона. — Немов порвалися нитки, що зв'язували їх з моїм мозком, і вони, як горобці, полетіли у безвість. Здається, я ще бачу білу нитку, зачеплену за ніжку пташини, але піймати її вже не можу. Чому то так?

— Не знаю, моя ніжна. Ви неухважливі трохи.

— Колись, маленькою, — почала вона,—я любила слухати пісень тульчі. Ви їх ніколи не чули?

— Ніколи.

— Це чудові пісні. Мало хто тепер уміє їх співати, їх можна слухати цілісінькі ночі. Такий співець, побринькуючи на тобшурі, розказував про давню славу Алтаю, про подвиги його богатирів, їх чудових коней, про давні багатства, про давні війни, що їх провадили алтайці. І я тоді мріяла про ті часи і хотілось їх воскресити. Мріяла я, щоб вернулись вони, щоб вернулась давня слава моєї вбогої, темної вітчизни...

Таня подумала хвилину, провела рукою по чолі, збираючись з думками.

— У мене дідусь є,— продовжувала вона,— Батьків батько. Він славний тульчі і знає багато пісень. Уже доросла, будши вчителькою в тім селі, де він живе, я не раз заходила до нього і слухала, а він говорив і грав, і слова пісні лилися з його уст, як солодкі потоки меду. І завжди, коли було важко на душі, я йшла до нього, і він оповідав, співав, і це допомагало... Ви стомились? — спитала раптом.

— Ні, ні,— просив художник,— Так гарно. Кажіть далі.

— А далі... Що ж далі? Я ще так мало прожила, що нема про що й говорити. Коли вибухла революція, я була ще маленькою. Я пам'ятаю, як батько мій казав: "Тепер припиниться експлуатація й колонізація". Слова "експлуатація" я не розуміла, а "колонізація" знала, і всі ми її боялись. "Тепер кожна країна буде розвиватись",— казав батько, і я чекала тієї революції. Чекала, коли вона дійде до нас.

— І прийшла ж,— перебив художник, усміхаючись.

— Прийшла. Але чи виправдала мої надії? Не знаю.

— Що ви, Таню? Звичайно, так. Ви, може, інакше уявляли її тоді в своїй дитячій голові.

— Може. Я задоволена, але все не так, як я думала. Чогось бракує. Та про це не треба тепер. Колись пізніше поговоримо, коли ви зовсім одужаєте. Ви пам'ятаєте, лікар казав, що вам не можна хвилюватись.

— А хіба це обов'язково? Хіба не можна спокійно? Художник замовк. Таня знов задумалась. Раптом

оживилась.

— А знаєте, ще пригадала. Коли я була маленькою, то до нас зайшла ворожка-циганка і ворожила мені, що я буду щаслива, але повинна берегтись води, бо в ній я знайду смерть. І диво дивне, я не вірю їй, а боюсь води. Боюсь і чую, що вона мене тягне до себе.

— Дурниці! У вас, у всієї нації, є, здається, якась водобоязнь чи водонехіть,— коли так можна висловитись.

— Як-то? — здивувалась Таня.

— При такій масі води, бо її повно на кожному кроці у вигляді джерел, потоків, річок, озер,— ніхто не купається. Я скільки не купався в Катуні чи в Чемалі, ніколи не бачив, щоб купався дорослий тубілець. Я гадаю, що та, що ворожила вам, боялась, щоб ви не відступили від національних правил і тому такого наговорила.

— Ну й пояснення,— всміхнулась Таня,— нема що казати. Вода в алтайців священна, і її не можна забруднювати, це правда, але тепер вже не багато людей, що цього дотримуються. І, зрештою, це говорила циганка, а не алтайка.

Жартівливий тон художника і глузування робили Тані боляче.

Він говорив правду, вона не могла заперечувати, але ж міг він пощадити її і не говорити неприємного.

До кімнати ввійшли Танин батько і Смирнов, і вона, скориставшись з їхнього приходу, вибігла в кухню.

Іван Макарович, весело потираючи руки, підійшов до художника.

— Як ваше здоров'ячко дорогоцінне? — спитав, тиснувши йому руку.— І Дмитро Іванович прийшов довідатись, як ви себе почуваєте.

У словах, рухах і очах Івана Макаровича було море щирості, і художник розчулився. Не випускаючи руки, він сотий раз дякував йому за сердечний прийом і допомогу.

Дмитрові Івановичу, що привітав його з одужанням, він подякував дуже ввічливо, але без тіні тепла. Перекинувшись двома-трьома фразами з гостем, він знов звернувся до господаря дому.

— Коли б не Таня,— сказав він,— коли б не ваш ласкавий дім, ваш догляд, я, може, гнів би вже десь за селом. Ви врятували, і як віддячити — не придумаю.

— Та ми тут ні при чому, любий маестро. Тут якщо дякувати, то одному докторові Теміру. І коли й зробив хто щось, то тільки він.

Ломов скривився на саму згадку про залежність від Теміра. Він колись дивився на нього так зневажливо, а цей скромний лікар доклав усіх зусиль, щоб врятувати його. По кілька разів на день приходив, сидів ночами, коли хворому ставало гірше, коли пухлина поширювалась на все тіло, коли художникові загрожувала смерть.

Але цього не хотів знати художник. Він бачив щодня строге лице ділової людини, що сумлінно виконувала свої обов'язки. Він ніколи не чув

від нього зайвого слова, що не стосувалось би лікування чи самої хвороби. Темір ніколи не залишався ні на одну хвилину довше, ніж треба було, і виходив, скінчивши свою роботу, навіть не попрощавшись.

— Я волів би, щоб не лікував мене ваш доктор,— сказав Ломов.

— Чому? — спитав Смирнов,

Художник завагався.

— Та так, він мене, здається, не терпить.

— І без причини? — спитав знову Смирнов. Іван Макарович поспішив на виручку.

— Це вам так здається,— сказав він.— Це людина така чесна і така чиста, благородна, що не любити вас він не міг би. Він же на вас дивиться насамперед, як на пацієнта. Він, правда, воліє лікувати передусім ойротів, але чоловік він толерантний, більше, мабуть, ніж моя Таня...

— І ви, любий Іване Макаровичу,— доповнив художник.

— Можливо. Це, зрештою, майже притаманне представникам усіх малих націй, що не жили ніколи своїм власним життям. Але ж це виліковне.

— Безперечно. Ви мусите зрозуміти,— сказав твердо художник,— що без допомоги російського народу й Інших народів, що населяють наш великий Союз, вам самотійно не прожити ані півроку! Вас сусіди проковтнуть, як муху. Адже так? Як ви скажете, Дмитре Івановичу?

— Не маю сумніву... І це стосується не тільки алтайців. Те саме було б з Україною, Білорусією, Узбекистаном, навіть з Російською Федерацією, якби вона захотіла виділитись в окрему державу.

Іван Макарович замислився.

— Ви маєте рацію,— сказав він по хвилині,— Ми розуміємо це нутром, але разом з цим боїмось, що розчинимось у цьому великому морі, зникнемо, як зникає потік в озері, ріка в океані. І не буде на світі більше нашої нації, не стане більше ойротів...

Смирнов усміхнувся.

— Будуть. Нікуди вони не дінуться. Тільки ось що: дбайте про освіту, про культуру, творіть свою інтелігенцію, свій пролетаріат, щоб з вами можна було говорити, як з рівними. А то що: шамани орудують у вас, як хочуть, а ви про самостійність! Смішно і нездійсненно. Націоналізм не має перспектив. Ні одна нація не може сьогодні замкнутись у своїх рамках. Така нація мусить в них задихнутись. Далекозоріші зрозуміли це швидше, короткозорим треба більше часу, щоб зрозуміти, але зрозуміють і вони. Так я кажу?

— Так-то воно так...

— Але ви не погоджуєтесь?

— Ні, погоджуюсь, цілком погоджуюсь,— сказав Іван Макарович, але не закінчив думки. До кімнати ввійшли Таня з матір'ю.

— Про що ви тут?

— Про національне питання,— сказав, всміхаючись, художник.

Таня накинулася на батька.

— Ти завжди розпочнеш, тату! Знаєш, що Олексієві Петровичу не можна хвилюватись.

— Я його, доню, не хвилюю.

— Я тільки слухаю, Таню. Розумних слів слухаю,— еказав Ломов.

— А знаєте,— перервала вона розмову, — про нашого художника вже не тільки дачники питають. Заходив оце зараз Тріш. "Як здоров'я вашого дачника?" — питає. Я аж здивувалась. Звідки, думаю, така прихильність? Ви його знаєте? — спитала вона художника.

— Не мав приємності.

— Це чоловік непевний,— промовив Іван Макарович.— Його треба боятись. Це злий чоловік, на рідкість злий. Недарма його так любить Натрус.

— А що мені всі ті Натруси?

— О, не кажіть. Може, Натрус і є причина вашої хвороби.

Художник зробив здивовані очі.

— Поява гадюк на місці вашої роботи дуже підозріла.

— Не він же їх накликав?! — сказав Смирнов.

— Певний, що він.

— Що ви? Хіба можна в таке вірити?

— Ви не знаєте сили наших камів. Вони за допомогою спеціальної дудки можуть їх накликати в будь-яке місце,— запевнив Іван Макарович.

Смирнов недовірливо усміхнувся. Такого він ще не чув.

Художник також чув таке вперше, і це його дуже зацікавило й здивувало.

— А знаєте, це факт, що там хтось був,— сказав

він.

— Я ж вам кажу.

— Ні, я тепер певний, я бачив порозливане молоко на камінцях.

— О! Тепер ви догадуєтесь?

— Це мала бути принада для них?

— Не помиляйтесь. Ви бережіться! Ви чимсь не сподобались йому.

"Ійнечі! Ійнечі казала!" — пригадав художник, але не сказав голосно.

— Що ж я йому міг зробити?

— Оцю вашу роботу вони взяли за якийсь злий намір, бояться вас.

— Ви кажете — вони. Хто це?

— Цього я не можу знати, але певний, що він не сам.

Дмитро Іванович встав, щоб відкланятись.

— Піду я,— сказав,— Видужуйте, маестро, вставайте, годі лежати.

Таня глянула на Смирнова благально.

— Хіба можна так рано вставати? — спитала і почервоніла по саме волосся.

Смирнов подивився на неї уважно і, тиснувши їй руку на прощання, порадив не дуже турбуватись, бо ніяких підстав для цього вже немає.

Іван Макарович провів гостя аж до воріт.

У кімнаті вже добре посутеніло. Таня стояла біля вікна і дивилась на вулицю. Слова Смирнова, його погляд, в якому просвічувала іронія, бентежили. Думки її блукали тепер по горах, як тіні хмар, що сунуть над верхами.

Ганна Степанівна підійшла до неї і погладила їй голівку.

— Щось моя доня останнім часом змінилась. Усе думає і думає щось. Що з тобою, доню?

Таня спалахнула.

— Чого ж ти?

— Ох, не заважайте, мені, мамо. Завжди ви щось знайдете сказати.

— Та я ж нічого, доню.

— Ніколи не можна мати спокою.

— Тихо, тихо! От натура! Недарма доктор Темір сказав, що ти дика.
Недарма...

— Тепер зі своїм доктором причепились.

— Бо правда.

— Ну й добре.

— Самовар час уже ставити?

— Уже давно час. Піду.

Ганна Степанівна пішла поволі до кухні і зачинила за собою двері.
Таня з художником знов залишились самі.

Вузенькою стежечкою понад кручею просувалась поволі невеличка валка. Попереду їхав інженер Манченко, тривожно поглядаючи вниз. Там ревла і клекотіла між камінням річка. Стежка, що по ній їхав інженер, виглядала, як карниз на височенному домі; вище карниза, стрімкою покрівлею, піднімалась гора, де-не-де поросла соснами, де-не-де березою і кущами. Манченко був не з боягузів, але їзда була небезпечна, і він мріяв якнайшвидше проїхати цей неприємний бом. Залишалось проїхати всього кільканадцять метрів, але дорога тут була найнебезпечніша: дах-гора утворювала ледь похилу стіну у вигляді величезного укусу. Інженер оглянувся назад. Його супутники — два алтайці — щось між собою жваво заговорили, хоч досі їхали мовчки. Алтайці везли інструменти і плани, які він знімав так довго і копітко в таких важких умовах.

Не помітивши нічого підозрілого, інженер поїхав далі, але раптом побачив, що дорога зникла. Поперек стежки лежало свіжозрубане дерево величезних розмірів, якого не можна було ні перескочити конем, ні скинути в безодню. Інженер спинив коня. Якийсь неприємний холод

пробіг по спині, у голову закралась підозра. Він оглянувся ще раз і на обличчі одного зі своїх помічників побачив легку усмішку. Сумніви почали збільшуватись: тут пахло чимсь підозрілим.

— Куди ви мене завели? — спитав інженер, грізно глянувши на робітників.

— Ти сам їхав,— відповів зневажливо один.

— Хто зрубав дерево? — крикнув інженер.

— Не знаємо.

Було ясно, що дерево зрубано навмисне, щоб поставити йому пастку.

— Що ж тепер робити?

Помічники відверто, голосно засміялись.

— Нічого! Скачи конем, кінь перескочить.

Інженер зійшов з коня і розглянувся довкола: виїхати неможливо. Рада алтайця була явно божевільна. Манченко звернувся до нього:

— Коли ти такий розумний, то спробуй сам. Бери мого коня й скачи. Тоді я перескочу за тобою.

— Ти попереду, тобі й першому їхати. Насмішок було вже забагато.

— Вертати назад! — закричав інженер.

На алтайців крик не зробив ніякого враження.

— Вертати нема куди.

— Ви мене навмисне завели сюди?!

Алтайці переглянулись між собою, але не відповіли.

— Назад! — заревів інженер, втративши самовладання.

На нього дивились два похмурі обличчя. Алтайці й не думали піддаватись.

— Ви чули, що я сказав?!

Алтайці мовчали, немов нічого не чули. Інженер бачив, що він у пастці. Страшна лють перемогла попередній страх. Він їм покаже, що жартувати з ним не можна. Він вживе тоді іншого аргументу, і той відразу pomoже. Інженер витяг револьвера і скерував його на провідників.

— Назад! — скомандував він.

Алтайці такого повороту справи не чекали. Вони ніколи не бачили в нього цієї маленької зброї, але поява її викликала цілком несподіване враження.

— Назад не можна,— сказав один, але вже іншим тоном.

— Мені тут не ночувати! — ревів інженер.— Ви привели мене сюди, виводьте назад!

Один алтаєць хотів наблизитись до інженера, але той затримав його рухом револьвера.

— Назад! — закричав він, націляючись з револьвера.— Тут нема проходу.

Алтайці знов щось між собою поговорили. Той, що був ззаду і віз плани та інструменти в переметних мішках, пошпортався коло сідла, немов переконуючись, чи воно добре тримається, і дуже обережно почав повертати коня. Та справа ця була нелегка. Ліворуч була круча, і туди повернути було неможливо. Можна було повернути тільки праворуч, але тоді кінь мусив стати дибки, бо стіна була ледь похила. Чоловік шарпнув за вуздечку і вдарив коня нагаєм. Кінь скочив на विकіп, але в той же час сідло плавно з'їхало по його хребті і скотилось у безодню. Інженер бачив, як воно летіло, як гепнуло в річку, як вода заливала сідло і торби. Він стояв як очманілий. Розширеними від жаху очима дивився, як гинули наслідки його тривалої важкої праці.

Ш

Коли по хвилині він підвів очі, то побачив, що обидва коні були вже повернуті до нього спинами і на них втікали алтайці. Крикнув, але вони не звернули уваги. Вистрелив, але даремно. Вони зміркували, що він не міг у них влучити, бо йому заважав кінь.

Становище інженера ставало надзвичайно важким. Спереду — дерево, ззаду — кінь, а всі здобутки його лежали на дні річки. їх треба було дістати за всяку ціну. Може, хоч що-небудь можна врятувати.

Хотів повернути коня і їхати за алтайцями, але згадав, що там може бути засідка. Він прекрасно бачив, що проти нього була змова, що це був хитро продуманий план скинути його в провалля, не викликавши нічиїх підозр. За це говорило свіжозрубане дерево, що перетяло йому шлях.

Манченко прив'язав коня, переліз через дерево і, залишивши коня напризволяще, пішов до аїлу, що лежав у кількох кілометрах від того фатального місця.

Прийшовши до села, почав шукати робітників, щоб піти з ними підняти інструменти і визволити бідолашного коня, що стояв над кручею, але ніхто не хотів іти. Не допомогла й обіцянка добре заплатити. Інженер ніколи ще не бачив такого ворожого ставлення до себе і не знав, чим пояснити таку раптову зміну.

Злий, стомлений побіг назад до коня. Йому жаль було тварини, що, як сирота, стояла над безоднею. Та й кінь був не власний, а чужий, і за нього лежала у хазяїна чимала застава. Інженер пожалів уже, що залишив його самого. Чому йому було боятись засідки? Вони, беззбройні, не приступлять до нього, знаючи, що в нього є зброя.

Червоний від натуги, мокрий від поту, він прибіг до мовчазного друга. Кінь стояв покійно, опустивши голову, і дрімав. Коли прийшов господар, він підняв морду й почав його обнюхувати, а інженер ласкаво попестив його гладеньку шию.

— Що ж ми тепер зробимо, друже?

Він глянув мимоволі вниз, і здивованню його не було меж! З річки, закотивши штани, його робітник добував сідло і торби з інструментами. За річкою, на тому березі, стояв кінь.

Інженер крикнув, але алтаєць не почув чи просто не обзивався. Він якраз видобув із води торбу і виніс на другий берег.

Інженер крикнув ще раз. Алтаєць підвів голову і побачив інженера. Не кваплячись, витяг із торби теодоліта і з усього розмаху вдарив ним об камінь. Інструмент розбився на шматки. Тоді глянув угору, вишкірив зуби і сховався за кущами.

В горах ставало небезпечно. Інженер бачив, що ненависть до європейців більша, ніж він гадав. Постоявши хвилину, посумувавши, заходився рятувати коня.

Широку гірську долину пільмою заливала ніч. Кинула чорний серпанок на гори, скелі, на юрти, сповила столітні кедрі, і тільки на самих верхів'ях, де недавно сховалося сонце, стояла ще світліша смуга, мов стрічка. Димилась ріка. Водяна пара сивими клубками піднімалась угору і мішалася з димом, що густо виходив із юрт. Чорні, задимлені, як купи хмизу, рідко порозкидані по широкій мальовничій долині, вони дивно не гармоніювали з навколишньою природою.

У долині тихо, неначе вимерло все, тільки дим, що лине угору, свідчить про те, що тут люди живуть і ще не сплять.

Придивившись, можна побачити перед юртами корови, прислухавшись, можна почути, як вони сопуть і стогнуть. Соковита трава розпирає їм боки, і вони ремигають, перемелюють те, що набрали за день у великі шлунки. Час від часу розлягається різкий крик, як скім-ління нічного птаха.

— Ов!.. ов!.. ов!..

То алтайські господині скликають запізнених корів, що не повернулись ще додому.

І линуть ті крики далеко у ніч. Їх повторюють узбіччя, і хоч внизу залягла вже тиша, в горах ще чути, мов скаргу: "Ов!.. ов!.. ов!.."

Густішає пільма. Ховаються юрти. Сіріє білий туман.

Минають хвилини. На велетенському темному циферблаті вирисовуються дві фосфоричні стрілки —т Чумацький Шлях.

Минають хвилини...

Із-за гір, із-за лисих голів, вилізло велике червоне кругле обличчя і пильно глянуло вниз.

Здригнулась п'ятьма, припала до гір, сховалась за юрти біжить у ліс, боїться світла. А місяць підбивається все вище і вище, із висот сріблить ріку, сріблить закоптілі юрти.

Під височезною модриною, при дорозі за селом, стоїть окремо одна велика шестикутна юрта. З її шпиля виростає деревце берізки. Позаду берізки чотири високі берізки пов'язані по дві мотузками, на яких висять довгі вузькі стрічки різноколірної матерії. Посередині найширша стрічка чимсь розмальована. Це Джа-їк — бог алтайський. Між ними п'ята берізка стоїть окремо. Під нею прив'язано двоє коней: білий і чорний. Від вуздечки білого звисають дві стрічки — червона і біла. Коні дрімають, похнюпивши голови. Час від часу білий здригається і широкими червоними ніздрями ловить повітря. Він голодний, але ніхто вже його не нагодує.

По долині, як духи, проходять людські темні силуети. Вони швидко перетинають її і зникають в середині придорожньої юрти. За кожним рипом дверей із неї добуваються надвір звуки барабана. Вони вилітають крізь отвір з густим димом і зникають у темних просторах.

У юрті зібралось вже багато народу. Підходять ще ті, що спізнились. Мостяться де попало. Тулуб коло тулуба, голова коло голови, густо, як навалені на купу жовті гарбузи. Ті, що вже давно тут, попере сиджували ноги, але розправити їх неможливо, і терплять: вони звикли і вміють довго терпіти. Праворуч од входу сидять жінки. Ліворуч — чоловіки. Навпроти, на чоловічій половині, Мабаш біля бочки з аракою, ліворуч від нього, на жіночій — Ійнечі. Господарі й гості сидять поважні, зосереджені і курять люльки. Ійнечі час від часу набиває їх тютюном, запалює від вогнища, що горить насе-редині, і подає заднім, тим, що самі не можуть дістати до вогню руками. Господар наливає араку у дерев'яний посуд, надпиває сам і передає гостям. Ійнечі курить сама срібну люльку і пильно слухає, що викрикує кам. Той сидить серед чоловіків на ведмежій шкурі, а довкола нього вільне місце. Він нічого не бачить, не чує і в екстазі б'є калаталом у барабан. Очі йому на лобі, піт ллє струмками з обличчя. Це він піднімається в сфери небесні, щоб поговорити з духами. Розмова має

бути важлива, бо кам спішить і б'є у барабан щораз швидше, щораз сильніше.

По добрій годині встає і починає крутитись у шаленому танку. Голос захриплий, сам стомлений. Одна рука трясє барабан, друга б'є калаталом по натягнутій шкурі.

Тріш сидить ліворуч від кама, курить люльку, сопе і не спускає з нього очей. Нарешті моргає тим, що сидять біля дверей. Там починається рух, люди поспішно встають із землі, звільняють місце, хтось відчиняє двері, і через хвилину очищеним проходом, крутячись несамовито, вилітає кам і, б'ючи калаталом у барабан, біжить до коней.

Вони піднімають похнюплені голови. Поява несамовитої людини проймає їх жахом. Молоді коні пирхають, рвуться з припонів, але даремне. Припони міцні, кручені з вовни, не порвуться. Коні шарпаються, бігають круг берізки, зі страху стогнуть, ржуть, а докола них бігає кам з божевільними очима; довгі стрічки з його шапки розвіваються, як крила казкового смока, дзеленчать брязкала, хрипить його гортанний голос.

У юрті ніхто не рухається з місця... Усі уважно ловлять звуки, що долинають тепер до юрти знадвору. Але ось вони ближчають. У дверях з'являється кам. Він біжить на своє місце, знов трясє несамовито барабаном, брязкала дзеленчать розпачливо: ось-ось повідриваються. Кам лупить калаталом у напнуту шкіру, з його рота летять бризки піни, і він нарешті сідає. Дорога до неба важка. Він уже бачив духів. Він їздив до них на... конях... Ще кілька хвилин — і він досягне мети. Кам напружує всі сили і починає ще несамовитіше бити в баранячу шкіру, але мовчки, немов набираючи свіжого голосу, бо по хвилині з його хриплого горла летять знову слова, як камені, тяжкі і незграбні:

Тенгере угли тен сару, Ульгень угли кергидайг Караганди козім-дий.
Кармалаза колум-кан!..

І від тих слів раптом неначе дроз пробігає по юрті, неначе вітер завив серед кущів у глухій тайзі:

...Ао, кам... ай!!!

А кам знов наліг на барабан. Якась нелюдська сила припливла. Ліва рука, що стискає барабан, як мертва. Пальці посиніли; права б'є несамовито калаталом, а з горла такий же захриплий голос і дивачні слова:

Сари камиш таякту, Сари куга мененьту. Сари тибек тишкенду, Сари килію тон, кійген Ульгень каонип, кан-каршит!.

— ...Ао, кам... ай!..— знов побігло по юрті, мов скигління нічного птаха.

Екстаз кама доходить до апогею:

Інгай гак. Інгай гак, Кай-гай, кай-гай гак!..

Ще кілька слабких ударів у барабан — і тихо. Кам повалився набік.

Тріш підтримав його і взяв з рук барабан. Кам безсило гладив руками мокре обличчя, розтираючи бруд. Мабаш подав йому араки. Кам випив її жадібно й запалив люльку.

В юрті запанувала мовчанка. Чути було тільки сопіння людей і потріскування вогнища.

Кам поводив втомленими очима по присутніх, а вони всі дивились йому в рота, чекаючи, що скаже.

— Я бачив Чет-Челпана 2,—почав глухо Натрус.

У юрті зашуміло, заколихались голови, як на городі маківки від вітру.

— Зі мною говорив Чет-Челпан,— повторив кам.— Він сказав мені, що на край наш насувається кара! Насувається хмара блідолицих чортів, що хочуть заповонити край наш! Вони займуть долини наші і поженуть нас, мешканців золотого Алтаю, на безлісні, дикі вершини, де нема поживи худобі й вівцям, де нема паші коням, і тоді чорна улюм 3 викосить наш народ.

По юрті пішов зойк, жінки заплакали, ніби над мерцем. А кам сидів, як старий, чорний, випірений ворон, і крякав:

— Вони розкопають наші гори, алтин-ту 4, наш золотий Алтай. Виберуть з нього багатства, що їх досі стерегли духи, а тепер покинули за гріхи наші.

1 Жовтий комиш, з тростиною, Жовтий повід конопляний,

В жовте хутро одягнувся. Ульгень — царський, гірський соболь.— Зразок беззмістовних слів кама.

2 Ч е т-Ч е л п а н — герой алтайців, повстанець 1904 р.

3 Улюм — смерть.

4 Алтин-ту — золоті гори.

— А-а-а... А-а-ай...— полинуло по юрті.

— Вороги заберуть наші озера й виловлять з них рибу, щоб гинули з голоду алтайці. Вони вирубають нашу тайгу, де ростуть кедрові горіхи; вони вистріляють нашого звіра.

— А-а-а... А-а-ай...— почулось знов, мов завивання вітру.

— Вони пустять чортові машини, що своїм ревом лякатимуть орлів, збурять наші юрти, глумитимуться з наших жінок, з наших богів...

У юрті тепер стояв уже рев і стогін. Кам Натрус бачив, що його слова справили враження. Він замовк. Мабаш подав мисочку горілки. Кам випив.

— Що робити, щоб уникнути цього? — спитав Мабаш.

— Я питав духів,— відповів кам,— Вони сказали приносити жертви. Приносіть жертви, коли дорогі вам житла ваші! Приносіть їх, коли дорогі вам золоті гори! І коли духи і боги приймуть їх, вони підуть захищати нас.

— А що робити з тими, що ходять тепер по горах? Що робити з тими, що чогось шукають у них? — запитав Мабаш заученою фразою.

— Я ще не говорив про це з духами. Я ще спитаю тих, що вище.

Кам надів свою шапку з двома широкими, довгими, до самої землі, білими стрічками, взяв барабан від Трі-ша і почав знов бити в нього, "піднімаючись" у вищу сферу, де живуть вищі духи.

Туди він "піднімався" на... гусях...

На небесному годиннику значно пересунулись стріл-кі і зблідли. Місяць пройшов свій довгий шлях і зсунувся у безвісті на спочинок, а кам у юрті "піднімався" все вище, у вищі сфери, щоб випитати всіх духів, щоб розпитати їх, як врятуватись алтайцям від неминучого лиха.

Ранок застав його, знеможеного, блідого, біля вогнища. Частина гостей розійшлась по юртах досипати ніч, а решта куняла до ранку, зіщулившись на землі.

Йнечі дрімала сидячи. Вона сперла голову на бочку, і їй снились страшні сни. Тільки сліпий столітній дід, колишній славний кам, що прийшов послухати слів свого учня, докидав до вогнища дров і курив свою люльку. Він згадував давні часи своєї молодості і порівнював їх з теперішніми, звичайно, не на користь теперішніх.

Сонце впливло високо, поки кам Натрус прокинувся. Він був втомлений і грізний.

Мабаш давно розбудив свою молоду жінку, і вона сонна поралась коло сніданку для кама. Натрус сидів і розглядався по юрті. Жінок тут, крім Йнечі, не було. Тепер мав відбутись обряд, при якому жінки не мають права бути.

Камлання почалось надворі.

З юрти вийшов кам Натрус, а за ним чоловіки. Попереду — Мабаш. Кам був у своєму парадному одязі, у синій довгій киреї, підперезаній зеленим поясом, на голові рогата бараняча шапка з чаплиними перами. Від шапки дві довгі білі стрічки звисали до самої землі.

Кам підійшов до коней і камлав над ними. Перед кіньми маленький жертovníк з березових гілок, а на ньому жевріли вуглики. Кам, молячись, обійшов кілька разів навколо коня, призначеного в жертву. Кінь рвався і пирхав. Тоді кам підійшов до жертovníка, взяв на калатало димлячого вуглика і підніс коневі до ніздрів. Кінь пирхнув. Кам повторив цю процедуру тричі. Потім подали йому березову галузку і в мисочці араку. Кам умочив галузку в араку і покропив коня... Кінь привик за ніч до цих знущань і стояв смирно.

Як скінчилась уся процедура, Тріш відв'язав його і повів угору по росистій високій траві; за ним, на другому коні, їхав кам, і далі йшла решта процесії.

Кінь, що на ньому їхав кам, належав відтепер йому.

На горі білів ще туман. Малими шматками відривався він від трави і зливався з блідою синявою неба. Піднімаючись від землі, поволі відкривав ритуальні приладдя: чотирикутний дерев'яний жертovníк, а над ним, як над криницею, журавель. Грубший кінець його лежав на землі, а тонший ховався ще в тумані. Середину підтримувала розвилаина з грубої берези.

Тріш прив'язав коня до жертovníка. Він і найближчий сусід Мабаша вишикувались у ряд і почали разом з камом молитись над конем, а решта пильно працювала поруч. Одні копали ями і повмощували над ними казани, інші розкладали під казанами вогонь, возили воду в дерев'яних бочках і наливали в казани. А Натрус молився і кропив голодного коня, що байдуже низько опустив голову. Камові помагали молитись ті, що стояли поруч з ним. Вони, кожний по-своєму, кричали до Уль-геня, благали його, грозили.

— Усе лихе собі забери — усе добре нам дай,— просив безупинно один дідусь, заглушаючи крик кама. Він пищав таким жалібним голосом і так щиро, що його і кам'яний бог почув би, не то що дерев'яний.

— Усе лихе собі забери — усе добре нам дай,— мекав вівцею дідусь. Він більше не знав слів, не знав, чого ще треба. А кам своє говорив. Незрозумілою мовою для тих, що його оточували, але зрозумілою для Ульгеня, Зрозумілою для духів. Він говорив до них мовою камів. Час від часу, як цього вимагав обряд, кропив коня аракою.

Нарешті камлання скінчилось. Кам відійшов убік і сів стомлений на пеньок. Цього давно вже чекали. Люди, як зграя голодних вовків, кинулись на коня. В одну мить чотири чоловіки прив'язали коневі до

чотирьох ніг над копитами по мотузці і почали тягнути в усі боки. Кінь оглянувся, дико шарпнувся, ринув уперед, та було вже запізно. З-під ніг утікала земля. Ноги розходились у всі боки, в них хрустіли сугуби. Кінь застогнав і впав на живіт. В очах його ясно малювалась розпука, дикий, тваринний, передсмертний жах. Але цього не бачили люди. Тріш підбіг до коня, грубо зав'язав йому морду мотузкою, впхав між мотузку і морду палку і почав скручувати ніздрі. Кінь засопів, хлипнув ще раз чистого гірського повітря, і раптом цього повітря не стало. Він крутнув головою, кинув диким оком на свого ката, але воно було вже мертво, уже не побачило його.

Блиснули ножі й вмить зняли з коня шкуру. І ось під жертвовником, де недавно стояв молоденький білий коник, лежала купа огидного м'ясива. Конячою кров'ю начинили немиті кишки, а м'ясо порізали і поскладали в казани. Через кільканадцять хвилин гойдалась на кінці журавля шкура, біліла до раннього сонця, а мертві зуби конячі стискали березову галузку.

Бог був задоволений. Тепер людям треба було думати про себе. Алтайці цього не забули. Вони з'їли недоварене м'ясо, з'їли без солі і хліба, поїли кишки, а обгризені кості спалили на жертвовнику.

Це була перша жертва, принесена богові за спасіння краю. Приніс її Мабаді, щоб дати приклад іншим. Тепер пішло по цілій околиці. Ками не встигали її приносити. Не допомагали ніякі заборони уряду. Хіба ці заборони могли проникнути у глиб диких гір? І покрились вони шибеницями, а на них висіли білі й чорні кінські шкури. Молили богів Добра і Зла. Мобілізували всіх духів до страшної боротьби з загрозою, що сунула на край.

Художник швидко поправлявся. Пухлина зійшла з тіла. Боліла ще тільки рана, висмалена лікарем. Бувши перед кількома днями у художника, доктор Темір сказав, що небезпека минула і йому більше нічого робити. З того часу він не приходив. Грошей за лікування не взяв, кажучи, що радянські лікарі за лікування від пацієнтів грошей не беруть,

це раз, а подяки він не потребує, бо лікував його з доручення Тані і з нею матиме рахунки. Художник обурювався, писав лікареві листи, але вони залишились без відповіді. Темір не читав їх, ба навіть не розпечатував.

Художник уже ходив, спираючись на палицю. У сонячні дні він пересиджував з Танею в тіні садка, ведучи з нею довгі розмови. Він розказував про Москву, про своє життя, свою роботу і слухав її розповіді про її край, народ, старовинну культуру її народу, про його обряди, звичаї.

Його дивувала любов, з якою вона розказує, її патріотизм, хоч він був не зрозумілий для нього. Переходячи на це питання, при найменшому запереченні з його боку Таня втрачала рівновагу і спокій духу. Тоді верталась її скрита буйна натура і вона накидалась на художника з усією силою свого дикого темпераменту.

Вони сиділи вдвох на лавочці під вікном. Надворі вечоріло, надходив час, коли повертався додому інженер і заходив до них. По неприємній пригоді в горах інженер став обережніший, він відмовився від помічників, їздив сам і повертався раніше. Втрата інструментів не дала закінчити роботу, що він намітив, і інженер обмежувався більше роботою в кабінеті, обробляючи зібрані вже матеріали.

Художник слухав Таню і час від часу запитував про що-небудь чи відповідав на її запитання.

Розмова, коли була серйозна, велася здебільшого на національні теми, і Таня хвилювалась.

— Мовчіть! Я вже не люблю вас.

— А хіба ви любили?

Таня усміхнулась крізь сльози. Художник взяв її руку. Вона вирвала її.

— Танечко, не можна так,— сказав він.— Ви не стримані. У всяких суперечках треба стриманості, спокою, тоді і слова ваші будуть обдуманіші, розумніші.

— Спасибі.

— Нічого дякувати, правда. Ви подивіться, як уміє говорити Смирнов, хоч я не люблю його. Він не запалюється, а поволі, флегматично цідить слово за словом^ але слова його важкі, як камінь, і коли вже ударять, то знак лишать.

— Хіба я можу рівнятись до нього?

— А чому ні? Він, правда, старший за вас, досвідченіший, але це не значить, що ви в його літах не можете бути такою.

— Не від кількості літ це залежить. Він талант, і в його літах я його розуму не матиму.

— В усіх ви бачите таланти. То захоплювались талантом Манченка, тепер без пам'яті від Смирнова.

— Не треба зараз перебільшувати, як ви це вмієте, а що інженер талановитий — це факт. Коли б він не був такий, його не відрядив би уряд на таку відповідальну роботу. Він, безперечно, оцінив його талант.

— Тут ще чималу роль грає те, що він комуніст,— сказав художник.

— Залиште! Мало там партійців! Ось ви мене вчите бути спокійною, а сам який? Ви неможливий!

— Тепер дякую вам я.

Художник боявся, що почнеться суперечка знову. Він встав, щоб підійти до вікна, але, ступивши невдало на хвору ногу, застогнав. Таня пильно подивилась на нього. Він зблід від болю.

— Вам гірше? — кинулась вона до нього, перелякана.— Сядьте! Куди ви?

— Танечко, люба! Вам жаль мене? Нерви не витримали, і Таня розплакалась. Художник ніжно тулив до грудей її голівку. Не боронила.

— Перестань, Танечко, перестань моє маленьке звірятко... Ось інженер іде,— сказав він раптом,— їй-бо, йде, буде сміятись.

Таня вирвалась і побігла до кімнати витирати очі. Через кілька хвилин повернулась з інженером.

Інженер, усміхаючись, сів на лаву і запалив цигарку,

— Я бачив водоспад,—почав він своєю повільною, милою мовою.— Оце так краса!

— Будуйте Дніпрельстан! — сказав Ломов.

— А що ви думаєте? Тут станцію не так важко будувати і не так довго> як на Дніпрі.

— Коли ми візьмемось до роботи як слід, то й на Дніпрі робота піде.

Інженер був стомлений і перебував ще під впливом недавньої пригоди в горах. Він почав про неї розказувати.

Всі бачили, що в горах щось робиться, що організовано ведеться кампанія проти європейців. Тепер Тані ніяково було слухати про це. Вона

відчувала німий докір своїх приятелів. Потупивши очі, мовчала. Але інженер зрозумів її настрій і порадив не брати цього так близько до серця.

— Це така зрозуміла річ,— звернувся він ласкаво до Тані.— Тут борються дві культури, дві сили: культура пролетарська і куркульсько-шаманська. Переможе перша, бо вона сила, хоч, може, доведеться принести і не одну жертву. От наш маестро уже ледве не став жертвою тієї другої сили, і головне — цілком невинно... Правда, маестро?

Ломов у першій хвилині не зрозумів іронії і сказав:

— Правда. Інженер усміхнувся.

— Усе це мине,— сказав він, — як минула його хвороба, і залишаться такі невеличкі сліди, як у майбутньому на його нозі. Але тут треба багато лікарів і радикальні мусять бути їхні ліки.

— Ви ще не зневірились у своїй роботі, інженере? — спитала Таня.

— Хіба можна? Так швидко? Ні, Танечко! Краще, звичайно, якби все йшло без перепон, бо так тільки гальмується робота, але коли без цього не можна, то що ж, доводиться боротись. От ви повинні допомагати нам.

— Як?

— Ви ж учителька. Вас люблять, слухають...

— Та не дуже люблять. З того часу, як заприятимилась з вами, змінились до мене навіть мої сусіди. Я бачу часто такі ворожі погляди, що аж моторошно стає.

— Це, може, тільки здається?

— Ні, про це є вже деякі відомості.

— Значить, і ви невинна жертва.

— Виходить.

— Тоді треба прийняти одвертай бій.

— Тобто?

— Стати по один бік барикади з нами. Ками оголосили нам війну, ми її прийняли і готуємось до бою.

— Не розумію.

— Як так? З шаманізмом треба боротись? Треба! Ми не збираємось боротись з вашою національною культурою в цілому, навпаки — ми хочемо взяти з неї все найцінніше і пересадити на радянський ґрунт, а нам заважають. Що ж ми, більшовики, зневіримося? Правда, що ні? Так же? Шаманізм — це зло. Ви не перечите?

— Ні, не перечу, це зло, але, може, не таке велике, як ви думаєте.

— Велике, Таню. Величезне. Це розсадник темряви. Хіба можна його терпіти у віці радіо, у віці аеропланів, у віці таких величезних винаходів?

— У нас їх поки що нема!

— Ой дитино! Ой, непоправна! їй-бо, хочеться задерти спідничку та нашльопати так, як вас колись, в дитинстві, мамуся шльопала,

Художник зареготав.

— Я вас нашльопаю,— сказала, червоніючи, Таня.— Іч, який! Так що ви хочете з ними робити?

— Бити, Таню. Вони роблять свої бандитські вилазки.

— То ви хочете десяткувати наше маленьке плем'я, як колись його десяткували царські козаки? — злякалась Таня.

— Навіщо зараз крайності? Хіба тих контрреволюціонерів так багато? Без жертв, звичайно, не обійдеться, але їх не буде стільки, як ви думаєте. А може, нічого не буде, може, вони одумаються і кинуть зброю самі. Треба їх повчити.

Таня замислилась. Інженер пильно подивився їй в очі.

— Не пристаєте до нас? — спитав він безнадійно. Таня думала. Вона вагалась: що сказати?

— Не знаю,— відповіла вона по хвилині.

— Ви, значить, таки посередині!

— Здається.

— Я так і знав. Але годі про це. Набридло. Ви надумаетесь ще.

Він змінив тон і сказав із робленою веселістю:

— Слушайте, слухайте! Я маю проект. Таня і художник живо зацікавились.

— Я збираюсь днями на Кара-Кол.

— Знов щось задумали?

— Не має значення, задумав що чи ні, але мені доконче треба бути на Кара-Колі. Для Олексія Петровича там надзвичайні можливості. Раджу поїхати зі мною.

Художнику сподобалась пропозиція, тільки не знав, як бути з ногою, яка ще не зовсім загоїлась.

— Годі панькатись з нею,— сказав інженер,— Таня, гадаю, не відмовить в приємності скласти нам товариство.

— І бути за провідника,— додав художник.

— Ви не повірите, що я не була на Кара-Колі,— сказала вона, ніяковіючи.

— Та що ви?

— Правда, не була!

— Так ви не знаєте навіть своєї країни? Та не то країни, своєї околиці? А ще вчителька, а ще патріотка! — засміявся інженер.

— Що ж робити? Жінці так важко одній. Товариства не було.

— А ви б з якимсь камом, на зразок Натруса,— додав він.

Усі засміялись. Таня почервоніла.

"Ай, інженер, він, як видно, теж уміє вколоти".

— Так, значить, їдемо? — наполягав інженер.

— Згода!

Манченко встав і почав прощатись.

— Підемо? — сказав він до художника.

— Не хочеться ще.

— Як знаєте. Я пішов. Він попрощався і вийшов.

В цій хаті йому не могли дати поради на його болючі питання. Її міг дати тільки Смирнов, і до нього він зараз попрямував.

Після кожної довшої чи коротшої поїздки Дмитро Іванович робив вечорами підсумки своєї роботи за день. З дрібних поміток у записній книжці відновлював у пам'яті те, що бачив, що чув, і записував у товстий зошит. Сьогодні він записував оповідання очевидців про білогвардійський переворот у Чемалі.

"...На чолі банди поставлено було алтайця-куркуля Семенка,— записував Дмитро Іванович.— Ніякими ні природними, ні набутими в пізнішому віці якостями не відзначалась ця людина. Без загальної і політичної освіти, не енергійний і непоказний з вигляду, він грав жалюгідну роль в руках авантюристів — організаторів банди. Його поставлено на чолі її тільки для того, щоб показати, що переворот носить національний характер. Начальником штабу поставлено було також ойрота і також багача Турдакіна..."

Далі він описав, як була захоплена столиця Ойротії Улала, описав бій в Узнезі, куди сам спеціально їздив, щоб мати уявлення про місцевість, розташування ворожих сил тощо. Описав він докладно наступ Червоної Армії і взяття Чемала, базуючись на розповідях двох учасників наступу на Чемал, підтверджених очевидцем, Іваном Макаровичем, який у своєму щоденнику крок за кроком описав увесь хід подій з найбільшою точністю

і ретельністю. З тих же самих джерел Смирнов описав розгром банди Семенка на початку 1922 року і її цілковиту ліквідацію...

Закінчивши писання, Дмитро Іванович згорнув зошит, сховав у чемодан і глянув у вікно. Вечір був тихий. Після грози з дощем, що пройшла стороною від Чемала, повітря зволожилось, за горами займались ще раз у раз блискавиці, і звідти зрідка долітав ще приглушений гуркіт грому. Але поза цим у долині панувала глибока вечірня тиша. На небі поволі з'являлись зорі. Дмитро Іванович сперся на підвіконня відчиненого вікна, вдихав у себе озоноване вечірнє гірське повітря і любувався красою вечора.

— Драстуйте! — окликнув його раптом інженер Манченко, що з'явився, мов привид, із-за рогу будинку,— Любуєтесь природою? — спитав здалека.

Смирнов усміхнувся. Він якраз думав про Манченка, і як то часто буває, що не встигнеш подумати про людину, а вона тут як тут.

— Чим пояснити таке явище? — спитав Смирнов. Інженер підійшов до вікна.

— Є, мабуть, у нашому мозку якісь центри, що сприймають вплив думок другої людини, скажімо, вольово сильнішої. Я, признатися, нічого про таке не читав.

— Багато не втратили, що не читали. Дуже радий, що вас бачу. Заходьте у хату, похвалюсь, що зробив за останні дні.

— Маю і я вам дещо сказати,— промовив інженер сумно.

— Тим краще, заходьте,— запропонував Дмитро Іванович, не помітивши смутку ні на обличчі гостя, ні в тоні його голосу. І тільки-но

інженер сів на стілець в його кімнаті, зразу ж почав розповідати, куди їздив, що бачив, які зібрав матеріали.

— Був я і в Аносі,— сказав на закінчення Дмитро Іванович,— бачив картинну галерею старого Гуркіна.

Інженер оживився.

— Цікаво, яке враження на вас справила? — спитав він.

— Тематично досить одноманітна — гірські пейзажі неоднакової художньої цінності. Кращі картини, роблені в розквіті його творчих сил, давно розпродані, звичайно, а з тих, що залишились, є ще добрі речі, видно в них майстра, а є, і їх, на жаль, більшість, розраховані на продаж дачникам, писані наспіх, ремісничі. Цього він і сам не заперечує, треба ж з чогось жити. Цікаво, чи бачив їх Ломов?

— Бачив.

— Якої ж він думки?

— Ніякої. Він взагалі не вважає його за художника. Дмитро Іванович скривився.

— Це ж чванство,— сказав він.— Це чортзна-що таке. Він дивиться на цього Гуркіна, як аристократ на плебея. А Гуркін таки художник і вчився у самого Шишкіна! Хто він з походження, той ваш приятель? — спитав по деякому часі Смирнов.

Іронічний тон історика не сподобався інженерові. Він злегка почервонів і, не дивлячись в очі, спитав, чому називає Ломова його приятелем, на якій підставі.

— Я думав, що це так,— сказав Смирнов.

— Даремне так думали. Я познайомився з ним тут, і дуже недавно, зустрічаємось за тим принципом, що людина шукає собі подібних, але до приятелювання в повному значенні цього слова ще далеко. Він, правда, розповідав мені дещо про себе, проте не уповноважував переказувати це іншим. При зустрічі він вам охоче сам про себе розповість.

— Маєте рацію,— сказав покvapливо Смирнов, бачачи, що гість образився.— Моє запитання було, мабуть, не зовсім тактовним. Що у вас чувати?

Інженер довго чекав цього запитання. Він і прийшов сюди, щоб розповісти про свої невдачі. Смирнова вважав єдиним, хто зможе оцінити становище, що утворилось тут останніми часами, хто зможе зрозуміти його особисте горе, і він переповів усю історію, що трапилася з ним у горах.

Смирнов слухав оповідання з напруженою увагою, вражений тим, що чув.

— Невже таке можливе ще й тепер і в такому темному закутку?

Йому пригадалось недавно почуте оповідання про повстання в Немалі під проводом Семенека, яке він годину тому записав. Невже і цей факт доведеться записати, як факт історичний?

— Мабуть, доведеться,— сказав Манченко.— Як би то не було, а це вилазка класового ворога. Якись божевільні голови тут орудують. Ми маємо вже цілу серію диверсійних актів. Хвороба Ломова теж іде в цій серії.

В Смирнові прокинувся старий вояка.

— Виклик приймаю, інженере,— сказав весело, і очі йому на мить загорілися.— Змінимо перо на шаблю, коли треба буде.

Гість, однак, не поділяв настрою господаря. Він був ще весь час під враженням недавно пережитого випадку, що позбавив його майже всього дослідницького доробку, здобутого такою важкою працею.

— Перш за все треба попередити район,— сказав він,— а за нами, в потребі, затримки не буде.

Дмитро Іванович не відповів. Він ходив по кімнаті із кута в кут, про щось пильно думаючи. Інженер поглядав на нього мовчки, чекаючи.

Про що думаєте? — спитав нарешті.

Дмитро Іванович стрепенувся.

— До району я поїду сам,— сказав він по хвилині.— Маю там діло й крім цього. Однак те, що ви мені сказали, мене спантеличило. Чого вони хочуть? І хто ті організатори?

— Куркулі, шамани, хто ж інший?

Дмитро Іванович замислився. Він уже багато сіл об'їздив, бачив різних людей, і тому думка інженера про куркулів видалась йому сумнівною.

— Занадто темні вони,— сказав він поволі.— Мусить бути хтось, хто й куркулями керує.

Він знов згадав банду Семенека, і це зміцнило його підозру.

— Хто ними керує? — спитав, дивлячись за своєю звичкою прямо в очі.

— Я вже говорив вам. Думаю, що безпосередньо шамани,— відповів інженер.— І майже впевнений у цьому. Питаєте, хто керує шаманами? Можливо,— додав він по хвилині,— можливо, що ніхто ними й не керує, можливо, що це остання одчайдушна спроба потопаючого.

Дмитро Іванович задумався.

— Є такі вітчизняні емігранти, чужинці в своїй вітчизні,— сказав він сумно.— Вони хотіли б повернути назад голоблі воза історії... Швидше можна повернути назад біг води в річці.

— Завтра я їду в район, а звідтам, може, і до Ула-ли. Мені треба покопатись у бібліотеках, мушу роздобути писання Макарія, яких тут, у Чемалі, нема, а в Елікмонарі вони можуть бути. Побуваю у райкомі, буду в міліції. Словом, усюди, де треба буде. Звичайно, ніякої загрози тут ще немає, але для профілактики слід зробити все, що можна.

Манченко заспокоївся. Він був певний, що ця людина зробить все, що зможе, щоб попередити небезпеку, яка б вона не була — мала чи велика.

— Відпочивайте,— сказав він, встаючи.— Я піду додому. Зберу те, що ще залишилось від моєї важкої праці, і, головне, зберусь з думками.

— Не тільки з думками, друже, треба вам зібратись, а в першу чергу зберіть усе, що досі зробили, всі проекти, креслення, записи, яких тут не потребуєте, зберіть в акуратний пакунок, і я повезу його в Улалу, а там подам на пошту, минаючи всі ці проміжні поштові

відділення. Кажучи правду, після того, що я чув від вас, Олександра і сам бачив, я починаю декому не довіряти. Зробіть це зараз, прошу вас.

Манченко подякував за пораду і обіцяв зробити все ще сьогодні.

Товариші сердечно потиснули один одному руки. Попрощавшись, Смирнов узяв щоденника, щоб записати в ньому останні враження дня, а інженер подався до своєї кімнати, що містилась у порожньому під час вакацій інтернаті для дітей.

Доктора Теміра терміново викликали до хворого, що мешкав у двадцятьох кілометрах у заїмці. Приходив якийсь хлопець і просив негайно приїхати, бо дід дуже хворий. Доктор Темір знав Ямачі. Це був колись дуже багатий алтаєць, тепер збіднілий, розумний і тверезий чоловік. Він урятував колись життя Темірові, коли той узимку заблудив у горах. Темір хотів оддячити дідові і гнав коня з усіх сил.

Переїхавши поромом через Катунь, Темір поскакав конем вузькою стежкою, яка часто губилась між кущами, де-не-де збігала в потік, і треба було їхати потоком, щоб за деякий час виїхати знов на таку ж кам'янисту стежку.

Був чудовий літній день. Довкола пахтіли трави, безліч квітів серед них. Із трави тут і там виднілись високі модрини, покриті лишайниками, здебільшого поламани бурями, з посохлими вершинами.

Кінь знав дорогу і йшов сам, без понуки. Доктор пустив повід і задумався. На душі було важко і тоскно. З того пам'ятного вечора у Токпаків він утратив надію на те, що Танине захоплення художником скоро минеться, доктор зрозумів це під час лікування свого суперника. Відтоді ще частіше заглядав до пляшки, і його нерідко бачили п'яним. Сьогодні він ще не встиг випити, хоч на серці щось давило, як важкий камінь. Раптом кінь, що йшов досі спокійно, пирхнув і зіщулив вуха. Доктор машинально вхопив повід та почав пильно розглядатись і прислухатись. Ліс густішав. Модрину заступила ялина, що густо, як щетиною, укрила узбіччя. Доктор ударив коня закаблуками, кінь побіг уперед, не перестаючи тривожно нюхати повітря. їздець збентежився. Неспокій коня передався і йому. "Може,

звір",— майнула думка. А в нього, як на біду, не було з собою ніякої зброї. Але раптом його тривога розвіялась, і він з полегшенням зітхнув: із кущів підвелися два чоловіки і попрямували до нього. В руках у них білили здоровенні кілки. Короткозорий доктор спочатку не помітив, що обличчя людей були цілком замотані лахміттям і з них виднілись тільки очі. Люди певними, наперед розрахованими кроками підійшли до лікаревого коня і схопили вуздечку.

Кінь зразу шарпнувся, але, почувши людський голос, став.

— Куди їдеш? — спитав один по-алтайському.

Доктор Темір з удаваним спокоєм дивився на дивних незнайомців, хоч відчував, що зустріч не провіщає добра.

— Хто ви і чого закриваєте обличчя? — спитав він замість відповіді на їх запитання.

— Скажи нам, куди ти їдеш? — повторив той голос.

— їду до хворого. Ви, може, не знаєте, що я лікар? Як доктор не старався володіти собою, голос його

дрижав.

— Не турбуйся, знаємо добре і не один день шукаємо тебе.

Досі говорив один, а другий увесь час мовчав. Доктор Темір пізнав у тому другому Тріша.

— Я вам був потрібний?

— Так, і дуже.

— Ви могли зайти до мене, ви ж знаєте, де я лікую хворих?

— Ми знаємо, що ти лікуєш урусів.

Доктор зрозумів причину нападу. Переконався, що напасники не помилились щодо особи, але тепер зародилась невеличка надія викрутитись з халепи.

— Я лікую хворих,— сказав він,— не розбираючись, чи це алтаєць, чи росіянин. Ви знаєте, що я вилікував сина Трішевого, коли його покинули всі ками, бо не могли вилікувати. Він алтаєць, не росіянин!

Той, що мовчав, потупив голову і випустив з рук повід коня.

— Алтаєць не сміє лікувати урусів,— почав знову перший, але голос його звучав тепер інакше, не було вже в ньому такої злоби.

— Я сказав вам, що лікар лікує хворих, а не алтайців чи росіян.

— Так ти і далі так робитимеш?

— Так,— сказав твердо доктор, бо сказати "ні" значило показати свій страх.

— Злазь з коня! — крикнув перший і підняв коляку. Доктор не підкорився.

— Не кричіть,— сказав він спокійно.— Коли треба, я злізу і без крику.

Спокій доктора дратував напасника, але стримував від активнішої акції, тим більше, що помічник його мовчав, за весь час не брав ніякої участі в розмові і, похнюпившись, стояв віддалік.

Становище гіршало. Стояти далі було неможливо, ослаблювався запал, і напасник чув, що в ньому нема вже ні тієї люті, ні завзяття молодецького, що було раніш.

— Злазь з коня! — заверещав він ще раз, бачачи, що доктор не збирається злазити.

Доктор не рухався.

— Тягни його за ноги! — крикнув він до товариша,— або я йому голову розвалю на коні.

Він обернувся до спільника, щоб з ним хоч очима порозумітись, але не встиг опам'ятатись, як доктор оперіщив нагайкою коня і ринув уперед.

Кілок напасника, наготовлений до удару, влучив не лікаря, а коня, і той ще швидше помчав уперед.

Тепер в обох розгорілися пристрасті.

— Стій! — закричали вони разом, але доктор не мав охоти зупинятись.

Напасники кинулись до своїх коней, що були заховані в кущах, і за кілька хвилин почалася погоня.

Доктор знав, що тепер, коли вони доженуть його, йому смерть, і він безупинно шмагав коня, а той гнав & усієї сили, не розбираючи дороги.

По сухому і по воді кінь летів, розбризкуючи копитами болото. Піна летіла з його морди, він увесь вкрився милом. Необережний крок загрожував йому і вершникові загибеллю, але це була гра на життя і смерть, бо за доктором на таких же змилених конях гнали напасники.

Доктор чув, що не втече. Вони наздоженуть його, як тільки виїдуть на рівне місце. Його кінь вже стомлений дорогою і не зможе втекти від їхніх ситих, незморених коней. Темір оглянувся — напасники були від нього всього на кількасот метрів. Доктор Темір не жалів коня.

5*

131

Він знав, що йому цей шалений біг так не минеться, та вибору не було.

Дорога збігала вниз. Ще кільканадцять метрів — і почнеться відкрита долина, а на ній вони вже напевне його наздоженуть. Але тут блиснула нова надія на спасіння. Люди ніколи не втрачають її навіть перед очима смерті.

, "Може, якраз хто з'явиться в долині, і вони злякаються",— подумав Темір...

І наче у відповідь на цю думку якісь постаті промайнули за кущами, що закривали долину.

— Рятуйте! — крикнув доктор.

Він підсьобнув коня і, виїхавши з-за кущів, побачив справді дві постаті, що поволі підіймались верхи нагору. Доктор пізнав їх одразу. Це були інженер і тьотя Груша.

Підбадьорений появою знайомих людей, доктор почав стримувати коня. Кінь хрипів і важко носив боками. Доктор оглянувся, але за ним уже не було нікого. Напасники, побачивши людей, звернули вбік і зникли в горах.

Доктор розповів своїм випадковим рятівникам про пригоду. Вона їх дуже вразила.

— Починається терор,— сказав Темір, усміхаючись, але в душі відчував, що він справді може бути страшний і що тепер треба бути обережнішим.

— Ви знаєте, за що вони на мене напали? — сказав він.— За те, що вилікував вашого художника.

Інженер догадувався сам. Тьотя Груша ахнула.

— Через нього ви могли накласти головою? — забідкалася вона.

— Як бачите.

— Бідний доктор!

Додому поверталися втрьох. Доктор радив швидше покинути гори, бо коли вже на нього напали, і то за тві що він тільки лікував хворого росіянина, то вже колц вони заскочать самого росіянина в горах, він не вийде

ЦІЛИМ З ЇХНІХ РУК;

— Це правда,— погодився інженер.— Але покидати гори зараз мені не хочеться. Я їх, зрештою, не боюся.

Доктор Темір все ще був під враженням недавньої пригоди.

— Дивуюсь,— сказав,— звідки взялося це дике завзяття і ненависть? Цього ніколи не було. Тут, без сумніву, хтось працює, хтось підбурює, але цей хтось не з наших. Наш народ такий спокійний, лагідний і гостинний, що мені самому це не зрозуміло.

— Хтось агітує, без сумніву, — погодився інженер. Запанувала довга, важка мовчанка, переривана тільки пирханням коней.

— А знаєте, це все-таки багато значить — сказав несподівано доктор.

Інженер і тьотя Груша здивовано глянули на нього.

— Цебто? Що вас хотіли вбити? — спитав Ман-ченко.

— Не те, звичайно, а те, що вони вже не такі інертні, що починають уже якусь діяльність. Досі я їх за таких не вважав.

— Дозвольте,— сказав інженер. — Перш за все, докторе, треба в'яснити характер тієї діяльності. Адже ви, думаю, розумієте, що діяльність цих людей шкідлива. І потім — хто діє? Я, наприклад, сумніваюсь, щоб батраки, які працюють по заїмках у багатіїв, у камів, чинили опір Радянській владі. Як ви думаєте?

— Звичайно, що ні,— погодився лікар.

— Отже, хто? — наполягав Манченко.— Багатії чи бідні?

— Думаю, що багатії.

— І я так думаю. Але чому тоді ви захоплюєтесь цією діяльністю? На чиєму боці ваші симпатії? На боці багатіїв, отих камів, натрусів, мабашів, чи батраків?

— Ясно, що на боці бідноти.

— Так ось, оту бідноту треба навчити чинити опір і саме тим, хто їх і досі визискує,— промовив інженер.— Так же, докторе, чи ні?

Темір не відповідав.

— Чого ж мовчите? Темір стрепенувся.

— Пробачте, задумався. Ясно, я цілком погоджуюсь з вами. Я, повторю, просто здивований, що мій народ здатний ще на якусь акцію.

— Чого ж ви дивуєтесь? Була ж у вас банда Семенека? І немало крові коштувала вашому народові.

— Це правда.

— Отож-то. Ви не впізнали нікого з тих напасників? — спитав інженер.

— Вони були в масках.

— У масках?

— Уявіть, що так. Дуже примітивних — це були просто ганчірки, однак вони закривали обличчя, як маски.

Доктор був певний, що пізнав під однією маскою Тріша, але про це не сказав. Інженер з доктором їхали попереду, а тьотя Груша ззаду. Вона не втручалась до їхньої розмови, зайнята своїми думками.

їй було прикро, що так усе склалося. їдучи сюди, вона так багато уявляла собі... Так важко було витягнути цього інженера на прогулянку разом. Сьогодні, нарешті, витягла, і на тобі, маєш, якась ідіотська пригода!

Тьотя Груша зненавиділа доктора, як тоді свою дитину, що так невчасно прокинулася. Вона дивилась на його велику чорну голову під кепкою, на його загорілу шию — і їй хотілось зробити йому боляче, хотілось шмагонути батогом по цій шиї. З доктора перевела очі на інженера. Він весело розмовляв з Теміром, час від часу всміхався під чорними вусиками і показував свої білі зуби. Його соковиті губи червоніли на тлі білих зубів, як вишні на білій тарілці.

"Як він цілує?" — думала тьотя Груша. Вона уявляла собі, і від самої цієї думки у неї крутилась голова. Сьогодні вона, безперечно, спробувала б, якби не цей рябий чорт.

"Принесла ж його лиха година!"

Тьотя Груша шмагонула спересердя коня і порівнялась з вершниками.

— Чого ви дрімаєте? — спитала вона.— Мені вже спати хочеться від вашої їзди. Швидше ж бо! — Вона ще раз оперіщила коня і вирвалась вперед, а за нею почвалали її супутники.

В їдальні Чека живо дебатовались новини останніх днів. Як на Чемал, їх було багато. Дивна хвороба художника, щоправда, романтична, пригода інженера і загибель його інструментів, напад на лікаря — все це спричинялось не тільки до балачок, але й примушувало до певних висновків. Ніхто не хотів їздити на прогулянки, хіба тільки дуже відважні, та й то недалеко від села, і тепер провідники даремно вистоювали з кіньми коло їдальні, ніхто не хотів користатися з їхніх послуг.

Провідники ремствували. Заворушення в горах позбавляло їх єдиного заробітку, що вони мали— за короткий сезон. Більше ж на Алтаї влітку не було де заробити, а від дачників завжди приходила готова копійка. Вони умовляли своїх клієнтів, що небезпеки немає, що це непорозуміння, але даремне. Тепер було не до поїздок. Люди радились, як би швидше виїхати з цього гнізда "диких азіатських бандитів", що чатують на життя "культурних європейців".

Агафія Терентіївна втекла з Чемала зі своєю дорослою дочкою, до речі, одягнутою "під піонерочку" — з червоною краваточкою, перша, як тільки почула про пригоду з художником. За нею спішно виїхав, довідавшись про" подію з інженером, Максим Харламович За-нозов, бухгалтер відділу впорядкування при Бійському комунгоспі, людина нервова і хвороблива. Виїхала й Олімпія Дементіївна, моложава шестипудова вдова, зомлівши перед цим тричі на руки високого худого вчителя семирічки Птичкіна, коли довідалась про напад на лікаря. Решта дачників, які ще залишались, раді були б покинути Чемал кожної хвилини, коли ж декому жаль було грошей, заплачених Тоні наперед за харчі.

Не допомагала й агітація Тоні і тьоті Груші, яка умовляла всіх не роз'їжджатись, доводячи, що це не масовий терор,— ці слова дуже їй сподобались,— що він скерований тільки проти певних осіб, а решти не стосується ні в якому разі.

Це не впливало. То були слабкі аргументи, кожний відвідувач їдальні вважав саме себе за "певну" особу, а тим самим і розбивав доценту тьотині докази.

— Ось хто герої! — сказала тьотя Груша.— Інженер, художник! Незважаючи на те, що на них безпосередньо був вчинений замах, їдуть на Кара-Кол. А це,— коли був хто на Кара-Колі, знає,— дорога не легка. І не тікають, як ви, а сидять, і працюють, і ще довго працюватимуть.

Слова тьоті Груші не знайшли сприятливого ґрунту, навпаки, викликали сміх, навіть іронію, головне серед деяких осіб жіночої статі.

— їм, видно, є чого триматись,— кинула поважно і значуще мадам Пупсик.— Вони не самі їдуть, коли можна спитати?

— Звичайно, ні,— запевнила тьотя Груша.— Вони збирають компанію.

Мадам Пупсик не могла приховати іронії.

— Кого ж зібрали досі? — спитала, кидаючи на тьотю Грушу убивчий погляд.

— Я їду й Тетяна Іванівна,— не збентежилась тьотя Груша.

— Яка то? — ніби не знаючи, про кого мова.

— Тутешня вчителька.

— Не мала приємності бачити. Іще хто?

— Поки що ніхто.

— Ну, так, — похитала мадам Пупсик головою.— Компанія, я гадаю, цілком достойна.

— Ви так думаєте? І що це за тон, якого я не розумію?

— Вам не подобається тон? — спитала поволі мадам Пупсик, пронижуючи тьотю Грушу поглядом горгони.

— Вам заздро, що вас не запросили? — скривилась тьотя Груша.

— Честь невелика.

Тьотя Груша, підбадьорена поглядом деяких прихильників, дала собі волю.

— Може, і велика,— сказала вона,— тільки біда, що вас не взяли б.

— Бо я могла б перешкоджати,— ледве стримувалась мадам Пупсик, колишня власниця рундучка на базарі.

— Та ви відома шпигунка.

Цього, видно, було цій дамі забагато. Вона витягнула до тьоті Груші свою товсту коротку шию і встала зі стільця.

— А ви наволоч, хай мене пробачать присутні,— сказала, пінячись зі злості.

Тьотя Груша і собі стала в бойову позу.

— Як ти смієш? — крикнула вона до мадам Пупсик.— Гадино! Умий фарбу з морди. Іч, молодиться, старе падло.

— А ти скинь ті чоботи з себе, не сміши людей, не мозоль очей ними, паскудо, дитина в тебе!

Бойове напруження дійшло до кульмінаційної точки. В їдальні зчинився рух. Відвідувачі якось мовчки поділились на два табори, готові захищати кожен свою симпатію, коли б суперниці хотіли перейти від слів до діла. Кожний в душі чекав того з нетерпінням. Учитель семирічки зірвався з місця і поправив окуляри, гадаючи, що котрась із словесних дуелянток зараз зомліє. Він не сумнівався, що Олімпія Дементіївна вже

давно лежала б у його обіймах. Він згадав її сердечно і зітхнув. Жодна з суперниць не думала мліти. Тепер було не до того.

— Ти скинь штучне волосся і зуби повиймай вставні! — кричала тьотя Груша.— Приперлась на курорт, Пупса!

Ця приємна розмова тривала б хтозна-доки, коли б мадам Пупсик, боячись, щоб тьотя Груша в запалі ще чогось не виляпала, не встала демонстративно і не вибігла з їдальні. Вона пішла до кухні і там голосно говорила Тоні, щоб усі чули:

— Як ота, ота,— тут вона вставила відповідний епітет,— буде у вас харчуватись, моєї ноги у вашій їдальні не буде. Вечерю прошу мені прислати додому.

У їдальні всі повернулися на свої місця, розсілись вигідніше, і тьотя Груша мала тепер змогу розповісти докладно біографію мадам Пупсик, не забуваючи най-пікантніших деталей.

— Хай вона дякує богові,— сказала тьотя Груша на закінчення,— що тут не було Федора Павловича або художника: їй це так легко не зійшло б. І я не знаю, як я тільки стрималась, як не вийшла з терпіння?

Така розвага була дуже бажана для відвідувачів нудної їдальні, і всі жалкували, що вона так пізно трапилась — якраз перед від'їздом.

Як там не було: агітація тьоті Груші їхати на Кара-Кол таки зробила частково своє і знайшла хоч трохи сприятливий ґрунт.

Любов Костянтинівна, що завжди сумно зітхала, побачивши Манченка, і при кожній нагоді намагалась зачарувати його своїм співом, не маючи найменшого слуху, готова була ще на кілька днів залишитись і навіть ще раз поїхати на Кара-Кол, коли б не замовила на завтра коні і не

розплатилася з Тонею. Вона цілком була на боці тьоті Груші і дивувалась з її м'якого характеру. Вона б так майстерно не могла володіти собою.

— Я живу вже на світі двадцять два роки, — говорила вона, — а ще такого не чула.

Цю фразу, може, і недоречно, вона вставила дл# того, щоб зайвий раз підкреслити, скільки їй літ, бо всі давали їй не менше тридцяти з гаком.

Зібрані забули на деякий час, чого вони, власне, зібрались. Інцидент з тьотею Грушею і мадам Пупсик скерував думки присутніх в інший бік.

Але в кожному товаристві буває хтось, хто думає за всіх, піклується всіма, як рідний батько, боліє душею за всіх. Такий звичайно сам знаходиться. Його ніхто нб просить, не обирає, він сам. Серед товариства в їдальні був такий за всіх думуючий, колишній колезький реєстратор, маленький дідусь Афанасій Прохорович. Під час гарячих дебатів він складав у голові промову, якою мав закінчити збори. Він повторив її уже кілька разів про себе і, боячись, щоб не забути, закликав зібрання до порядку. В їдальні почало стихати. Люди присувались ближче до столу, готуючись слухати Афанасія Прохоровича, який поверх окулярів розглядав збори. Коли всі затихли, почав:

— Господа-товариші! Деякий неприємний інцидент, так і даліє, треба вважати за зліквідований, так. Позаяк дехто вже висловився в справі від'їзду, дозвольте мені зробити резюме, так і даліє і тому подібне. Оскільки МИ свій від'їзд будемо робити організовано, так і даліє, ростільки ми можемо бути гарантовані від небезпеки і тому подібне.

Це були істини беззаперечні: що можна було до них додати? Але люди знаходили додатки, раді, що хоч під час відпустки можна побувати на зборах, які під час службового року бувають не щодня. Знайшлося стільки охочих висловитись, що Афанасій Прохорович почав вести запис,

ба довелося встановити регламент: висловлюватись не більше ніж десять хвилин кожному промовцеві. Були пропозиції і за двадцять хвилин, головним чином по відході тьоті Груші, що пішла, виправдовуючись головним болем.

Призахідне сонце, стоячи на вечірньому прюзі, заглянуло до їдальні і весело зареготало з дачників. Але вони не бачили сонця, не чули, коли воно сховалось. Йе до сонця було.

Нарада затяглась до вечері.

Ще тільки починало дніти, як художника Ломова розбудив стук у вікно. Художник прокинувся і відразу сів на ліжку. Глянувши у вікно, побачив голову, що крізь шибку заглядала, до кімнати. Жовте вилицювате обличчя всміхалось, а очі від сміху геть заховались, і на їх місці ледве блищали вузькі прорізи.

— Єзень! — почув із-за вікна художник.

Ломов пізнав провідника з яким учора домовився про коні. Він же й обіцяв розбудити вдосвіта. Був це

Юнаяков, алтаєць з племені теленгітів, відомий провідник і власник чудових коней.

— Вставай! — кричав він за вікном.— Я вже подав коні в три місця. Спіши, усі вже встали.

Художник почав швидко одягатись, а Юнаяков, упевнившись, що той не ляже вдруге, сів на дрова, навалені під хатою, щоб набити люльку. Робив це дуже поволі, не кваплячись, так, що художник і одягся, поки провідник її запалив.

Аомов, веселий і бадьорий, вийшов надвір. Був він у спортивному костюмі, жовтих шкіряних каманах до колін, зеленкуватій куртці і такого ж кольору капелюсі з пером. Через плече в нього висіла торбина з приладдям для малювання, за поясом стримали револьвер і ніж. Останнім часом він не виходив без зброї, а тим більше це потрібно було тепер, коли він їхав у дорогу, далеку й незнану.

Він привітався з провідником за руку.

— Гарний ранок,— сказав.

— Гарний, — погодився провідник,— буде душно мало-мало, однако.

Це не важко було передбачити, бо небо було чисте, блакитно-рожеве і на траві густо перлилась роса. Вона вбирала в себе білий туман, що лягав рядками на траву.

— Ноги промочиш,— сказав Юнаяков, поглядаючи на жовті камани художника.—Уже заросив мало-мало. Сідай одразу на коня. Роса — як дощ. Буде душно.

— Не страшно,— промовив Ломов.— Ми поїдемо тайгою. Ви скажіть краще, чи не нападе на нас хто в лісі? Це важливіше за всяке "душно".

— Будьте спокійні! На Алтаї вам волос з голови не спаде,— сказав переконливо провідник.

— То як сказати? Волос, може, й не спаде, але голова може й злетіти.

— Ніколи цього не бувало.

— Може, й не бувало, але тепер буває. Ви чули про напад на інженера, що добра для вас хотів? Чули про Теміра і про мене?

— Чув мало-мало. Тут якась чорна рука ору Дує,— сказав Юнаяков по короткій паузі.— Але доки ви зі мною, ви в безпеці! Я ручусь головою!

Він сказав це так упевнено, що хотілось вірити.

— Побачимо! Але нам пора. Ви правду кажете, що всі вже повставали?

— Правду, правду, я заїхав до вас останнього. Таня Токпак давно встала і та сари-бала 1, що дуже інженера любить,— засміявся Юнаяков.

Спостережливість провідника здивувала Ломова.

— Звідки ви це знаєте? — спитав він, здвигаючи плечима.

— Як же? Я ж маю очі. Алтаєць все бачить.

— Ну, гаразд, їдьмо!

Ломов не раз помічав, що алтайці дуже цікавляться життям дачників. Вони мовчать звичайно, але пильно прислухаються до їхніх розмов, намагаючись чого-небудь навчитись, щось почути, хоч у більшості випадків їх намагання даремні. Так і Юнаяков. Даючи раз коні тьоті Груші й інженерові, знав уже про їхні стосунки або принаймні про щось здогадувався.

Виїхавши з двору, вершники побачили, як із вулиці виїхала тьотя Груша, за нею в кількох кроках інженер. Прямували вони до Таниної хати. Юнаяков глянув на художника, і вони обидва всміхнулись.

Таня вже чекала на порозі, готова до подорожі.

— Заходьте,— просила вона,— бо пізно. Сільський простий сніданок тривав недовго. Тьотя

Груша не хотіла заходити, бо була майже не знайома з Танею, але потім зайшла і з апетитом випила склянку молока.

— Дмитро Іванович хіба не їде з вами? — спитала Ганна Степанівна.

— Де йому, такому важному, їхати на прогулянку,— відповіла за всіх тьотя Груша. Зібрані ніяково переглянулись. Інженер не витримав.

— Перш за все Смирнов не важний, як дозволила собі висловитись Агрипина Павлівна,— сказав він різко.— Дмитро Іванович дуже скромна людина і розумна. Коли б не доконечна потреба виїхати в район, він, безумовно, поїхав би з нами і цим зробив би нам честь.

Тьотя Груша сказала, що вона, може, не цілком вдало пожартувала, і на цьому маленьке непорозуміння закінчилось.

Через кілька хвилин валка вже їхала битою дорогою в гори. Сонце тільки починало сходити і золотило вер-

С а р и-б а л а — русява жінка.

хи гір. На лугах широкої долини сивіла від роси трава. Коні бігли шпарко, їздці мовчали, розкошуючи верховою їздою. Так приємно, якщо вона не надто довга.

За годину вони минули невеличке село, що лежало по дорозі, і тепер в'їхали в міжгір'я, де дорога стала важча і коні пішли повільніше. Сонце підбилося ще вище, повітря нагрілось, і коні почали пітніти.

Художник під'їхав до Тамі, що їхала попереду.

— Не втомились ще? — спитав ніжно, турботливо.

— Пхі! — здивувалась Таня. — Хіба можна втомитись від верхової їзди?

— Ох! Ви таки справжня алтайка.

— Ясно! А вам уже, певно, набридло їхати, признайтеся.

Художник якраз думав, що автомобілем далеко приємніше їхати, але цього не сказав.

О ні, йому не набридло, і він не стомився; але навіть коли б і так, він готовий на жертви, аби тільки бачити її ідеальну школу їзди. Вона на коні прекрасна, божественна.

— Навіщо ж зараз ці дурні компліменти?

— Я, здається, не сказав вам ще жодного. Здається! Він навіть не пам'ятає, що говорить. І як

йому після цього вірити? Скільки разів вона переконувалась, що це так. Хоч би він пощадив її трохи...

— їй-бо, Таню, з вами важко,— сказав художник.— То здається мені, що ми вже так зріднились, так зблизились, що не повинні б чіплятися до слів, то знов бачу, що це не так.

— На слова завжди треба зважати,— сказала Таня,— а коли їх говорять близьким людям — особливо.

Художник не чув і тягнув своє:

— Вийдеш, бувало, від вас, вийдеш увечері такий піднесений та повний щастя, здається, від ваших пестоців співає кожна клітинка.

— Тихо! — шепнула Таня суворо.— Не смійте про це!

— Смію! А прийдеш на другий день уранці і знов чужий до вечора. І тільки на прощання ви знов мила, солодка, кохана.

Таня ударила коня і поскакала вперед. Художник помчав за нею.

Коли він не перестане, то вона верне додому.

— Таню, як можна! Чи ви мене зовсім не любите?

— Ні!

— Це ж неправда.

— Правда.

— Чому, Таню?

— Я не вірю вам.

— Ви знов своє? Після усього, після тих признань, після...

— Це нічого не значить. Скажіть мені, чого це так?..

Вона обірвала фразу, задумалась, очі посумніли, неначе хмарка сповзла на них з чола і закрила прозорим серпанком.

— Що, Таню, "так"?.. Таня потерла рукою чоло.

— Сама не знаю. Мені так важко часом. Я не знаю, як це все сталося. Ви заворожили мене, загіпнотизували, я віддалась вам уся до краплі. Всю душу віддала, своє дівоче тіло, ви могли робити з ним, що хотіли, і в цей же час я ніколи не вірила і не вірю вам.

— Таню, чому досі це "ви"?

— Чому не "ти"? Цього займенника вживають люди або дуже близькі, з цілковитою подібністю душ і спільністю інтересів, або люди випадкові, особливо останнім часом, коли це звulгаризоване слово втратило колишню вагу й значення. Що ж до мене, то я не знаю чому, але не можу сказати "ти", хоч кожний раз хочеться. Я боюсь вас!

— Боїтесь?!

— Боюсь, бо ви не щирі зі мною. Я не вірю вашим словам, не вірю. Ви розпалили в моїм серці страшне багаття невідомого кохання. Я не знала, що є воно. Я його ніколи не знала. Залицяння Теміра були мені противні, але я була певна, що вийду кінець кінцем за нього. Так треба було. Так казали батьки, вмовляли мене, так у нас всі роблять. Звичай такий. Але, добачивши вас, я зрозуміла, що це не так, що в щось Сильніше за звичай, зрозуміла, що є щось старше за нас, щось велике, безмірне. Вам дивно, що я так кажу. Вам ніколи не доводилось чути цього від жінки. Ваші жінки так не кажуть. Вони так, як ви, брешуть.

— Дякую вам,— сказав художник з почуттям.

— Правда. Вони брешуть, бо ви цього хочете. Чоловіки люблять брехню. І вона постійний супутник— ваших жител, ваших родин. Усі ви обманюєте. Чи хотіли б ви того і від мене?

— Навіщо ж мені цього? Ви багато сказали правдивих слів. Не знаю тільки, звідки вони у вас узялись?

— А ви мене мали за таку дурненьку?

— Чекайте, не те, ви надто молода, щоб мати таке уявлення про світ і про людей. Але нехай так, ви пізнали світ. Та не можу я погодитись з цим, що в наших сім'ях самий обман, сама брехня.

— Але переважно ж так?

— Буває, буває й так, що людина охоче вірить брехні, коли боїться почути правду. Бо не завжди її можна сказати. Іноді правда може бути убивча. Чи ж не краще часом збрехати, ніж убивати правдою? А хотілось би не раз почути гарну правду, таку, яку я почув від вас, чудову, молоду...

— А чому ви не хочете сказати мені такої?

— Ви ж так упереджені до мене, що не повірите все одно.

— Ви винні, ваше виховання, ваша культура, що плекає брехню. Я не знаю, наприклад, де кінець брехні і початок правди у вас.

Художник замовк і замислився.

— Що ж,— сказав він по хвилині,— нам тоді важко взагалі говорити між собою. Ч

— Ви ж не любите мене, маестро?

— Люблю.

— Що ваша любов? Чи здатна вона хоч на яку жертву? Ви от поїдете і забудете. А я не забуду ніколи. Чи ви задумались хоч раз коли над тим, щоб зв'язати своє життя з моїм? Вас соромило б моє походження, мій рід. Хоч він, безперечно, чесний, але чи легко сказати?! Дика алтайка, представниця такої некультурної нації, такої некультурної! Мезальянс?! Правда?

— Я питав вас, чи схотіли б ви бути моєю. Ви сказали, що ні.

— А як ви тоді вхопились за це "ні"! Як ви тоді були задоволені, радісні, правда? Ви не любите обов'язків? "Я питав"!.. Ви питали? А не почули ви у слові "ні" — "так"?

— Значить, і ви не щирі, і ви неправду говорите,— сказав художник.

— А ви хотіли б почути "так"? Скажіть же щирої хотіли б? Кажіть!

Таня близько нахилила до нього свою голову і пильно подивилась йому в очі.

— Хотів би! — сказав художник, уникаючи її погляду.

Вона швидко відвернулася і важко зітхнула...

— А що ж вам відповісти? Що інакше? Я боялась перелякати вас своєю відповіддю і тим відігнати від себе. А я не могла позбавити себе того.

— Я кохаю вас, Таню.

— Художник ви, художник! Ви любите мене, як частину красивого пейзажу, як вдалий портрет власної роботи.

— Я люблю вашу душу і тіло...

— Тільки тіло... Правду кажуть, що тіло важливіше, ніж душа, але мені здається, що важливе й це і те. А ви ніколи не цікавились моєю душею. Навіщо вона вам?

Художник не міг відбити всіх ударів, що сипались на його голову. Поки він обдумував, як справитись з одним, настигав другий. Але ззаду почувся раптом кінський тупіт, і вони з Танею разом обернулись. Художник зітхнув з полегкістю, немов скинувши з пліч важкий тягар. Їх наздоганяв Юнаяков.

— Отам біля річки спочинем мало-мало,—сказав він, наздогнавши.— Душно дуже, коні стомились.

Художник дуже радо згодився. Йому і їхати вже набридло. Але найбільше він радів з того, що провідник перервав ту важку розмову, що починала заходити на далекі манівці. Щоб перейти на іншу тему, сказав:

— Як добре, що з нами не поїхав Смирнов.

— Чому? — здивувалась Таня.

— Він мені завжди псує настрої.

— Чим?

— Самим своїм виглядом. Він не раз прошивав мене своїми очима наскрізь... а погляд злий, понурий, він наче совість моя.

— Ха-ха-ха! — розсміялася Таня.

— Чого ви? — здивувався художник.

— Добре ви схарактеризували вашу совість!

— Не придирайтесь, Таню! — попросив він невесело.

Вони переїхали заболочене місце, на якому коні грузли мало не до колін, і спинилися на невеличкому лужку над річкою. Посходили з коней і передали їх провідникові. Незабаром підїхав інженер з тьотею Грушею. Вона була червона від спеки, її худорляве лице пашіло, тільки лоб білів під руським волоссям. Вона була весела й говірлива. Злізши з коня, взялась готувати сніданок.

Таня прилягла на траві і задивилась на небо. Художник і інженер перекидались час від часу фразами.

Уже було зовсім темно, як подорожні спустилися з гори до невеличкого села Тури, що розкинулось над річкою такої самої назви. Тут вирішили переночувати. Опинились біля крайньої хати за селом, де завжди спинялись усі подорожні.

Господиня, величезна жінка, росіянка, звикла вже за кілька років до такого роду гостей, але не перестала ще дивитись на них з деяким презирством. Вона нашвидку зготувала нескладну вечерю, і її гості скоро пішли на спочинок. Спати полягали всі покотом на сіні у повітці. Жінки й чоловіки спали не роздягаючись у двох протилежних кутах.

Художник довго не міг заснути, роздумуючи над розмовою з Танею. Він уже почав жалкувати, що зайшов з нею так далеко, що й взагалі починав. Такими хвилинами він нарікав на Алтай, на свою подорож, на свою долю.

Інженер і тьотя Груша вже спали, і він заздрих на їхній душевний спокій. Таня не спала, а тільки вдавала, що спить, бо художник виразно чув час від часу її зітхання.

Йому хотілось закурити, але він боявся ворухнутись, щоб Таня не побачила, що й він не спить. Лежав горілиць, вдивлявся в запашну ніч і пив здоров'я та силу, що вона з росою посидала на землю. Сп'янів. Очі нарешті почали злипатись, зорі забігали в шаленому танку, і серед них вирисувалась Таня, прекрасна, чиста, зоряно-росяна, як тоді, коли забилась перший раз у його обіймах...

Почув раптом утому, як тоді... Йому вдалось, що вона пестить його голову, і він заснув, охоплений мрійною млістю...

Таня не спала до ранку. Вона чула кілька разів, як до ґанку підходив Юнаяков і по кілька хвилин пильно придивлявся до всіх.

Відвідування Юнаякова наводили на різні думки, але вона не могла відгадати справжньої причини. Над ранок їй захотілось спати, але боялась заснути, щоб бути наготові, коли б кому грозило лихо.

Та сон перемиг. Таня боролась ще з ним, ще чула якийсь шелест коло повітки, але не мала вже сили підняти голови... "Певне, собака ходить..." — була остання думка. Більше нічого не пам'ятала, бо сон зломив свідомість і зліпив їй стомлені повіки.

А Юнаяков зараз же по вечері розсідлав коні і повів їх пасти на луг, під горою. Він розклав багаття і ліг біля вогню, підстеливши пітники з-під сідел. Коні скубли голосно росяну траву, від вогню йшло приємне тепло, і він задрімав. Але алтаєць спить чуйно. Найменший шелест — і він на ногах. Він відрізняє здалека ступу ведмедя від ходи людини, кроки марала від кроків коня.

Почувши якийсь шум, Юнаяков сів і почав прислухатись. Але за хвилину шум затих і почулось іржання коней. Юнаяков уже не лягав. Через деякий час до його вух долетів гомін чийось голосів алтайською мовою.

Юнаяков витягнув із-за халяви люльку і поліз до кишені за тютюном. Він знав, що коли це алтайці, то прийдуть до вогню. І не помилився, бо за хвилину з-за дерев вийшли дві постаті і попрямували до вогнища.

— Юнаяков? — спитав один, підійшовши ближче.

— Я,— відповів провідник, розглядаючи людей.— Сідайте. Ніч холодна.

Пришельці сіли і, як звичайно в таких випадках, закурили люльки. Юнаяков пізнав їх одразу. Це були Тріш і Аргачі. Вони довго мовчали, зосереджено посмоктуючи люльки.

— Здалека? — спитав Юнаяков.

— З Чопоша,— відповів повагом Тріш.

— Не сюди дорога.

— Було діло і в Турі,— бовкнув незадоволено Тріш.— А ти що тут робиш? — спитав по хвилині.

— Я за пронідника.

— Усе урусів возиш?

— Вожу. Треба заробити.

Тріш потягнувся за вугликом і запалив погаслу люльку.

— Можна заробити легше,— сказав він значуще.

— Як? — Юнаяков вдавав, що не розуміє.

— Треба тобі казати? —■ моргнув знов так само Тріш, підгортаючи під себе ноги.

Поведінка гостя була надто нахабна.

— Ти, Тріш, не говори так,— обурився Юнаяков.— Алтайці — не розбишаки. Хто приїхав до нас — гість наш. Так велить заповіт предків.

— А коли вони нам шкоду роблять, що тоді? — спитав Тріш, нахмуривши брови.

— На це є закони, що карають,— відповів Юнаяков.— Хоч не знаю таких, що робили б нам шкоду. Ти про дачників?

Тріш хитнув головою.

— Де вони живуть, там алтаєць має постійний заробіток,— сказав Юнаяков.— Він і молока продасть, і барана, і коня найме. Ти знаєш, як у нас важко заробити.

— А що вони заберуть від нас, ти не кажеш?

— Що заберуть? Хіба повітря. Гір вони не візьмуть з собою.

Трішеві не подобалась спокійна відповідь співбесідника. Його спокій давав мало надій на співчуття його планам і вже ніяких на співучасть. Він іронічно сказав:

— Гір не візьмуть, але те, що в горах, заберуть і вже забирають.

Юнаяков здивовано подивився Трішеві в очі, і той опустив їх додолу.

— Не чув ніколи.

Наївне здивування Юнаякова подало Трішеві трохи надії.

— У тім-то й біда,— сказав він з переконанням.— Ти не знаєш, чого вони хочуть? Вони хочуть забрати з гір скарби, що їх заховали колись багатирі.

Юнаяков зробив ще здивованіший вигляд.

— А де ж вони, ті скарби, ти знаєш?

— Ще не прийшов час, щоб їх відкрити,— відповів Тріш.

— Так? А може, він іде, цей час? Звідки ти знаєш? Коли б вони знайшли скарби, було б добре. Усього золота, чи чого там, вони не забрали б, може, частину яку, а решту взяли б алтайці. Ти слухай! Коли ти працюєш, тобі платять?

— Платять,— сказав незадоволено Тріш, починаючи розуміти, куди хилить Юнаяков.

— А їм же також треба заплатити.

— Ми їх не наймали.

— Бо дурні, що не наймали досі. Скарби лежать у горах, і нема з них користі нікому. Їх треба добути якомога швидше.

— Ти заодно з ними?

— Нічого я з ними не маю, дав їм коні, а вони мені дадуть за це гроші. Ось що я з ними маю. Але роботу їхню ціню. Таких учених людей Алтай не має, тому він бідний. Були б у нас такі вчені, ми не жили б досі, як звірі.

— Значить, з ними? — перервав грубо Тріш.

— Нехай і так, то що тоді?

— Бережись, Юнаяков!

Очі Трішеві заіскрились, як голодному вовкові, блиснули зуби. Але Юнаяков витримав його суворий погляд і всміхнувся.

— Ти мені погрожуєш? — спитав він, почувавши свою безперечну вищість перед цим чоловіком.— Мені? Я не Темір, Тріше! Гляди! Я не злякаюсь.

Ворожий вогонь в очах Тріша погас по тих словах скоро, як блискавка.

— Я не знаю, про що ти кажеш? — промовив Тріш фальшиво здивованим голосом.

— Тріше! Ти знаєш! І я знаю, чого ти тут сьогодні.

— Я сказав тобі, того і знаєш.

— Ти не сказав того, що думав, але я вгадав твої думки. Он вони сплять. Там, у повітці. І вони будуть спати спокійно, доки я живу. Гляди, Тріше!

Тріш пробував обурюватись. Чого він йому це каже? Він нічого не знає.

— Ну й добре, що не знаєш,— мовив Юнаяков,— і я нічого не знаю і до пори не знатиму.

— Чому ти кажеш "до пори"?

— Тому, що коли станеться що злого тим людям, що ото сплять,— ти винен.

Тріш блискає злобно очима, а потім раптом потупляє їх, сидить мовчки, не відповідаючи. Він обдумує відповідь камові, що спитає завтра про роботу. Про Юнаякова він матиме окрему розмову. "Запроданець! Полоснути б ножом по шиї". Але на цей крок він не може зважитись.

Юнаяков, видно, був певний за свою цілість.

— Будете ночувати тут чи поїдете? — спитав він спокійно.

— Мабуть, поїдемо. Поїдемо? — звернувся Тріш до

Аргачі, що смоктав люльку і жодним словом не втручався до розмови.

— Поїдемо! — відповів швидко Аргачі, радий з такого обороту справи.
— Доки сонце зійде, ми вже будемо вдома.

Вони встали, попрощались, як нічого й не було, і пішли геть.

Юнаяков довго прислухався. Він чув, як вони поправляли на конях сідла, як сідали на них, чув кінський тупіт. Тепер він знав і був певний, що ті люди, які доручили йому своє життя, будуть спати спокійно. Але, щоб бути певнішим, він кілька разів навідувався до них.

Таня лежала найспокійніша. До неї тулилась у сні тьотя Груша. Інженер і художник спали оддалік, накриті одним покривалом. Юнаяков щораз прислухався, чи вони живі. Вони дихали рівно і спокійно.

Тоді він примостився в їхніх ногах і протрусився до ранку. Світанок був холодний.

Сива тайга поволі прокидалась від сну. Розбудив її тупіт кінський. Прокидались віковічні кедрі, здригались, крєктали по-старечому, струшуючи на землю голодну росу. Шепотіли трави між собою, шелестіло листя, бовваніли камені, оброслі лишайниками, ліниво потягались кущі, розтуляли очі квіти. Валка посувалась поволі. Щокроку треба було продиратись крізь густі зарослі ялин, перелазити чи перескакувати через одвічні колоди, що давно впали, зігнили і стали по смерті пристановищем для білок, тхорів і безлічі комах, треба було проїздити болота і мочарі, живлені незліченними джерелами і потоками, утвореними зі снігів на верхах. Але коні звикли, їм не першина в тайзі. Щороку їздить їхній господар на лісові промисли, на звіра, і вони навчились ходити. Попереду сивий кінь Юнаякова, старий гірський ветеран. Він іде гордо вгору, перелазячи, як людина, через колоди, перебираючись обережно, як кішка, через болота, гострі камені, місцями густо порозкидані по дорозі.

Юнаяков сидить рівно, як у м'якому кріслі, і покурює люльку. Він не керує конем, не підганяє його. Кінь іше сам. Знає дорогу. За ним їде Таня. Як природна алтайка, вона їде так, як Юнаяков. У дорозі обертається на коні, розмовляє з рештою супутників, а ті сидять, як на ребрі дошки, міцно тримаються руками за поводи і за кінці гриви, стежачи за кожним кроком коня, ладні кожної хвилини впасти чи зіскочити на землю, коли б упала коняка. Але коні не падають. Найважчі для переправи місця вони переходять з неймовірною легкістю. Таня сміється в душі з недолугих європейців. На рівному місці, коли коні бігли шпарко, вони підстрибували на їхніх спинах, як паяци.

Тоді Таня сміялась голосно і вчила, як треба їхати по-алтайському, не підскакуючи, а тепер, бачачи їхній острах, вона мовчить.

— Далеко ще до озера? — питає тьотя Груша. Година дороги тайгою змучила її більше, ніж учорашня цілоденна подорож.

— Кілометрів з п'ять,— відповідають їй.

— І все така дорога?

— Буде ще гірша,— жартує Таня.

Це трагедія для тьоті Груші і решти їздців. І справді, що вище вгору, дорога гіршає, часом зустрічаються місця майже непрохідні.

— Ви пустіть коні вільно, не шарпайте їх,— радить Таня в найнебезпечніших місцях.

Її кінь виходить легко з усіх важких становищ.

Що вище вгору, ліс рідшає, дерева нижчі, покривленіші, грубші. Набрали вони тут на горах дивовижних форм і виглядів. Ось короткий товстий кедр сидить на камені, як гігантський павук. Своїми ногами — грубезним корінням — він міцно обхопив величезний камінь і сидить на ньому пригнувшись, ніби чатуючи на здобич. Він сердито поглядає на людей і, здається, ось-ось кинеться на них.

Стежка щораз стрімкіша. Треба добре триматися за гриву коня, щоб не з'їхати на землю.

З кожним метром угору дерева дрібнішають. На зміну благородним кедром виступають якісь кущі, а коли й трапляються дерева, то такі оброслі мохом і лишайником, що на них не видно кори. Але за хвилину порідшали й кущі і заблищала вода. Неначе величезне дзеркало забув хтось у горах, і воно лежить тисячоліттями і відбиває в собі сонце, небо, гори і тайгу.

Коли подорожні побачили воду, з грудей у них вирвався раптовий дружний крик. Радість охопила всіх. Нарешті довгождане озеро! Але до нього не так легко добратись. Лісні духи оточили його непрохідними

колючими кущами, завалили камінням, позакидали глибокими мохами і болотом, а по стежці пустили річку.

Коні зачалапали по воді і пішли проти течії річкою. Вода доходила їм до боків. Вершники попіднімали ноги і чекали, коли вже цьому кінець, але, на щастя, рікою їхали недовго. Ще кільканадцять кроків, невелике болітце — і подорожні спиняються на сухому.

— Приїхали! — каже Юнаяков і всміхається.— Гарний Алтай? — питає він з таким полегшенням, неначе ту фразу, мов який тягар, віз від самого дому.

— Гарний! — відповідають йому.

Захоплення у всіх таке велике, що не можна знайти слів, не можна передати все, що відчують.

Юнаяков бачить захоплення людей. Він задоволено забирає коней і веде їх пасти. Вій гордий за свою рідну країну.

У той час, як молоді люди наближались до мети своєї подорожі, до Чорного озера, історик Смирнов виїжджав з Елікмонара в напрямку Улалі. Дорога далека. По дорозі він зупинявся в селах, переважно з російським населенням, яке називало себе кержаками, зупинявся в алтайських заїмках, заходив до юрт. Усюди зустрічали його люди приязно, ніде не відчував він ненависті, про яку наслухався у Чемалі. Тому тепер зрозумілішими ставали запевнення партійних і радянських робітників у районі, що антагонізму серед населення нема, а якщо і є, то дуже незначний. Про шамана Натруса і про куркуля Мабаша в районі знали, але не вважали їх такими шкідливими. Мабаша вони характеризували як інертну колоду, нездатну на ніяку серйозну акцію. Натруса мали за активнішого, але не так небезпечного, як його представляв Смирнов.

"Натрус, як і всякий служитель культу, будь то піп, ксьондз чи рабин, тримається свого ремесла,— говорив секретар райкому партії.— Позбавляти його цього ремесла, коли воно не загрожує— державі, — по Конституції ми не маємо права".

Дмитро Іванович мусив з цим погодитись, одначе радив бути обережним. В районі обіцяли йому негайно зайнятись справою інженера: пізнати ближче, хто ті люди, що супроводили його в роботі, і хто навчив їх знищити його інструменти. Робітники органів безпеки були певні, що прості бідні алтайці, які працювали вже довгий час з інженером, до цього самі б не додумались.

Заспокоєний і переконаний, що все буде зроблено для безпеки людей, які за завданням держави працюють у горах, Смирнов їхав спокійно. До Улали залишалось три дні дороги, але він не дбав. Опівдні зупинявся на відпочинок там, де його заставав південь: у селі або над рікою, пускав коня на пашу, а сам виймав з оклунка шматок хліба і полуднував. Дмитро Іванович був дуже невибагливий у їжі. Це залишилось у нього з тих часів, коли він воював з ворогами Радянської влади, коли не було часу думати про їжу, якої, до речі, ніколи не було подостатком. Він прекрасно пам'ятає голод у двадцять першому році, голод, створений ворожим елементом села — куркульством. Пам'ятає, як сільські дуки вимінювали за пуди борошна самовари, грамофони, килими, роялі... Пам'ятає, як він сам не раз на привалах мріяв про шматок хліба... Про ніякі ласощі не думалось під час голоду, тільки про чорний хліб.

"Недарма наш селянин піднімає з землі крихту впущеного хліба, селянка цілує буханець, поки почне його краяти, а дітей учить, що хліб святий. Хліб — основа існування людини",— думає Дмитро Іванович, запиваючи водою свій шматок черствого хліба.

На четвертий день по виїзді з Немала історик Смирнов приїхав до Улали — столиці алтайців. Було вже по опівдні. Зупинившись у Будинку селянина, віддавши конюхові з готелю на піклування коня, він у першу

чергу подав на пошту пакунок інженера. Виконавши цей товариський обов'язок, не відпочиваючи, зайшов у крайком, щоб розповісти про те, що чув і бачив у Немалі, а наступного дня вранці, як тільки відкрилась бібліотека, Дмитро Іванович сам сидів у відділі спеціального фонду і перегортав книгу пресловутого колись, до революції, місіонера і мракобіса єпископа Макарія, що діяв у цьому краї маючи свою резиденцію у Немалі.

"Чи не він посіяв серед простих людей зерна ненависті, які сходять тепер",— подумав Дмитро Іванович, перегортаючи листки його книги. Ця думка видалась йому дуже ймовірною.

Художник сидить на замшілому камені, задумливо дивиться на озеро і творить сюжет нової картини. Біля нього Таня. Вона з любов'ю поглядає на його русяву голову, не бачачи ні озера, ні навколишніх красот, бо вся краса в ньому.

Художник здригається від погляду дівчини й мовчки простягає їй руку. Таня тривожно оглядається.

— Немає тут нікого, Танечко,— каже він ніжно і тихо, немов боячись потривожити ту безконечну тишу і красу.

— А інженер? — питає вона пошепки.

— Він же пішов шукати золото. Тьотя Груша, звичайно, допоможе йому,— каже лукаво художник.

І справді, тьотя Груша та інженер замаячили вже далеко поміж кущами. Вони вирішили обійти озеро з правого боку, попід горою, що нависла над ним. Гора ця була майже лиса, тільки понад берегом росли самотні кедрі, сосни, берези, а між ними кущі. На верхах білили сніги.

— Таню! — каже збуджено художник.— Як гарно! Яка це безмірна краса! Ти глянь на озеро! Воно — як око: гори — повіки, ліс — вії, воно, як чорне око казкового велетня, здивилось у небо і нічого не бачить, крім нього.

Таня дивиться на озеро, потім на художника.

— І нас,— каже вона.

— Не бачить.

— Ні, мусить побачити,— каже вона вперто, як дитина.

Таня побігла над берег, глянула у воду, і в ній відбилась її граціозна голівка.

Художник бачить її профіль і відчуває, що зараз любить її безмежно.

— І ти ходи, хай і тебе побачить,— каже з берега Таня.

Вона вперше сказала йому "ти".

— "Ти", Таню? "Ти"? Люба моя!

Він зірвався, рвучко підбіг до неї, сильно і ніжно обняв її стан, і вони обоє нахилились над озером. У ньому чорніло каміння, водяні трави, і, незважаючи на глибину, видно було дно.

— Таню!

— Що? — питає вона тихо.

— Я кохаю тебе.

— Правда?

— Кохаю, Таню. Так кохаю, що, здається, серце трісне.

— А чого мені страшно? Чому мені здається, іцо ко-" хання моє — моя згуба? Мені страшно подумати. Лесю, чому страшно?

— Ти любиш мене, Таню?

Вона, не спам'ятавшись, закидає йому руки за шию.

— А ти не знаєш цього? Не відчуваєш?

їхні вуста зливаються в довгому палкому поцілунку, 1 від того Тані вернеться світ.

— Не знаю я, що таке зі мною. То ненавиджу тебе, то відчуваю, що без тебе жити сумно, неможливо. Батько каже, що алтайці не знають любові, але тут, видно, ця проклята спадщина крові. В мене російська кров поруч з алтайською.

— Ти ж любиш маму?

— Люблю! Більше, ніж батька... ні, обох однаково!

— Мати — росіянка.

— Росіянка. Не треба про це.

— Добре, добре, прекрасна моя, солодка! Ти чиста, як сніг на верхів'ях, і часом холодна, як... сніг.

Таня дивиться в його очі і бачить себе в його зіницях. Лице її займається і вмить поважніє.

— Це тоді, коли появляється зневіра, коли стає перед очима безодня... Вона ділить нас з тобою, як он та, що розділяє ці два хребти.

— Чому, Таню?

— Ти знаєш, милий.

Йому так любо від того слова.

— Не знаю, рідна.

— Знаєш. Ти ніколи ще не сказав і слова про майбутнє. Ніколи не показав ні найменшої перспективи, ніколи не подав ні найменшої надії. Закохані завжди малюють собі майбутнє, діляться мріями. Я гадаю, що так мусить бути. Скільки я сама не передумувала, але все це надаремне. Я знаю, чого ти мовчиш, я вже казала тобі, ти хочеш бути чесним переді мною. Ти боїшся, щоб я колись не сказала: ти обіцяв, А мені ти нічого не обіцяв, і я не маю права нічого ні вимагати, ні чекати від тебе. Своє кохання я віддала тобі добровільно. Я не Знала його ніколи. До тебе запалало моє серце таким вогнем, яким горить восени ліс. І воно пала", горить на твоїх грудях. Я все віддала тобі, Лесю мій, я люблю тебе...

Він мовчав, похнюпившись, і слухав її слова, її журливу мову і з жахом бачив, що палке кохання, яке хвилину тому розпирало ще груди, під впливом слів і признань дівочих поволі тане десь на дні, як у яру сніг від сонця.

Ломов був з тієї породи людей, що не люблять довго, не горюють довго, не радіють і не задумуються.

В її словах він чув і докір, і напружене чекання слова потіхи, слова надії. А що він міг їй сказати?

— Таню,— почав він, помовчавши.— Ти найкраща з усіх, кого я бачив і знав досі. Таких, як ти, небагато на світі. Їх треба шукати саме тут десь, на Алтаї, далеко від культури, тієї шкідливої, гнилої, успадкованої від буржуазії культури, що зробила з багатьох наших жінок продажних повій, для яких нема ні сім'ї, ні дітей, що не знають ніяких обов'язків, а знають гроші, і всі поклоняються їм; жінок, що плекають зраду й розпусту. Тоді, коли ти мені казала про це, я заперечував, бо соромно було признатись, але в душі я погоджувався з тобою. До вас не дійшла ця гнила культура, ви ще не заразились нею, і ти могла б мені бути найкращою жінкою і другом, якби...

— Не те, що я алтайка?

— О ні, навпаки. Твоя своєрідна краса була б предметом заздрості, моєю гордістю. Ні, є щось інше, що примусило мене мовчати.

— Що?

Художник подумав, а через хвилину почав говорити те, що вже нікого б не переконало там, на його вітчизні. Кидав старі, заяложені фрази про святе мистецтво, про жерців його, що, як колишні жерці, повинні бути самотні.

— Я не хочу женитись,— казав він. — Я — художник! Я хочу бути вільний, бо інакше я не зможу творити прекрасного.

— Хіба дружина може бути перешкодою творцеві? Вона має стати його натхненням.

— А чи надовго? Жінка так довго може давати натхнення, як довго вона не дружина законна. Ні, художник не повинен мати дружини. Я

приглядався, як живуть мої товариші, я бачив їх сімейний бруд і не хочу влазити в нього.

Таня тихо заплакала. Вона не хотіла показати йому своїх сліз, але вони взялися звідкись і попливли потоками.

— Ти плачеш? Дівчино >юя рідна!

Він притулив до грудей її чорну голівку і жадібно цілував її гарячі червоні губи, сушив поцілунками її заплакані очі.

— Я не плачу. Я не хочу плакати.

— Я знаю, що ти не хочеш, моя алтаєчко! Таня всміхнулась.

— Ти маєш таку владу наді мною... Скажеш слово, і вся я розтаю, як віск. Ти не вартий, щоб тебе кохати.

— Вартий, злючечко! Може, я ще зміню свої погляди. Може, поїхавши до Москви, поринувши у вир іншого життя, я відчую, що мені без тебе пусто, що життя без тебе порожнє, і тоді приїду забрати тебе назавжди. Ти почекаєш на мене?

— Ой довго доведеться чекати. Ломов вдає, що не розуміє.

А доки вона може чекати?

— Ти не розумієш? Я чекатиму все життя, бо за другого я не вийду заміж, а ти забудеш.

— Ніколи! — сказав художник з запалом.

— Забудеш, друже, і то дуже швидко. То тут так здається.

— Тебе не можна забути. Ти одна заповнена сторінка в книзі мого життя, де так багато порожніх, білих сторінок.

— Воля ж тобі дорожча, ніж я?

— Я не знаю, люба. Я кажу тобі: я хочу себе перевірити. Я писатиму тобі листи, ми житимемо листуючись, а потім я, певно, приїду, і ти будеш моєю навіки.

Вона пересунула голівкою по його обличчі, як кошеня.

— А ти за Теміра не вийдеш, доки я не приїду? Кошеня моє м'якеньке!

— Що? — засміялась Таня.— Теміра? — Вона забула, що він існує на світі.

Вони замовкли. Таня думала над словами художника. В її душі народилась надія і гріла, як усмішка матері, її чорні очі блукали по білих верхах, а думи перелітали через верхи, через Алтай і линули у невідомий край, великий, казковий, незнанний — його край. Линули в т© дивне, магічне місто, про яке вона мала тільки слабке уявлення і яке її тепер тягнуло, як магніт...

т~ Про що ти думаєш? — спитала раптом.

Що б вона дала за те, щоб відгадати його думки!

Він відповів не зразу. Подумавши хвилинку, труснув волоссям і промовив:

— Я задумав чудову картину. Вона слухала.

— Ходім вище — розкажу.

І вона покійно пішла за ним понад озером.

Інженер і тьотя Груша, покинувши своїх супутників над озером, пішли правим, доступним берегом і, пройшовши до болотистого місця, де вже не було проходу, звернули нагору: вони вирішили добратись до снігів, що білими плащами вкривали вершини. Здавалося знизу, що вони недалечко, але, вийшовши на перший ступінь гори, переконались, що це багато дальше, ніж здавалось. Тьотя Груша стомилась і сперлась на руку інженерові. Цей тягар був інженерові не дуже приємний, зате тьотя Груша від близькості його почувала себе прекрасно.

Прибережна смуга лісу давно скінчилась, лиса гора оцетинилась карликовою берізкою, що ледве на десять-двадцять сантиметрів визирала з землі. Де-не-де росла карликова ялинка, стелячись своїми довгими колючими вітами по грубезних килимах мохів, у яких грузли ноги по кісточки.

Дорога стомлювала дедалі більше, та наші подорожні не зупинялись, щоб швидше дійти до мети. Мета ж була ще далеко.

Небо прозоре, чисте, сонце всміхалось, немов дивуючись, чого сюди забралися люди, коли тут ніхто не ходить, тільки орли літають, бродять вітри і кочують хмари.

Подорожні не знали цього. Вони йшли, як серед царства снів, залишивши далеко за собою світ. Ще кілька кроків — скінчиться дорога і почнеться невідоме...

Коли б швидше переступити поріг невідомого...

Інженер ішов замріяний. Йому було так легко і радісно на душі, що він ладен був простити тьоті Груші й те, що вона некрасива, і що йде з ним, і що так немилосердно спирається на його руку.

А тьотя Груша була цевмолима. Вона ніби ненавмисне тулилась головою до його плеча. її біле веснянкувате обличчя розчервонилось, часемця волосся поприлипали до приплюснутих скронь. Вона часто зводила очі на свого супутника, але він вдавав, що не бачить.

— Ви довго будете мовчати? — промовила вона нарешті.

Він здригнувся і байдуже подивився на неї.

— Вам хочеться говорити? — спитав по хвилині.

— Хочеться,— закапризила вона.

— То говоріть.

Тьотя Груша ображено надула губи, але руки інженера не випустила, розраховавши, що це було б не вигідно.

— Ви сердитесь? — спитав інженер.

— Серджусь.

— Не треба сердитись.

Він вийняв її руку з-під своєї і, завагавшись, поцілував.

— Тепер вже не сердитесь?

— Ще трішки.

— А що треба зробити, щоб зовсім перестали?

— Не знаю.

— Скажіть!

Він взяв її під руку так, що його рука притулилась до її грудей. Вона не боронила.

— Я стомилась,— сказала, часто дихаючи.

— Ще трішки. Ось на цей горбок — і спочинемо.

— А там скажете — ще на один.

— Ні, не скажу.

Вони почали підніматись швидше. Надія на спочинок додала сили, і, переваливши кам'яний осип, вони стали нарешті на горбку. Стояли хвилину мовчки, як уві сні. Краса, що з'явилась перед їхніми очима, відбирала мову. У невеличкій долинці розстелився густий килим великих, як троянди, лютиків, густо пересипаний синіми алтайськими квітами, подібними до тюльпанів.

— Федику! Як гарно! — прошепотіла Груша в шаленому пристрасному екстазі.

Вій сильно стиснув її руку.

— Ходім туди, я хочу скупатись у тому морі квітів. Ходи!..

Вона пішла вперед, тягнучи тепер його за руку. Він не пручався. Дійшовши до середини, вони впали в обійми квітів. Довкола них не було нікого. Над ними небо і сонце.

— Федику, гарно мені, рідний,— повторювала Груша, Вона тиснула його руку, тягнула до себе.

— Я ще серджусь, чуєш?

— За віщо?

— Ти забув?

Йому не дивно було тепер, що вона йому каже "ти".

— Що мені робити? — спитав він.

Вона обняла його за шию, впилася в його уста, і в очах її померкло світло.

— Ти солодкий... Ще! — просила вона, стиснувши зуби.

Пристрасний, болючий поцілунок закрит її уста, а потім посипались вони, як град, і вона жадібно ловила, облизуючи свої стомлені червоні розпухлі губи. Вони стомились обоє. Очі їх були божевільні.

— Тут рай! — прошепотіла вона.— Ми перші люди в ньому.

Вона тримала його жадібно за шию, зуби цокотіли, як в лихоманці, обличчя горіло, вогонь розпирив груди, вони швидко піднімались і опускались під її тонкою блузкою.

— Мій! Мій найкоханіший! Мій єдиний! Я люблю тебе, я хочу тебе...

Вона безсило впала навznak і закрила руками очі.

На небі сміялось сонце. Зарожевіли на горах сніги. Зім'яті лютики зігнули голівки, а серед них лежала знесилена тьотя Груша. Інженер сидів без кепки, з розкуйовдженим волоссям, злий.

— Відверніться, я одягнуся, мені соромно,— сказала тьотя Груша.

— Аж тепер вам соромно?

Вона почала швидко приводити себе в порядок.

— Це розуміти як докір? — спитала, дивуючись раптовій зміні його тону.

— Хай і так.

— Он що? Ви жалкуєте?

— Жалкую. Ви мене згвалтували. Мені огидно зараз, гидко.

— Що?

Тьотя Груша здивовано дивилась на нього. Він бур серйозний, злий, непроникний. Таким вона не бачила його ніколи. Він мовчав.

Постоявши безпорадно хвилину, тьотя Груша заплакала.

— Чого ви ревете? — спитав сухо.

Груша не відповідала, заливаючись ще гірше плачем. Спухлі губи зблідли, ніс посинів. Вона витирала хустинкою очі, але сльози пливли невгамовними струмками.

Інженер з огидою дивився на цю сцену. Тьотя Груша видалась йому страшенно бридкою. Йому чомусь пригадалась її дівчинка, що, прокинувшись тоді вночі, допитувалась, хто приїхав. Він, здавалось, зараз ще чув голос обманутої дитини.

Тепер він відчув просто ненависть до цієї заплаканої жінки, такої нужденної на тлі цієї незрівнянної краси природи, на тлі цього моря лютиків. Йому хотілось дошкулити їй ще болючіше.

— Перестаньте плакати! Ви псуєте мені настрої до решти! — сказав він грубо.

— Чого ви причепились? Яке вам діло до мене? Згвалтований! — відрізала вона.

Інженер усміхнувся.

— Правда, правда,— промовив він.— Це мені вперше в житті таке трапилось, щоб жінка згвалтувала. Ви скажіть, ви мене для того сюди й притягнули?

— Мовчіть, негіднику! Ви комуніст! Як ви смієте знущатися з жінки. Нахаба!

— Також слово.

— Ви ще смієте кпити з мене?

Тепер тьотя Груша наступала, та інженер не здавався.

— Не думаю. Я просто уявив собі тепер картину: що було б, наприклад, якби оце з'явився ваш чоловік і застав нас в такому

невимушеному вигляді, серед цих зім'ятих квітів, що ви так прагнули в них пірнути?

Тьотя Груша вороже глянула на нього.

— Так. Я думала поринути у квіти,— сказала вона зло,— а поринула... Та годі! Я не думала про чоловіка, йдучи сюди, знаєте? Я думала про вас. Я віддала вам усе хороше, думаючи, що ви чесна людина, а ви негідник і боягуз. У вас психологія боягуза, підленького злодія, що краде і, зловлений, спихає вину на товариша.

— Трішечки легше. Цього "хорошого" я у вас не просив, і даремно ви старались.

— Але взяв же?

— Ви самі нав'язали. Жаль, що Ломова нема, мав би гарну тему.

— Навіщо? Ви й так йому розкажете.

— Не бійтесь.

— Від вас усього можна чекати. Але годі, годі! Буде з мене. Це мені буде наука, як зв'язуватися з подібними людьми. До побачення.

— Куди ви? Уже до снігу не підете?

— Ви вже мені доброго снігу насипали в душу. Інженер засміявся.

— А я все ж таки думаю піднятися туди,— сказав.

— Можете йти на зламання голови.

— Ай, ай! Ви не підете зі мною?

— Ні!

Вона швидко повернула назад.

— Ви ж заблудите самі, не знайдете дороги,— гукнув інженер.

— Хай це вас не турбує.

— А може, підемо все ж таки?

У нього злість минула, а її місце зайняла досада за свою нестриманість. Він усе ж таки зазнав хвилину приємності від неї і за це заплатив їй презирством, ненавистю, образою. Йому раптом жаль стало жінки.

— Агрипино Павлівно! Ви дуже сердитесь? — спитав він, підбігши до неї.

Вона спинилась і зміряла його очима з ніг до голови.

— Чого вам треба? — крикнула гостро.

— Я жартував з вами.

— Жартував?! Це у вас там, на Україні, прийнято так жартувати?

— При чому тут Україна? Ви знов нариваєтесь на такі жарти.

— Відчепіться від мене, негіднику. Вам ще мало? Він підійшов до неї і взяв її руку. Вона вирвалась.

— Чого вам?

— Я жартував. Пробачте! Інночко! Я жартував! їй-бо!

— Ідіть ви геть!

Сором палив обличчя. Він чув свою тяжку провину перед цією жінкою.

— Не піду, тепер вже все одно,— сказав.— Давайте краще помиримось.

На нього дивились чужі, незнайомі, здивовані очі.

— Хіба можна миритись після того, що ви мені сказали! Таж я вас "згвалтувала"!

— Нічого, це оригінально, пробачте.

— Навіщо ж ви так грубо заляпали такий прекрасний образ?

6 В, Гжицькии

161

їй хотілось плакати. Скільки чекала, така бажана хвилина наступила, і так швидко пропала дарма, і так негарно скінчилась.

— Чого ви так повелись зі мною?

— Пробачте! Для чого зараз ця трагедія? — Такого не можна пробачити.

— Можна.

Він обняв її за стан.

— Пустіть! — почала пручатись тьотя Груша.

— Не вирветесь! Краще помиримось!

— Ні!

— Помиримось!

Він узяв її голову і поцілував у щоку.

— Геть, безсоромний! Ви користуєтесь з обставин. Мені гидкий ваш поцілунок, огидний!

— Та ні, не може бути!.

Він крадькома поцілував її ще раз. Не боронилась більше.

— І тепер противний? Вона мовчала.

— Помиримось, кажіть?

Він взяв її під руку, і вона вже не опиралась.

Звернули ліворуч і пішли до снігів, не згадуючи про сварку. Починалось побите грозами каміння, а серед нього дзюрчали потоки, що випливали зі снігів. Між парою людей панувала гнітюча мовчанка, і вони боялись її перервати.

— Що ж там наші роблять! — зважився нарешті інженер.

Тьотя Груша не відповіла.

— Цілюються,— сказав інженер, ніяковіючи. Тьотя Груша голосно розплакалась. Інженер здивовано глянув на неї.

Сонна тайга ліниво ловила тупіт кінських копит. Бурчливий аю *, що насилу знайшов собі леговище серед вивертів старезних кедрів, покидав тепле місце і втівав далі від дороги. Благородний марал, зваблений дудочкою Юнаякова, вирізаною з бур'яну, переконавшись, що це не телиця, ніс свої крислаті роги в глиб тайги. Там тайга вже дрімала. Там панувала тиша. Тільки де-не-де дзюрчали потоки, що випливали з лісних джерел,

А ю — ведмідь.

чи бурундук раптом засвистить, сполошений падінням кедрової шишки. Дрімали кедри кількасотлітні. Розбуджені тупотом кінським, вони поглядали злобно й суворо на тих, хто смів їх будити. Чіплялись трави за кінські ноги, чіплялись за ноги вершників, як змії. Тайга не любить гостей. Але вони їдуть нею. Вони швидко покинуть її. Один їм тут приятель — місяць. Він густо лле світло на невтопану стежку, освітлює їм шлях.

Юнаяков журливо виграє на дудці. Художникові подобається ця своєрідна мелодія. Вона так принадно звучить серед цієї чарівної тиші, серед цього могутнього рослинного царства, серед цих диких, величних гір. Це особлива музика, і тільки таку чула в своєму тисячолітньому житті тайга. Художник бачить перед собою силует Тані. її задьориста голівка тепер похилилась. Вона, певне, думає про щось своє, жіноче. Він знов почуває, яка близька вона йому, яка дорога, кохана. Він насилу стримує себе, щоб не під'їхати та не обняти її тут, на очах у всіх. Йому хочеться сказати їй якесь гарне слово, зробити їй якусь приємність. Художник відчув безмежну красу, що його оточувала. В душі у нього тиша, як серед цієї дрімучої тайги. Він під'їздить близько до дівчини і будить її з задуми.

— Таню! — каже він тихо, ледь чутно. Вона здригається, повертає голову.

— Що? — питає мляво, як крізь сон.

— Ви найкраща жінка,— каже художник.

Від тих слів Таня відразу притомніє. Варто було будити її, щоб сказати таке?

— Не говоріть дурниць,— каже вона холодно і сміливо.

Його морозить її тон. Художникові дуже неприємні її зауваження. Він не розуміє, як можна це сказати тепер, тут, серед такого раю. Тепер і дикий звір мусить бути ніжний, як ця природа, як цей вечірній час.

— Чи ви така з природи груба, чи хочете робити з себе таку? — каже він спокійно.— І перше, і друге вам не до лиця і не на користь.

— Мені це байдуже.

— Що ж з вами? Що з вами?!

— Нічого.

Художник здивовано поглядає на неї і не розуміє нічого. Чого вона така? Він знає, що вона любить його. Любить так, як може любити незіпсоване дівоче серце

6*

перший раз. Але чому такий холод? Чому вона така? Невже він ніколи не вияснить цього?

— Таню! — кличе він.

— Чого вам?

— Невже я не заслужив на ласкавішу відповідь? Вона нервово сіпає коня за вуздечку і б'є нагаєм.

— Не заслужили.

— Чому? — він не розуміє цих раптових змін її настрою.

— Ви смієтесь з мене,— відповідає вона.

— Звідки це? — дивується художник. Він пригадує, чи не сказав чого образливого або некоректного, але не знаходить нічого такого.

— Я відчуваю.

— Що ви відчуваєте? Ви хворі! У вас хворе самолюбство. Так жити далі не можна. Не треба бути дитиною.

Він має право на те, щоб йому, нарешті, вірили.

— Таню! Невже ви й досі не вірите, що я кохаю вас? Таню! Рідна моя!

Таня заплакала. Вона поїхала швидше вперед, щоб ніхто не бачив її сліз. І їх ніхто не бачив, хіба місяць, що заглядав нахабно у вічі, і він, її вимріяний Олесь; він бачив брильянти на її довгих чорних віях. Їх не бачив провідник, що, їдучи попереду, монотонно вигравав на своїй дудці, не

бачив ні інженер, ані тьотя Груша, що давно помирились і далеко відстали від компанії, щоб на самоті полюбуватись красотами ночі.

Тріш і Аргачі, розставшись із Юнаяковим, сіли на коні і щосили помчали назад.

— Гадино продажна! — бурчав і сопів Тріш, підганяючи коня. Він мав у голові новий план, але ховав його перед товаришем, маючи намір порадитись і поділитися з камом. Тріш не довіряє тепер нікому, не довіряє і Аргачі після того, що почув від Юнаякова.

— Що скаже нам Натрус? — бідкався Аргачі.

— Нічого, — заспокоїв Тріш.

— Він не заплатить нам,— сказав Аргачі.

— Заплатить, не турбуйся! І він заплатить, і Юнаяков, і вони,— відповів злобно Тріш. Він горів від ненависті і сам не знав, до кого більше — чи до тих, чи до Юнаякова, що розбив його план.

"Треба було там зарізати гадюку, а потім покінчити з тими,— думав Тріш,— А ще й вона там з ними, цей виродок. Звісно, жінка. Продажна тварюка! Га! Згадаєте ви нас усі!"

Він розгортав свій план усе ширше і радів на саму згадку про розправу.

Вже розвиднялось, коли Тріш і Аргачі стали на змилених конях перед юртою Натруса. Кам, почувши кінський тупіт, швидко схопився і вийшов надвір. Він читав з очей Тріша, що той йому привозить, які новини, але на цей раз обличчя Трішеве було суворе, нерозгадане.

— Зайдемо в юрту? — спитав кам.

— Ні з чим заходити.

— Знов невдача?

— Знову.

Усі троє мовчали. Тріш набивав люльку і не дивився на кама.

— Вогонь є в юрті? — спитав.

— Заходь, є.

Вони зайшли в юрту, і Тріш розказав камові про пригоду. Під час розповіді кам мовчав. Не видно було по його обличчю, як він реагує на ці звістки. Іноді воно прояснювалось на хвилинку, то знов затягалось хмарами, сірими, непроникними. Він дав висловитись Трі-шеві, а як той скінчив, поволі спитав:

— Вони обидва там?

— Обидва.

— Везуть щось з собою?

— Здається, нічого. Я обшукав їхні сідла і мішки.

— Ніхто не бачив?

— Ніхто. Вони були в хаті, вечеряли, а Юнаяков погнав коні напувати.

— Чого ж ви показувались йому на очі?

— Коні зрадили, а втім, ми думали, що він свій чоловік, не зрадить, хоч би й підозрівав що.

— Йому не вір!

— Тепер не повірю. Він грозив нам,— сказав Тріш.

— Погрози його не страшні.

Кам моргнув на Тріша, і вони вийшли з юрти. В юрті залишився Аргачі сам. На землі спала скулена в клубок стара жінка Натруса. Аргачі змагав сон. Він сперся головою на руки і задрімав.

Натрус і Тріш посідали на колоду, що лежала недалеко від юрти, і Тріш, витягнувши наперед ногу, почав докладно розказувати свій план, що назрів йому в голові під час повернення з невдалого походу.

Кам насупив брови і слухав не перериваючи, доки Тріш не скінчив.

— Ти розумно задумав,— сказав кам, коли Тріш замовк надовше.— І в мене був такий план. Видно, Ерлік осінив нас однією думкою. Коли його вдасться здійснити, я принесу йому в жертву найкращого коня.

Тріш задумливо глянув на небо, немовби звідти чекаючи відповіді. Кам допитливо дивився на Тріша. Той повернув голову і сказав переконано:

— Вдасться! Кам зітхнув.

— Коли ти хочеш,— сказав він, — ти зможеш. Тільки тепер ти вже підеш сам, без допомоги.

— Добре, допомога мені ні до чого.

— Це треба робити швидко, поки вони там. Тріш знає. Доки сонце зайде, він буде там. Тільки

чи кінь дійде? Кінь стомлений. От якби другого коня?

Кам заспокоїв Тріша. Про це не може бути й мови. Така дрібниця.

— Про це ти не турбуйся,— сказав він,— коня бери, якого хочеш.

— А той,— показав Тріш на юрту,— чекає плати. Кам, видно, забув про гостя.

— Хто? За віщо? — пригадав нарешті.

— За те, що їздив зі мною.

— А без плати не може? Я дав йому колись ліки.

— Вони не допомогли,— сказав спокійно Тріш.

— Нехай. Дай йому барана, і більше його не хочу.

— Діло твоє, —сказав Тріш.— Хоч він і бідняк, але він ще може пригодиться. Тепер кожна людина дорога.

Кам не міг з цим погодитись.

— Це правда,— сказав ніби про себе.

Вони встали з колоди. Час було закусити. Тріш давно чекав на це. З-за гір вийшло сонце і відпровадило їх до юрти.

Аїл дрімав в обіймах срібної літньої ночі. Місяць, як найкращий срібляр, сріблив закоптілі юрти і дахи хат, що стояли де-не-де поруч з юртами, сріблив дерева і плоти, сріблив дорогу і гори. Ніхто не перешкоджав йому в роботі. Тихий алтайський аїл, розкиданий по широкій долині, спав міцним сном.

Місяць підбився вище і став, щоб згори подивитись на свою роботу.

Але раптом і він здивувався. Із відкритого вікна однієї хати, що своїм зовнішнім виглядом дещо відрізнялась з-поміж усіх інших будівель, попливла дивна музика, понеслися чарівні звуки, полинула сумна мелодія і впала, як журба, на холодні груди гір. Прокинулись гори — заслухались... Закліпали зорі очима, побілів місяць від подиву...

Тихенько рипнули двері юрти, що стояла поруч із хатою, і з неї вилізла стара Тібап. Бабуня не могла спати і радо вийшла надвір послухати чудової музики, бо давно вже не чула її.

"Щось трапилось,— подумала старенька.— Може, Ульгень вислухав її палкі молитви і повернув розум її синові? Може, він знов стане таким, як і раніш, добрим, ласкавим; може, Ульгень нав'яв йому ясну думку, і він помириться зі своїм нещастям?.. Але — хіба це нещастя, як дівка не любить?.."

Музика навіває мрію, і стара Тіббан пригадує свої давно минулі, молоді літа. Усе до найменшої дрібниці. І як дівувала, і як її викрали і проти волі заміж віддали за малого, семилітнього хлопця, сина багатих батьків... Вона кохала тоді Манзира, бідного, але красивого парубка, найкращого на цілий аїл...

Спогад викликає посмішку на її старечих губах. Вони розтуляються, відкривають беззубий рот і знов змикаються у сувору лінію. Так, вона примирилася з долею. Закон батьків сильніший від волі дітей. Хіба можна йому противитись?.. І звикла. І дітей має, уже заміж повіддавала дочок і

одного сина одружила, і тільки один залишився, її найстарший і найулюбленіший син... Ман-зирів син...

Її думи линуть у давню давнину, сплітаються зі звуками скрипки, творять одну скаргу, і лине вона в невідомі сфери, туди, де живе невідомий Ульгень.

По зораному зморшками обличчю старої котяться сльози, падають додолу і зливаються з росою на траві. А за вікном ридає, плаче скрипка...

Доктор Темір давно не грав на ній. Ще з того часу, як його так несподівано, так грубо відкинула Таня, він не брався до скрипки, і вона мовчки лежала у чорному футлярі, як у домовині живцем похована дитина.

Він грав на ній колись Тані. Вона любила його музику. Коли було їй чогось важко на душі, вона приходила до нього, заходила в його скромну кімнату, сідала на м'яке крісло, його єдину цінну річ, і слухала музику. Темір грав її любимі мелодії.

— Докторе,— сказала вона раз,— щоб втихомирити найдикіші інстинкти людини, треба заграти на скрипці. Мені здається, що скрипкою можна втихомирити навіть дикого звіра...

І Темір захопився тоді і грав так, що потім не бачив нічого, забув, що вона сидить в його кімнаті. А коли перестав грати, вона сказала:

— Видно, що ви, докторе, мешканець країни камів. Ви, як кам, входите в екстаз і забуваєте, що навколо вас діється.

Тоді вона дозволила йому пестити свою руку. Він затримав її руку довше. Вона не виривала, і він спитав:

— Таню, невже мені нічого більше не можна? Невже я ніколи не доторкнусь губами до ваших уст?

Він благав її, а вона всміхалась.

— Ви, як справжній кам,— сказала вона тоді,— вимагаєте зараз плати за роботу. Коли так, то я не хочу слухати вашої музики.

Доктор, прибитий, спустошений, випустив тоді її руку, а коли Таня пішла, він уперше напився до самозабуття.

Давно це було...

Доктор обірвав гру на півтоні і кинув скрипку на ліжку. Щось бренькнуло в ній, урвалось, як життя, і кинуло світові передсмертне зітхання.

Стара Тібан зігнулась, згорбилась і нишком сховалась у юрті, боячись, щоб син не побачив, не здогадався, що вона підслухувала.

Темір сперся на вікно і задивився в ніч. Вона по-давньому стояла спокійно, тихо. Блимали зорі, усміхався місяць, тиша навколо, а йому здавалось, що там десь, де гори, плачуть звуки скрипки, б'ються об кам'яні груди, як його шалені думки...

Далеко шуміла Катунь...

Задирчав десь деркач на луках над Катунню, забив перепел, і тиша, сум...

— Коли б заснути!..

Доктор Темір нервово тре гарячого лоба. Уже кілька ночей не спить. Не допомагають наркотики, що він їх вживає щодня, не допомагає вино. Вилікувавши на своєму віку стільки тіл, не може вилікувати однієї душі. Власної душі. Яка ще немічна наука!

Людський організм не годинник, що його можна розібрати на найдрібніші часточки, вичистити, змастити, скласти, завести — і він піде. Та й то, коли пружина трісне, не допоможе годинникові вже ніяка сила, бо пружина — душа годинника. Так, годинникарі мають спосіб: вони вставляють йому нову душу, нову пружину — і годинник їде знов; а лікарі, на жаль, ще не мають способу вставити людині нову душу чи вилікувати стару...

Доктор поволі йде до шафи, виймає недопиту пляшку і випиває до дна. Це поки що єдині ліки, що помагали досі. Але тепер вже і від них щось не легшає.

Голова крутиться, шумить у вухах. Заточуючись, іде до вікна.

— Де вона зараз? — питав він у синіх просторів.

— Десь ночує в дорозі,— відповідає сам собі.— Може, з ним і спить? Може, вона вже його?

Щось починає душити, щось давить. Якась невидима рука стискає горло до спазми. Він кашляє, обличчя багровіє, очі лізуть на лоба. Щоб не задихнутись, він ходить швидко-швидко по кімнаті, а надворі, на лугах біля Катуні, знову: дир-дир, дир-дир...

Доктор спинився біля вікна і почав прислухатись. Його приваблює і заспокоює на хвилину голос деркача. Його дерчання — як чарівна музика. Вона тягне його туди, на луки, де серед високої трави і квітів грає цей маленький сірий музикант. Яка безжурна його гра...

Сива, сувора Катунь безупинно котить хвилі, шумить і кличе. Коли б можна заразитись її силою! Коли б можна перейняти її могутність! Коли б можна забути!

У голові шумить, у голові мутяться думки. Темір бере капелюха й виходить надвір. Холодний легіт лоскоче розпалене обличчя.

— ...Дир-дир...— несеться з лугу. Шумить суворо Катунь.

Доктор Темір іде туди...

Пройшовши невеличкий квартал, Темір заточився і сперся на пліт, щоб відпочити. Ноги йому були важкі, немов поприв'язував хто до них тягарі. У голові шуміло, як у млині, його нудило. Чув, що добре п'яний.

"Переборщив сьогодні,— подумав.— Мабуть, не дійду..."

Але вертати не хотілось. Доктор знав, що в душній кімнаті буде гірше, а холодне повітря добре лікує такий стан організму. Він глибоко вдихав повітря, набираючи його повні легені.

Постоявши кілька хвилин, звернув у провулок і попрямував над Катунь.

"Ріка освіжить,— подумав доктор,— тим більше, коли змочити скроні..."

Дорога йшла повз дитячий інтернат, де під час шкільного року живуть і вчаться діти алтайців. Аїли, що складаються іноді з кільканадцяти юрт, не можуть мати власної школи, і тому Радянський уряд вирішив будувати в більших центрах при школах інтернати, куди сті-каються діти алтайців з околишніх аїлів і заїмок і мешкають при школах.

У Чемалі не довелось будувати інтернату, бо тут стояв колишній монастир, збудований місіонерами, і з цього монастиря зроблено школу, а з решти будинків — інтернат, шкільні майстерні, бібліотеку, клуб та інші культурні установи. Під час вакацій частину цих будівель віддано в найми дачникам. Зайняв інженер Манченко і собі невеличкий флігель.

Проходячи повз шкільний паркан, доктор Темір згадав про інженера.

"Так і не зайшов я до нього, як обіцяв. А гарний це чоловік, ідейний, талановитий".

Темір дуже полюбив колись інженера, захоплювався його роботами, планами, перспективами. Спершу не довіряв і навіть сміявся нишком, коли інженер заходив далеко в своїй мріях, коли проектував, наприклад, електричну станцію на Катуні, але, переконавшись, що це не слова, що той серйозно працює над здійсненням державних планів, і бачачи його енергію, роботу з ризиком для життя, він цілком повірив у можливість здійснення їх і підтримував молодого мрійника всіма своїми силами.

"Тепер уже не зайду,— думав Темір.— З того часу, як він скомпанувався з тим,— не хочу й не піду. Бачити з ним свого найлютішого ворога? Досить я вже надивився на нього, як лікував. А лікував же?!"

Затуманена алкоголем голова миттю прояснюється, і перед очима, як на екрані, пролітають стрілою всі картини від останньої появи в його хаті Тані аж до закінчення процесу лікування Ломова. Вертаються всі ті переживання, що він переніс, лікуючи особистого ворога, з'являються страшні ночі безсонні, що доводили до божевілля. Встають жахні замисли, божевільні плани і викликають холодну дрож.

Доктор Темір здригається, стоїть якийсь час з дико вилупленими очима, але поволі очі звужуються і розкриваються уста хворобливим усміхом. Він починає говорити, немов крізь сон:

— Ти думав, Теміре, що він оцінить твою роботу, твої старання? Що пожаліє він тебе, зійде з твоєї дороги? Смішний ти, Теміре! Він зійде з дороги, зійде, але тоді, як забере усе святе або потопче його брудними чоботами й кине... А ти, Теміре, піднімеш, обітреш, обмиєш своїми сльозами, вустами висушиш і візьмеш... Бо ти, Теміре, любиш, а він сміється... І ти знову простиш це, Теміре? Ти йому простиш? Забудеш?! Пробачиш?!

Темір стукає себе пальцем в груди, і голос його стає щораз грізніший:

— Ти простиш йому, Теміре? Я питаю: простиш? Тоді ти хам, тоді ти тварина, тоді наволоч, падло, коли простиш. Ти знаєш, яке то солодке почуття — помста? Знаєш? Ні? Давнє покоління знало його, свяtilo, але ти, Теміре, ти вже епігон. Ти ж лікував свого ворога?! Етика? А хто тобі сказав, що це етика? Хто тебе навчив так розуміти її? Ти лікував людину, скажеш? Для тебе він — гадина! Він підповз до твого щастя скрито, як гадюка. А що роблять з гадиною? Убивають! А ти що зробив? Тивилував її на те, щоб вона тебе вкусила. І вона зробила своє. Коли б ти хоч вмер одразу, а ти живеш і мучишся. Мучишся, Теміре, умираєш кілька разів на день.

Доктор Темір стояв, спершись, на браму інтернату, і викрикував, вимахуючи руками. І даремне кликав деркач, і даремне шуміла Катунь. Він забув, куди йде, по що, чого. Чоло йому сповила глибока задума.

Але раптом якийсь дивний тріск і шум розбудив його мозок. Доктор очуняв і почав розглядатись довкола. Хвилину було тихо.

"Певне, причулось",— подумав доктор Темір і, згадавши нарешті, куди йде, пустився в дорогу. Не зробивши й п'яти кроків, знов почув той самий незрозумілий шум. Долинав він з подвір'я інтернату, якраз із дому, де мешкав інженер. Шум у такий пізній час міг зацікавити хоч кого.

Темір підійшов до брами і легенько відхилив невеличку хвірточку в ній. Подвір'я було порожнє. Інжене-рового флігеля докторові не було видно. Темір заглянув глибше. Але тільки-но всунув голову в отвір, як побачив, що з кімнати інженера, крайньої від паркана, вискочив якийсь чоловік і, прикривши обережно віконницю, подався чимдуж у кущі, що росли довкола інтернату.

Доктор Темір довго не міг зрозуміти, в чім річ. Хто міг лазити крізь вікно?

"Любовна пригода?"

Він пригадав, що інженера нема вдома.

"Злодій?"

Алтайці не знають злодіїв.

Доктор відчинив хвірточку цілком і швидко-підійшов до вікна. В очі вдарило світло, що проривалось крізь нещільно причинену віконницю,

"Невже інженер вдома? Що буде, то буде",— подумав доктор і відкрив віконницю.

Вигляд кімнати, що постала перед його очима, привів його відразу до цілковитої притомності. Під столом було розкладене багаття із сухих галузок, на столі навалено купи паперів інженера, його рисунки, плани, а поверх них — усі рештки його приладдя, фотоапарат та інше.

Вогонь лизав ніжки стола і ліз по них на стіл. Уже почав палахкотіти якийсь папір.

Не роздумуючи довго, доктор кинувся через вікно до кімнати і почав гасити вогонь, але це було вже не так легко. Жовті язики виривалися з дому і кидались на всі боки, шукаючи поживку.

Доктор Темір ухопив оберемок паперів, що були на столі, і викинув через вікно. Поки він вернувся, вогонь уже розповзався по кімнаті, захоплюючи стільці, що стояли вкупі, і добрався ді ліжка. їдкий дим душив, витискав сльози, не ставало кисню, не було чим дихати. Темір бачив, що не дасть ради, бо може загинути сам, а будити людей не було часу й змоги. Він зірвав з вікна завісу і почав нею бити по вогню, топтати ногами, бити руками. Дим заklubився у кімнаті. Доктор Темір зник у димі, і видно було тільки завісу, що, описуючи в повітрі півкола, падала на вогонь, а з-під неї вилітали снопи іскор. Згасаючи в одному місці, вогонь з'являвся в іншому.

"Тут є десь сторож",— пригадав доктор і почав кричати щосили.

На його крик прибіг через деякий час переполоханий сторож, що дрімав у кінці двора, і вони вдвох взялись до роботи.

Важкими зусиллями вдалось погасити полум'я, а потім сторож приніс води, і вони залили порозкиданий жар.

Обпечений, стомлений, закопчений димом, вискочив нарешті доктор Темір через вікно надвір. Голова тріщала від чаду і болю, нудило всередині, і горіло обпечене тіло. Та він пригадав папери, що були найбільшою цінністю інженера. їх треба було зібрати негайно. Темір нагнувся, щоб підняти їх, але в очах раптом потемніло, і він знепритомнів...

По п'ятиденному перебуванні в Улалі веселий і задоволений вертав Дмитро Іванович до Немала. В бібліотеці він знайшов багато цінних матеріалів з історії боротьби за владу Рад у цьому гірському краї, у музеї переглянув багато цінних документів, що підтверджували окремі

фрагменти тої боротьби. З багатьох експонатів йому дозволено зняти фотокопії, з чого він негайно скористався. Крім цього, він зробив кілька записів розповіді учасників подій, що відбувались на цій території. Словом, він використав свою поїздку, як говорять, на сто відсотків.

Сповнений найкращих мрій про майбутню роботу над зібраними матеріалами, Дмитро Іванович не помітив, як проїхав три дні і опинився знов перед Елікмона-ром. Кінь ішов весь час поволі, але без понуки, дорогу він знав прекрасно, і Дмитро Іванович майже не керував ним. Але, не доїжджаючи до міста кілометрів на десять, йому видалось раптом, що кінь збився з дороги якраз на останньому роздоріжжі. Це було тим неприємніше, що вже смеркалось, а з заходу насувала грізна чорна хмара, яку прошивали час від часу сині вогні. Як же перевірити правильність дороги? Раптом попереду показалось знов роздоріжжя. Кінь дійшов до нього і мов на команду став. Тепер вирішував господар, куди їхати далі. З неба якраз упали перші великі краплі дощу. Дмитро Іванович майже відрухово потягнув за ліву віжку, і кінь увійшов у темний ліс. Дорога пішла спершу трохи вгору, а потім рівним плато. Кінь пройшов не більше кілометра і став знов. Далі дороги не було. На землю опустилась чорна осіння ніч. Дощ збільшувався. Дмитро Іванович згадав свої здобутки: фотоплівки, записи, що лежали в переметних торбах, — вони могли замкнути. Їх треба було рятувати в першу чергу. Він зіскочив з сідла в якусь траву. Вона була вже мокра від дощу. Не гаючись, зняв торби з сідла, а потім сідлом і накрив їх. Тепер був уже спокійний, що його праці не загрожує знищення. Щоб не перем'яти цінних документів, він не сів на сідло, а вмовстився на грубій лапі кедр, що, мов величезне щупальце, поповзла від стовбура по землі. Подув вітер, і зашуміла чорна кедрова тайга. Дощ полив мов з відра. Чорний плащ ночі поло-сували вогняні мечі. За кожним ударом грому кіць здригався і тривожно форкав. Дмитро Іванович вмить став мокрий до нитки. Крім того, що зверху лило, його мочили здолу струї води, що стікали зі стовбура і гнали далі, ніби по ринві, кореневою лапою, на якій сидів. Дмитро Іванович чув, як його підмиває вода, відчував гидкий мокрий холод у всьому тілі, бо вода набігла і в його чоботи, але встати не мав сил. Згорбившись, поклавши голову на руки, чекав кінця бурі. Вона скоро й вщухла. Водоносна хмара,

що з'явилась була раптом, вилила свої води на цей клопоть землі і, мов витиснена губка, легко піднялась у гори. За нею погнали вітри. На небо вплив місяць у товаристві кількох зірок і заблискотів у міриадах мокрих краплин — свідках недавньої зливи.

Дмитро Іванович встав зі своєї коріняки і почув раптом страшну втому і ще більший холод у всьому тілі. Зуб не попадав на зуб. Щоб хоч трохи зогрітись, він спробував рухатись, але даремно, рухатись було важко. В очах зарябіли якісь вогники. Він спочатку подумав, що це вовчі очі блиснули в темряві, але кінь стояв спокійно, і він зрозумів, що галюцинує.

"Вибратись звідси за всяку ціну,— змобілізував усю волю Смирнов.— Негайно!" Зібравши всі сили, він осідлав коня і прив'язав переметні торби. Вони були цілком сухі. Він констатував це з приємністю. Проте видряпатись у сідло не міг. Взяв коня за повід. Куди іти? Довкола панувала мертва тиша. Хоч би де собака загавкав. Але всюди тихо. І раптом в одному боці почувся наче сміх, наче крик. Чи не галюцинації знов? По довгій хвилині здогадався, що це кричать чайки-реготуни.

"Там річка",— подумав, і йому зразу наче тепліше стало.

Як же здивувався Дмитро Іванович, коли, пройшовши з півкілометра на крик птахів, побачив Катунь...

Над ранок він прибув у Чемал. Тут його Олександр зняв з коня і допоміг дійти до ліжка, бо самотужки він уже не міг і кроку ступити.

Минали дні. Дачники пороз'їжджалися, а нових приїхало дуже мало. В їдальні китаеця Чена було тихо, вечорами не чути було веселих розмов, довгих суперечок, давно вже не стояли провідники з кіньми, чекаючи на дачниць. Ті, що ще залишились, обідали швидко і розходились, щоб якнайраціональніше використати недовгі вже дні погоди і пересидіти на повітрі в лісі чи над рікою.

Під час обідів найвиразніше було чути голос тьоті Груші, що ніяк не могла вибратись додому, хоч того вимагав її чоловік, хоч про її від'їзд мріяв інженер. Але вона мала виправдання. Вона не могла виїхати, бо мусила дати покази слідчому в справі пожежі у квартирі інженера. Чому саме вона, ніхто не знав, не знала, мабуть, і вона сама.

Одного ранку приїхав Дмитро Іванович зі слідчим і двома міліціонерами. У районі вже знали і без нього про події в Чемалі, мали деякі дані і про призвідників, і про учасників їх. Мало того, в районі було відомо про поїздки компанії на Кара-Кол, про конфлікт інженера з тьотею Грушею і чим він скінчився. Про це слідчий в гумористичній формі розповів Дмитрові Івановичу, завдавши йому справжніх турбот, бо такого він від Ман-ченка не сподівався. Виправдуватись не б) ^ло чим, факти були надто скандальні. Про них, зрештою, гримів увесь Чемал, дізнавшись про все наступного дня по поверненню туристів. Якими шляхами ідуть такі відомості, як розходяться по світі, ніхто не знає, але розходяться невмолимо, як сіль у воді.

Привітавшись з інженером, Дмитро Іванович почав докоряти йому за його легкодухість.

— їй-бо, не розумію оцих ваших взаємовідносин з жінками. Як півні! Невже не витримали б? А тепер люди чешуть язики, повторюють у всіх відмінках ваші імена, район про це знає, сміється з вас. А що в цьому хорошого? Про Ломова там виразна думка. Якщо він насміється з дівчини, йому так легко не минеться.

Інженер мовчки слухав докори старшого партійного товариша і тільки мінівся на обличчі від сорому.

— Коли ж почнеться слідство? — спитав, коли Дмитро Іванович закінчив нотації.

— Уже почалось. Ваша дама уже пішла до сільради. Манченко запросився:

— Хоч би ви вже не знущались,— сказав благально.— Знаю свою провину. Матиму науку на майбутнє.

А тим часом у сільраді йшло слідство.

— Як ви гадаєте,— спитав слідчий тьотю Грушу, що переможним кроком увійшла до кімнати,— чия це робота?

Тьотя Груша не довго задумувалась. Воца сказала, що, на її думку, флігель підпалив доктор Темір.

— Яка ж мета була в нього? — спитав слідчий.

— Він зробив це з ненависті до інженера,— сказала тьотя Груша, наперед обдумавши відповідь.

Слідчого здивувала заява тьоті Груші.

— Доктор Темір культурна людина. Як він міг не розуміти користі від того, що своїми роботами готувався дати інженер?

Тьотя Груша не вірила сама в правдивість своїх показань, але проти доктора вона "мала зуб" за те, що він відкинув її залицяння і грубо повівся з нею, коли вона зайшла до нього ніби лікуватись, а насправді поінтригувати його і при нагоді вилити помиї на ближніх своїх. Вона не забула йому цього і тепер вирішила помсти-тись.

— Він ненавидів художника,— сказала вона,— а художник приятелював з інженером. Через те він мав злобу і на інженера.

— Ваші зізнання надзвичайно чудні,— сказав слідчий.— "Він не любив художника, художник приятелював з інженером, і тому Темір не любив інженера". І що з цього всього? Де ваші докази? Ваші зізнання я залишаю на вашому сумлінні.

Покликали Манченка, і той категорично заперечив можливість таких здогадів. Він розповів, що, навпаки, доктор ставився до нього завжди якнайкраще і не можна навіть припустити, щоб це зробив він. Навіщо ж Темір тоді гасив пожежу, ризкуючи своїм життям? Він, коли б хотів, міг підпалити і піти не помічений ніким.

Докази були авторитетні, переконливі, і слідчий радий був погодитися з ними і виправдати доктора, коли б не сторож, який, намагаючись вигородити себе, звалив усю вину на доктора. Він сказав, що Темір, тільки побачивши його, почав гасити вогонь. Це знов ускладнювало справу.

— Дуже можливо,— сказав слідчий,— що вам, товаришу Манченко, доведеться ще приїхати до нас, до Улали. Бачите, справа ускладнюється.

Ця звістка була дуже неприємна. Треба було сидіти без діла в Немалі і невідомо, до якого часу.

— Затримка, значить, на непевний час? — спитав інженер.

— Якщо ви потрібні будете, викличемо телеграфом, а поки що доведеться все-таки тут побути, щоб потім не турбувати вас у Москві.

Інженер пішов додому пригнічений і сумний. Скільки-то доведеться чекати цього виклику!

Доктор Темір лежав у тюремному шпиталі, борючись зі смертю. Він не знав, чи роблять які допити про нього, не знав, хто і як свідчить. Він не

знав навіть, де перебуває і що з ним діється. Приходячи іноді до пам'яті, питав про Таню.

Але Таня забула про нього. Коли Іван Макарович приїхав з Улалі, куди він їздив спеціально відвідати старого приятеля, і розказував про його хворобу Тані, вона неухважно вислухала його повідомлення і нічого навіть не спитала.

— Як вона змінилась,— скаржився Іван Макарович своїй дружині.

Ганна Степанівна зітхнула, вона давно це помітила.

— Я сама не впізнаю її,— говорила вона сумно,— останнім часом вона й не говорить зі мною. Видно, не потрібна я вже їй. Як ти поїхав, вона цілими днями просиджувала в нього, іноді до пізньої ночі. Боюся, Ваню, щоб з цього висиджування чого лихого не трапилось. Не довіряю я тим пришельцям. Цей художник мені спершу сподобався, а тепер вже ні, не вірю я йому. Може б, ти що сказав їй? Я пробувала, але вийшло на гірше. Вона на мене так накинулася, що я пожалкувала, що й почала розмову з нею. Може, тебе вона побоїться.

Іван Макарович безнадійно махнув рукою.

— Нікого вона не боїться: ні мене, ні тебе. Один він має над нею владу. За нього вона ладна життя віддати. Дочекались ми з тобою потіхи на старість!

— Ой! Не візьме він її, чує моє серце,— сказала Ганна Степанівна.

— Я певний цього.

— Коли б узяв, то ще півбіді, нехай би, шкода було б її відпускати з рідного дому, з рідного краю, але коли вже така доля, нічого не вдієш. А от коли не візьме, а тільки обдурить?

Батьки похилились над столом, як дві верби над водою, роздумуючи над долею коханої доні.

— Не візьме він її, — промовила по хвилині Ганна Степанівна.— Про це й думати нічого.

— Звичайно. Хіба можна було гадати, що такий панок столичний та взяв би просту алтайку?

— Боюся, чи вона ще дівчина?!

Неждані слова жінки справили на чоловіка величезне враження. Тон, що ним було сказано їх, не залишав ніяких сумнівів. Іван Макарович зірвався з місця і гордо підвів голову. Він хотів навіть прикрикнути на жінку — як вона сміє висловлювати такі здогадки, але швидко угамувався. Перед його очима промайнули образи минулих подій з власного життя... Він похилився, як підтяте дерево, і сів знову.

— Чи може ж це бути? — спитав в'н тихо, безнадійно.

— Не знаю я правди, — сказала сумно жінка.— Не хочу вірити словам людським, бо часто вони брехливі. Люди багато перебільшують, вони заздрісні і злі, часом дуже злі.

— А хіба вже й люди гомонять?

— На жаль, гомонять.

— Хто?

— Не все одно тобі, друже? Будеш тільки хвилюватись даремно.

— Не все одно, кажи!

Ганна Степанівна наперед знала, що він не зупиниться на цьому і почне допитуватись. їй самій кортіло сказати. Вона нахилилась до його вуха, хоч у хаті не було нікого, крім них.

— Стара Тібан сказала, — промовила вона.— Казала, що бачила, як цілувались.

Іван Макарович зітхнув легше.

— Це ще нічого не значить.

— Ой, значить!.. Каже, сиділа в нього на колінах... Ганна Степанівна замовкла.

— Чого ж ти мовчиш?

— Я вже сказала...

— Ні, ти щось затаїла. Кажи все.

— Сиділа на колінах гола...

— Що?!

Іван Макарович скочив, як сполошений кінь.

— Вона бреше! — заревів, аж бризки полетіли з рота.

— Тихо! Не кричи,— заспокоювала Ганна Степанівна,— Я теж так думаю. Тільки не роби зайвого галасу.

— Я піду до Тібан, я поговорю з нею, з відьмою чортовою, — не вгавав Іван Макарович.

— Не треба, Ваню, не треба, голубе. Це ж мати Теміра, не забувай. Не треба. Баба сліпа вже на старість, не забувай. Недогляділа, певно.

— Де вона їх бачила?

— У нього в кімнаті крізь вікно. Іван Макарович трохи заспокоївся.

— Бреше, стара сука. Осліпла б вона зовсім! Злоба говорить в неї. Не вірю я.

У кімнаті стихло, тільки годинник настирливо цокав, доливав смутку до того, що переливалося вже через вінця.

За вікном синів вечір. З лугів до хати долітав комашино-пташиний ноктюрн.

Іван Макарович обперся на вікно і задивився в далечінь.

Сині гори затягав туман. Гори завжди лікували його. Дивився на них з глибокою любов'ю. Його обличчя розпогодилось, в очах з'явилося стільки ніжності, як тоді, коли він дивився на сплячу дитину, на свою Таню, коли вона була ще маленька. Тоді він годинами просиджував над її колискою, вдивлявся в її зарожевіле личко, і по обличчю його блукала радість. Скільки надій роїлось тоді в його голові і разом з тим скільки страху за її майбутню долю...

Раптом чоло затягнули хмари. У рожевому промінчику, що бився, як золота рибка під неводом туману, він побачив Таню... Вона лежала на колінах художника... Він бачив її безвладно опущені руки, її червоні пристрасні вуста, що тягнулись до вуст його...

Іван Макарович махнув рукою, ніби відганяючи настирливу муху з лоба. Образ зник. Промінчик звільнився з сітки і з рештою проміння пропав за горою.

"Невже це правда? — бився в думках Іван Макарович.— Невже це правда?"

"Ні, ні,— не погоджувалось його батьківське серце.— Ні!"

— Де Таня? — спитав він вдруге дружину.

— Я ж тобі вже казала, у нього.

— Вона сама буває там?

— Каже, що ні. Каже, що там буває завжди інженер або Груша.

— Піду я туди.

Ганна Степанівна не пустила.

— Ти знаєш її, яка вона. Не треба. Коли й сталось що, того назад не вернути. Ти знаєш її, не треба. Вона втече від нас. Я вже раз пробувала їй казати, так вона погрозила, що, коли я ще раз скажу, вона покине нас і поїде до себе на посаду. Від неї всього можна чекати. Не йди!

Іван Макарович замислився.

— Горда вона. Я завжди вірив в її гордість, але пропала стійкість, розм'якла стійкість перед силою кохання. Воно сильніше за гордість, за стійкість, за все...

Івана Макаровича взяла досада на себе, навіщо брехав дачникам, кажучи, що алтайці не знають кохання.

Повернувшись з подорожі на Кара-Кол, Ломов працював цілими днями, не виходячи зі своєї кімнати. Його постійним гостем була Таня.

Приходила вона зранку і просиджувала до вечора, а ввечері іноді заходив інженер, і тоді до пізньої ночі точились розмови, тихі, дружні, іноді бурхливі, коли мова переходила на дражливі питання.

Ломов працював над новою картиною. Працював гарячково, бо час минав і йому треба було вертатися додому, до Москви. Таня з жахом думала про час його від'їзду. Щодня, приходючи до нього і бачачи, що картина ось-ось буде готова, вона насилу стримувала сльози. Він ледве умовив її, щоб вона позувала.

Спершу вона нізащо не хотіла зняти з себе одежі, але потім зняла і більше не соромилась.

— Хто любить, тому не соромно. Ти знаєш,— казала вона,— коли я віддалась тобі перший раз, мені здавалось, що я накладу на себе руки. Мені здавалось, що з мене гори глузують. Здавалось, що цілий світ знає і сміється з мене. Я боялась тобі показатись на очі, але це тільки зразу. На другий день я прийшла до тебе і знов чекала твоїх пестоців і тепер не знаю, чи зможу я жити без них.

Він пригортав її до себе. Молоде, рожеве тіло дрижало, а він впивався ним до одуріння. Але скоро згадував про роботу і ніс дівчину на канапу.

— Годі, годі, ми розпустилися з тобою. Робота не чекає*

Вона надувала свої дитячі губки.

— Ти любиш свою роботу більше ніж мене. Так?

— Що ти, мила?!

— Ні, ні, це правда, ти любиш її більше.

— Я люблю цю картину, справді, і люблю її більше, ніж усі, що малював досі, бо на ній ти.

Він зняв завіску з картини, і вони задивились на неї. Перед ними сріблилося, як живе, Чорне озеро. Перед величезним камінням плазувала карликова берізка, стелилась дрібна ялинка, а вище тремтіли в сонячному світлі снігові поля. Могутні кедри повилазили на каміння й заглядають у воду, у Чорне озеро. Проміж кущів просуває свої крислаті роги гордий марал. Здається, чути, як шумить водоспад, як пищить на зігнилій колоді скулений бурундук. На березі дівчина. Вона в розпуці підняла руки до неба, жах скривив її обличчя, здається, чути її розпачливий крик" Вона хоче втекти, вона рветься вперед, але її не пускають. Страшні кошмари, духи озера і гір тримають міцно за одужу. Вони зірвали вже її сорочку, і світять голі груди. Не вирватися дівчині з їхніх обіймів. їх вилазить з води щораз більше, вони простягають до неї свої кістляві руки, ось-ось вони дотягнуться, схоплять її і затягнуть у воду...

Таня здригається всім тілом від внутрішнього холоду.

— Холодно тобі? — питає дбайливо художник.

— Страшно...

— Страшно? — усміхається він ласкаво.

— Що, якби на правду?

— Та воно так і є.

— Що є?

— Тебе тягнуть до себе духи тьми, і ти не можеш встояти перед їхньою силою. Але я не дам тебе духам. Я витягну тебе.

— Правда? — питає вона радісно.

— Правда, люба.

Він підходить до неї і ніжно цілує, як дитину. Вона кривиться, як до плачу.

— Чого ти, дурненька? Тобі не подобається моя робота?

— Чудова вона,— каже із щирим захопленням Таня.— Ти — великий! Твій твір геніальний!

— Так попозуй мені ще трішки.

— Не хочеться роздягатись,— соромно.

— Ну, невже все ще соромно? Не вірю, не вірю. Швиденько!

— Я не знаю, і соромно, і солодко.

— Ну, роздягайся без зайвих балачок, швиденько,— грозив він, жартуючи.

— А може, ти щось інше малюватимеш сьогодні? Домалюй ті Каранеме *. Вони в тебе ще не готові.

— Ні, я хочу тебе. Я хочу скінчити дівчину. Ще тільки сьогодні. Я закінчу і не буду більше тебе мучити.

— Відвернись тоді,— просила Таня.

Художник відвернувся до вікна, а Таня почала знімати одягу.

Постоявши кілька хвилин, Ломов побачив, що з провулка вийшов Іван Макарович і прямує до його господи. Художник ніколи не чекав його в гості. Йому й на гадку ніколи не спадало, що Іван Макарович може зайти.

Злий, швидко повернувся до Тані. Вона скрикнула, бо була вже до половини гола.

— Одягайся швидше, батько йде,— сказав він грубо, не приховуючи злості.

Таня, як шалена, почала натягати на себе сорочку й блузку. Щось рвалось і тріщало. Вона була червона від сорому і схвильована вкрай. Аж тепер почула непереможний сором. Досі вона ніколи ні з чим не ховалась

Кар а-н е м е — чорні духи.

перед батьком, не мала, здавалось, перед ним таких таємниць, що він міг не знати, а тепер вона не хотіла бачити батька, боялась його. Що, якби він знав, що вона півгола позує цьому урусові, вона, горда Таня? Що, якби він знав, що тепер вона рабиня уруса й робить все, що він хоче?

Таня почула огиду до себе. Вона спішно закінчила свій туалет і поправила волосся.

У передпокої почулись кроки, а за хвилину стук до дверей. Художник з пензлем стояв перед картиною. Таня, холодна, спокійна, сиділа в його кріслі з книжкою в руках.

До кімнати, згорбившись, увійшов поволі Іван Макарович.

Вийшовши з залу суду, де розбиралась справа Теміра і закінчилась цілковитою його реабілітацією, Манченко побіг до лікарні, щоб сповістити про це доктора. Він дуже турбувався його станом здоров'я і зараз був дуже радий, заставши його в цілком задовільному стані.

Рани від опіків на руках і ногах гоїлись, доктор був не в найгіршому настрої і зовсім повеселішав, почувши, що Ломов скоро виїжджає. Про Таню Темір не питав ні словом.

Манченко повернувся назад задоволений, без докорів совісті. Він сів коло обгорілого стола і почав переглядати рештки паперів, що їх так геройськи врятував Темір.

Вцілів проект залізниці від Немала і моста через Катунь. Ескізи проекту електростанції на Катуні згоріли, як і багато його записок, листів та іншого. Проекти, на які він поклав стільки праці, були заплямлені болотом, залиті водою, обсмалені.

"Яке щастя,— думав Манченко,— що Дмитро Іванович порадив відправити копії праць у Москву. Що б я робив, коли б усе згоріло? Збожеволіти б можна". Він перестав сортувати свої папери і задивився у вікно. Образ Смирнова став перед його очима. "Скільки в цій людині практичного розуму, робітничої кмітливості! Він наче передбачав, що таке трапиться".

По хвилині інженер знов узявся до роботи. Він старанно складав уцілілі від пожежі папери на дно валізки, не перестаючи думати про свого практичного і розумного друга. Він подивляв його мужності, адже той пожертвував своїм здоров'ям заради тих історичних даних, які зібрав у бібліотеках і музеях Улали. Одначе поволі образ приятеля заступив інший. Він невідступно стояв за дверима його пам'яті і давно давав про себе знати. Це образ тьоті Груші. Йому стало раптом не по собі. Після показань тьоті Груші слідчому та після того, що оповідав Смирнов, Манченко зненавидів її остаточно і ледве терпів її.

Склавши папери, він узявся до білизни, що лежала порозкидвана на ліжку.

До дверей постукали.

"Невже вона?" — подумав інженер.

Він швидко прикрив валізку, пхнув її під ліжко і кинув оком у бік дверей:

— Заходьте!

Не заходив ніхто. Манченко ще раз повторив запрошення.

До кімнати всунула голову його сусідка, росіянка, що мешкала напроти інтернату.

— Можна? Ви вже приїхали? — спитала вона.

— Як бачите. А що вам?

— Та дама, що живе у Сіманова, просила послати до неї, як тільки ви приїдете.

— Не треба! — сказав грубо Манченко.

Сусідка змішалась. Вона не знала, що це йому неприємно.

— Я не буду. Я не знала, але вона просила, як приїде, мовляв, інженер, хай хлопець прибіжить сказати.

— Не треба,— повторив інженер, припиняючи розмову.

Голова сусідки сховалась за дверима, а Манченко далі продовжував складатись.

"Значить, треба швидше звідсіль, а то як проживеш ще кілька днів, то потім не спекаєшся. Надала ж лиха година".

Не встиг він вкласти й половини білизни, як до кімнати, не стукаючи, влетіла, як ураган, тьотя Груша. Червона, спітніла, з розгону кинулась на груди інженерові.

Вона так стужилась за ним, так стужилась... Він легко відіпхнув її від себе і посадив на крісло.

— Ти не в гуморі сьогодні? — спитала тьотя Груша.

— Стомлений. З дороги...

Вона пильно розглядалася по хаті. Розкрита валізка і складені в ній речі наводили на різні думки.

— Ти немов пакуєшся?

— Так, я їду.

— Ти знову їдеш? Куди?

— Я їду не знов, а назавжди, додому.

Тьотя Груша стояла хвилину ні в сих ні в тих. Вона досі вперто не погоджувалась з можливістю від'їзду Манченка, хоч знала, що він збирався ще тоді, як йому побили інструменти.

— Я не можу просто повірити, що ти їдеш,— вимовила вона насилу.

— Доведеться повірити.

— А я?

— І ти поїдеш.

— Куди? — скрикнула вона весело.

— Звісно, куди, додому; а зрештою, це діло твоє. Веселість тьоті Груші зникла, як водяна пара.

— Звичайно, тобі байдуже. Ти мене ніколи не кохав і не кохаєш.

Роблена наївність тьоті Груші викликала сміх, але інженер намагався бути серйозним.

— Ти коли-небудь думала про те, що мені треба їхати? — спитав він.— Ще день, ще два нічого не допоможуть, врешті. Доведеться ж коли-небудь виїхати, тим більше, коли... ну, поки не вбили.

— Ти любиш мене, мій коханий?

— Ой, скільки разів я це чув?

— А знаєш, що я надумала?

— Не знаю.

— А тобі не цікаво?

— Та кажи.

Інженер почув, що йому щось неприємне полоскотало спину.

— Я поїду з тобою.

— Куди?!

— До тебе, назавжди.

— Як то?! — спитав інженер перелякано.

— Я розведусь з чоловіком. Він зрозуміє. Я просто напишу йому і поїду з тобою.

— Ти вже з'їхала з глузду. Куди тобі ще їхати?

— А ти не хотів би мене мати за жінку?

— Я просто ніколи не думав про це, ба й уві сні не снів.

Тьотя Груша не здавалась. Що тут довго думати? Вона надумала скоро, й усе.

Манченко ладен був кинутись на неї з кулаками. Він забігав по кімнаті, як ошпарений.

Це чортзна-іцо! Як вона сміла так думати? Це ж безмежне нахабство.

— У тебе дитина,— сказав,— Яке ти маєш право позбавляти її батька?

— Ти його заступиш,— сказала спокійно тьотя Груша.

— Ні-ні! Я ніколи його не заступлю, я ніколи не збирався заводити родину, та ще в додаток чужу. Я маю роботу, я маю ще час, нарешті. Ти з глузду з'їхала чи п'яна? Опам'ятайся! Що ти говориш?

— Ти, значить, не любиш?

— Залиш мене. Я не знаю. Я ніколи не перевіряв свого почуття та й не маю часу на це. Зрештою, це, це... чортзна-що! Та про це не може бути мови.

Тьотя Груша водила за ним гострим, проникливим поглядом, і коли він замовк, вона, карбуючи кожне слово, сказала:

— Так знай же, що буде мова. Інженер зупинився перед нею.

— Ти мені грозиш, чи як?

— Приймай, як знаєш! Ти думаєш, що можна безкарно насміхатись над беззахисною жінкою?

Манченко не витримав, щоб не розреготатись, хоч йому було далеко до сміху.

— Беззахисною?

— Так, я беззахисна. Але в нас є відповідні закони, ти не забудь! Ти думаєш, що коли це на Алтаї, то з жінками можна робити все, що вам хочеться? Ні! Не діждете! Ти присилював мене жити з тобою, а тепер відпираєшся?

— Хто тебе силував? На біса ти мені здалась? Опудало ти страшне!

— Ти силував! Ти забрав мені здоров'я!

— Перестань верзти дурниці, бо наговорю тобі таких компліментів, що не знатимеш, як вийти з цієї хати.

— Не дуже, пане інженер! Ви забуваєтесь! — тьотя Груша скажено блиснула очима. Її лице вкрилось плямистим рум'янцем, на носі виступили краплини поту, продершись крізь густий шар помади і пудри.

— Ви краще сядьте, а не бігайте по хаті, як підстрелений.

Інженер сів і почав лагідніше:

— Ви перестаньте жартувати, Агрипино Павлівно. Тут не до жартів. Ніхто, звичайно, не повірить мені, коли б до цього і дійшло, що ви мене згвалтували...

Тьотя Груша підплигнула на кріслі.

— А що згвалтували — це факт,— сказав інженер.— Раз хотіли ви це зробити у вашій хаті, де перешкодила вам дитина, а другий раз у горах. А потім усі рази ви ходили до мене, а не я до вас. Але забудьмо це. Я не кажу, що мені це було неприємно, але не треба забувати, що у вас є чоловік, дитина. Як ви можете кидати їх і йти за незнаною вам людиною? Розводитись з чоловіком? Як ви собі уявляєте таке життя? Я з вами не одружусь ніколи. Ви на це не розраховуйте і не ламайте життя дитині й собі.

— Ви вже зламали його.

— Поки що ні. Це ще нічого не значить, це ще не зламане життя.

— Я ж вас люблю!

— Це вам так здається. Я теж, може, думав так само, а тепер, наприклад, переконався, що ні; що не люблю вас анітрохи, а цілком навпаки, і не любив вас ніколи, ні секунди.

— Полюбите, як дізнаєтесь, що ви кандидат в батьки.

— Що?!

— То-то, пане інженер!

— Перестаньте панькати, а говоріть ясно.

— Хіба це не ясно? Я вагітна.

— Ви збожеволіли?

— Ні, я вагітна від вас. Інженер схопив себе за голову.

— Ви надто грубо жартуєте сьогодні зі мною.

— Які тут жарти? Ви могли цього сподіватись.

— Але ж ви мене запевнили, що цього ніколи не буде, ви казали, щоб я нічого не боявся.

— Видно, я помилялась. А боятись вам і тепер нічого.

Манченко нервово стиснув кулаки.

— Я і тепер нічого не боюсь, але...— Він заходив схвильовано по хаті.
— Це якось занадто несподівано,— сказав уже спокійніше.— Хоч від вас усього можна було сподіватись. Ось що,— промовив він по невеличкій паузі.— Коли це правда, коли дитина має бути і вона моя, то я, розуміється, від неї не відмовлюсь. Про це, зрештою, детальніше поговоримо, коли дитина вже народиться. Одно можу сказати, що зловити мене навіть на таку приманку вам не вдасться. Наразі більше нічого вам сказати не можу.

Тьотя Груша мовчки піднялась і вийшла, грюкнувши дверима.

Інженер, мов підкошений, сів у крісло.

Ломов лежав горілиць на ліжку й нудився. Побіч нього валялась розгорнута стара, заяложена книжка, взята у Тані, одна з небагатьох книжок скромної бібліотеки її батька. Був це роман Загоскіна "Юрій Милос-лавський", і ним Ломов мусив скорочувати нудні хвилини самотності. На кожній десятій сторінці красувалась печатка з написом: "Із книгозбірні Івана Токпака". Ломов кілька разів брався до читання і, доходячи до печатки, кидав. Тепер кинув остаточно і лежав без руху. На щастя, нудьгу перервав інженер, увійшовши до кімнати. Ломов зірвався і радісно підійшов до гостя.

— Як Темір? — спитав він, тиснувши руку інженерові. Манченко привітався мовчки і сів на стільця.

— Темір? — спитав він, не розуміючи, що від нього хочуть.

— Поправляється? — спитав художник.

— Нічого,— відповів Манченко, ожившись трохи.— Перевели його до міської лікарні. Видужування іде досить швидко.

— А це ж трагедія! Ви розумієте, це трагедія, тримати невинну людину в тюрмі.

— Якби не та дурепа, то, звичайно, його і не підозрювали б.

— Ого! — засміявся Ломов.— Чого ж це ви так нечемно відзиваєтесь про даму?

Інженер провів по ньому втомленими очима і не відповів.

— Чого ви мовчите і дивитесь, як вовк?

Інженер опустив голову. Що йому казати? Йому думати противно, не то що говорити.

— Звичайно, Груша тут причиною?

— Та вона, вона, хто ж інший? Груша, Груша! Саме ім'я чого варте?!

— Чого ж це ви? Груші бувають дуже смачні.

— Та не ця. Я, мабуть, не їстиму груш усе життя.

Ломов зайшовся від реготу.

— Ідіть ви до чорта! Вам хочеться жартувати, коли мені до плачу доходить.

— Що ж сталося?

Інженер почав розказувати про сцену, яку влаштувала йому в його ж хаті тьотя Груша. Під час оповідання Ломов реготав, тримаючись за живіт.

— Оце так справа! Танцюємо на весіллі?

Очі інженера, що блукали по хаті, намагаючись не зустрічатись з очима художника, впали на картину, що стояла в кутку. Краса картини дозволила на хвилину забути все горе. Інженер стояв розчулений, повторюючи: "Яка краса! Яка краса! А Таня тут яка?! Це ж вмерти можна!"

— Ви знаєте, одного ви не зробили. Ви вже скінчили картину?

— Власне, уже. А що?

— Жаль, що серед цих почвар ви не вмістили тьоті Груші.

Ломов зайшовся від сміху.

— Це була б найстрашніша почвара з усіх. Оця відьма,— показав Манченко на картину,— красуня, порівнюючи з нею. Давав їй гроші на аборт — не прийняла. Горда! Ви розумієте, горда! А щоб тобі добра не було! І ви знаєте, я маю якесь нещастя. При моєму ідіотському характері завжди таке трапиться, я ніколи не маю сили погнати під три чорти таку напасть, і вони користуються з цього, а я страждаю, я мучусь.

— Де ж ваша більшовицька твердість? — спитав іронічно художник.

— Оце й моя мука. Це ж, по-моєму, рештки буржуазного виховання. Ця м'якотілість мучить мене, мені здається, що я не справжній більшовик, бо я з тими бабами м'який непробачно.

— А що ж ви хочете, щоб кожний більшовик був людожером, чи як?

— Не те, але скажіть ви, будь ласка. Баба захотіла, підкорила мене, примусила говорити про всяке там кохання та іншу єрунду, робити міну закоханого і тепер хоче женити на собі.

— І ви одружитесь?

— О ні, не дочекається! Вона мене лякає партією.

— Та що ви?

— їй-богу! її чоловік комуніст, так що вона вже знає, куди вдаватись у потребі. Тут тобі і ЦК, і КК. Співає, як канарок. Я її мало не задушив, так розізлила.

— Значить, не такий ви вже м'який?

— Та вивела ж із терпіння.

— Що ж буде?

— А я знаю що? Я прийшов до вас. Може, ви що порадите. Ви досвідченіший у таких справах. Чи, може, і ви в такому становищі?

— Я-то, може, не в такому, але становище з біса важке.

— Ви б одружились.

— Боюсь.

— Чого? Прекрасна дівчина. Вам усі заздритимуть, і жінка буде хороша.

— Так воно здається.

— Ви любите її?

— А чи я знаю?

— Значить, не любите. Хто запитує себе, чи любить,— значить, не любить. А коли хто не може відповісти на це — той, певне, не дуже любить.

— Що ж його робити?

— І ви радитесь?

— Жаль мені її.

— Одружіться — і не буде жаль.

Ломов і Манченко замовкли. Інженер тер лоба, а підвівши очі на картину, гірко всміхнувся.

— Оце мені наробило клопоту.

— Що саме?

— Та це Чорне озеро, щоб воно було висохло. Поїхав тоді на свою голову.

Під вікном хтось кашлянув, а потім чиясь рука постукала в шибку. Художник підбіг до вікна.

— Лист,— почулось з-за вікна.

Художник вхопив листа і кинув листоноші карбованця.

— Дорогий, видно, лист,— промовив інженер.

— Зараз. Вибачте на хвилинку...

Художник розірвав конверт. Нервово витягнув лист і швидко пробіг очима по сторінці, списаній нерівним жіночим почерком. Дочитуючи до кінця, він густо червонів. Інженер бачив його збентеження, але, ніби не звертаючи уваги, оглядав картину.

— Да,— сказав художник, прочитавши листа.

— Хто пише?

— Пише моя "владичиця".

— Ви хіба одружені?

— Ні, але...

— Під пантофлею дівчини поки що,— закінчив інженер. Він мав тепер нагоду взяти реванш.

Художник щось промимрив губами, потім ще раз глянув на кінець листа.

— Листочок, що називається. Коли цікаво, послухайте кілька фраз.

— Давайте.

Інженер розсівся вигідніше на стільці, готуючись слухати.

Ломов ще раз пробіг очима по папері, вибираючи, що можна прочитати, а чого не можна.

— Після всяких дорікань таке,— сказав він,— Слухайте: "...Не вірю я, щоб не можна було написати, і ні на що не придадуться викрути, що в тій місцевості нема пошти. Я навела довідки і знаю, що в Немалі пошта є..." Чуєте, довідки вже наводила.

— Добре, коли тільки про пошту,— сказав з робленою серйозністю інженер.

— Слухайте далі. "...Може, забув уже чи закохався? Коли так — вітаю! А якщо це, в кращому разі, тільки лінощі чи цілковита неувага до мене, то я в боргу не зостанусь..."

— Жінка рішуча, — вставив інженер.

— Там рішучості хоч відбавляй.

"...Я тужу за тобою і щодня виглядаю тебе. Ти ж не забувай, що маєш деякі обов'язки і щодо мене. Чи, може, забув про них?.."

— Пікантно!

— "...У листопаді відкривається художня виставка. Для тебе залишили місце. Усі багато чого сподіваються від тебе, від твоєї поїздки, а найбільше я..."

І найцікавіше:

"...Чи дуже була б я тобі на перешкоді, коли б з тобою поїхала? Того, що не взяв мене з собою, я тобі, мабуть, ніколи не прощу... Пиши негайно",—і так далі...

Га? Що ви на це скажете?

Інженер мовчав. Він аналізував роман художника і Тані і щиро обурювався в душі на товариша.

— Що ж вам сказати? — відповів по хвилині.— Поступили ви щодо Тані некоректно. Маючи якісь обов'язки перед іншою особою, ви не мали права робити того, що зробили. Ви ж обманювали гарну й чесну дівчину. Скористалися з її недосвідченості, з її довірливості, і що ж далі? Покинете її, зламавши невинну душу?

Художник сопів і гриз нігті.

— Ви згодні зі мною? — спитав інженер.

— На жаль, так. Знаєте, в мене тепер такий стан, ніби я обікрав дитину.

— Що ж ви їй скажете на прощання?

— А чи я знаю?

— Ви ж обіцяли їй щось?

— Не обіцяв нічого, але жінки завжди більше вірять у нашу порядність, ніж насправді слід вірити. Вона мені дорікала раз моєю скритністю і так делікатно питала, що я думаю на майбутнє, чц одружуся я коли, чи люблю я її? Що я міг відповісти? Я казав їй, що женитись не думаю, що сім'єю обзаводитись теж не хочеться, посилався на ту заяложену теорію, що художник не може мати сім'ї.

— А приїхавши до Москви, одружитесь,— перебив інженер.

— Чорт його знає! Мабуть, так, не буду дурити. Інженер замислився і сказав по хвилині поважно:

— Одружились би з Танею.

Художник розсердився. Він чекав іншої поради.

— А ви чого не одружуєтесь з Грушею? — спитав грубо.

— Ну, знаєте, теж порівняння. Хіба можна рівняти цього невинного ангела з тою старою відьмою?

— Одначе, Федоре Павловичу, ви не гребували її ласками, ба навіть...

— їй-бо, я не винен.

Манченко зробив таку смішну міну і сказав це так щиро, що художник знов залився сміхом.

— Не викручуйтесь, — сказав, червоніючи від реготу.

Інженер здивувався, чого він сміється. Він гадав, що це буде просто невинна дачна розвага, а воно вийшло інакше.

— Дорого вона вам обійдеться.

Це було доливанням масла до вогню і не давало реальної користі.

— Та чорт з нею, — сказав інженер, щоб покінчити з цією темою, — набридло про неї говорити. Ви коли думаєте їхати?

Художник подумав.

— Я хутко, — сказав. — Тільки підсохне картина, і я готовий. А ви?

— Я вже хотів їхати, та через неї ще затримався. Може, вдасться умовити цього ідола, інакше я не уявляю собі, що буде. Тут може вибухнути ще колосальний скандал. Чоловік дізнається і вижене її. А вона уперлася, як осел, і ні з місця. Ви будете сьогодні в Токпаків?

— Зайду ввечері. Приходьте і ви. Мені якось страшно залишитись з Танею на самоті. Коли б утекти якось, їй-богу. Я не знаю, як бути. Заходьте ж, будь ласка. Я вас дуже прошу.

— А колись просили не заходити! Як змінились ці часи! Гарзд, прийду, а зараз зайду до Смирнова.

Художник скривився, ніби лимона проковтнув.

— Признатись, не люблю я цього чоловіка. Він наче совість моя. Що б я не робив, я думаю про нього. їй-богу, смішно сказати, я боюсь його.

Інженер усміхнувся.

— Чого ви, власне, боїтесь? — спитав.

Манченко думав, що художник жартує, але по його зосередженому обличчю видно було, що йому не до жартів.

— Його партійної чесності боюсь,— сказав художник.— Може, не так висловився, але ви зрозуміли.

Інженер пильно глянув йому в очі.

— Я розумію так, що у вас, маестро, совість не зовсім чиста.

— Може, й так,— погодився художник.— Він наче суддя, наче фатум. Ви знаєте,— сказав по хвилині,— яка в мене майнула думка? Я колись намалюю картину в манері Гойї: буде називатись "Художник і його совість". Пам'ятаєте серію його знаменитих Капрічос?

— Як же, добре пам'ятаю,— відповів інженер.— У якому ж вигляді ви покажете Смирнова? У вигляді чорта, злого духа? В серії офортів Гойї майже всі постаті потворні. Хіба і Смирнова ви покажете у вигляді потвори?

Ломов подумав.

— Ні, бачите,— сказав він,— Смирнов — позитивна

7 В, Гжицький

фігура. Показати його так — було б несправедливо. Треба придумати для нього іншу форму.

На цьому було закінчено розмову. Інженер вийшов, а художник взявся ще раз перечитувати листа.

Коли покошене сіно лежить у скиртах і припиняється робота на широких гірських луках, тоді алтайці святкують. П'ють багато араки, приготовленої працьовитими господарями, їдять багато м'яса і співають пісень. По селах відбуваються весілля, богам приносять жертви. Молодь зранку поглядає на сусідні юрти, чи не шелестить де на верхах березова галузка. Коли так, то це значить, що там камлання або той {.

Звістка про такі свята розходитья із швидкістю кінського бігу широко по селах, і вже десь близько полудня видно, як із гір спускаються в долину гості. Усі їдуть верхи. Чоловіки в парадних шубах, у круглих різноколірних шапочках з китичками, жінки в розшитому верхньому одязі. Багачі — кожний на гарному маленькому гірському конику, бідніші — то й по двоє на ОДНОМ)?', а коли з дітьми, то й по троє; їдуть не голіруч, а везуть подарунки. Найчастіше чвертку араки власного виробу, доведеної до найвищої міцності. По дорозі курять люльки або мугикають під ніс своїх журливих пісень.

Старий дід Токпак чекав на гостей вже зранку. Він кілька разів виходив з юрти і своїми старечими затуманеними очима поглядав на гори, на вузьку стежечку на горах, якою щороку приїжджала до нього єдина внучка Таня. До цього часу вже завжди була в нього. Іноді з батьком, а частіше сама. Досі вони встигли вже поснідати, наговоритись. Десь у цю пору старий Токпак стягав з жердки тобшука і грав на ньому, розказуючи билин і стародавніх казок. А вона слухала, лежачи на м'яких ведмежих шкурах, настелених на жіночій половині.

Старий Токпак дивиться на гори, мружить очі, заслоняє їх рукою, але нічого не видно: стежка безлюдна.

"Чого вона не їде? — думає старий. — Чи не захворіла часом? А може, вдома хто хворий?"

Йому робиться сумно на душі. Він швидко кліпає червоними від вічного диму очима, а з-під повік витікають скупі сльозини і скочуються по старечому, змор-

Т о й — весілля.

щеному, як скеля, обличчю. Він смокче беззубим ротом чорну від старості, закоптілу люльку, але вона погасла, як і надії на приїзд гості. Старий іде до юрти.

— Нема нікого? — питає жінка.

— Нема! — каже сумно дід.— А може, я вже недобачаю? — знов прокидається надія,— Останнім часом зовсім осліп...

Такий пригнічений настрій викликають у ньому завжди житейські невдачі.

— ^Недалека вже, видно, моя дорога,—докінчує він з жалем.

Дід бере з вогнища вуглика і запалює люльку заново. Смокче беззубим ротом, і з кутків вуст виходить синій димок.

— У тебе ще, здається, кращі очі,— каже він до жінки.

Стара Тумчугаш бере костур і, підпираючись, виходить за чоловіком надвір. А проте її очі не кращі. Хіба жінка може мати що краще від чоловіка?

Вони обоє стають проти сонця, заслонюють очі руками, дивляться на гори, але і вдвох не бачать нічого.

З тінню від рук падає на їхнє старече обличчя невимовна туга і жаль.

— Не приїде,— вирішує по хвилині дід.

Баба ще дивиться, ще не вірить. Але в горах, як і досі, безлюдно, і баба мовчки шкутильгає до юрти.

Сідають обоє на землю, кожне на своїй половині, на розстелені шкури, і поринають в думки. Нескладні їхні турботи. Обоє думають про любиму внучку, про Таню, і про одне: чому не приїхала?

їхні думки схрещуються над огнем і з димом линуть догори, у безвість.

У юрті тихо, тільки час від часу чути важкі зітхання: то діда, то баби.

— їй вже заміж пора,— висловлює голосно свою думку баба.

Дід прокидається від раптового голосу. Смокче люльку частіше і, не добувши з неї диму, знову шукає вуглика.

— Пора,— погоджується він поволі.

— Кажуть, урус хоче її брати,— мовить знову баба. Дід нічого не відповідає. До його вух уже й раніше

дійшли чутки, що якийсь урус буває в домі його сина,

7*

195

але він не розуміє гаразд, про що казали. Він знає інші способи брати дівчину за жінку. Але раптом почуває, що причина неприїзду Тані — якраз той урус.

— Хіба в Росії мало руських дівчат? — каже він глухо, наче до себе.

Баба важко зітхає.

Дід ніби перероджується, обличчя ясніє, рот розтуляється, люлька падає додолу. Він швидко схоплюється з місця, а за ним баба. Вони почули кінський тупіт біля своєї юрти. На обличчях старих невимовна радість. Вони дрібочуть старечими ногами, і обоє стикаються біля дверей. Дід відчиняє двері, але не встигає переступити порога, бо перед юртою стоїть вже молода жінка...

Обличчя старих зразу меркнуть.

Жінка вітається, але вони навіть не відповідають, вони водночас питають про Таню.

— А її у вас нема? — дивується Ійнечі.

— Нема,— кажуть обоє ослабленими голосами.

— Що ж трапилось?.. Ійнечі задумується.

— Ходи в юрту,— просить нарешті баба.— Ти стомилась, відпочинеш.

Ійнечі поволі переступає поріг і йде на розстелені на жіночій половині шкури, а за нею тягне хворі ноги баба. Сівши, Ійнечі вдивляється в огонь і сидить нерухома. Вона не бачить, що бабуня заходилася вгощати її аракою і їжею, приготовленою для внучки. Її молоде смагляве обличчя зблідло, ясніше, ніж звичайно, повидавались вилиці. Очі померкли, як вуглики, що зверху попелом беруться.

— Випий! — штовхає її легенько баба.— Для Тані готували, нема Тані, пий ти.

Та Ійнечі не бачить мисочки з аракою, що дрижить у бабиних руках.

— Чого її нема? Мені треба її,— виривається в молоді жінки.

— Ми думали, що ти знаєш,— каже баба.

— Звідки мені знати? Нікуди не їжджу, вдома багато роботи.

Ійнечі бере мисочку з рук баби і жадібно п'є холодний напій.

Баба силиться розважити чимось гостю, а та сидить така сумна.

— Як твій Мабаш поживає? — питає вона привітно.

— Мабаш! — Ійнечі здригається, збирає до купи думки й відповідає: — Він б'є мене, бабо.

Баба не дивується.

— Б'є тебе, доню? За віщо ж? Дід і собі витягнув шию, слухає.

— Не знаю. Лютий він тепер. Щодня кудись їздить, пізно вертає. З Натрусом, камом, він тепер у приятні великій. Часто кам у нас буває, про щось радяться з Мабашем, та я не розумію про віщо.

Баба журливо похитує головою, а потім сумно зітхає:

— Терпи, доню, на те ти жінка. Ійнечі не погоджується з бабою.

— Досить натерпілись,— каже вона палко і поглядає на діда, чекаючи його заперечень. Та дід мов не чує. Він знов поринув у власні думки. Нічого ж бо він не почув нового.

— Тепер новий світ настав,— каже Ійнечі.

Вона чула одним вухом, що дано всім рівні права, її фраза блукає, як муха в темряві, і прилипає десь до закоптілої стіни, її ніхто не розуміє.

— Та він і не б'є, певно, а так, бавиться,— каже баба.— А ви, молоді, нетерплячі. Жінці багато доводиться терпіти в житті. Такий закон божий. Але не всі чоловіки б'ють жінок, та й Мабаш, мабуть, б'є не часто.

— Б'є, бабо, і часто. Не бив раніш, але... Ійнечі обриває і потуплює очі.

Мабаш дуже любив свою молоду жінку, та, довідавшись, що до неї заїжджав під час його відсутності художник, і коли вона посміла захищати його в присутності кама, він почав її бити.

З того часу Ійнечі ще лютіше зненавиділа свого чоловіка. З огидою дивилась на його жовте кругле обличчя, на його маленькі очі, заплилі жиром. Як не раз хотілось втопити ніж у його бочкуватому череві, коли він спав, розкинувши ноги, і хропів на всі заставки. Вона весь час ненавиділа його, але тепер носить у своєму серці непереможну жадобу помсти. Тепер вона вже почала розуміти зміст нарад Мабаша з Натрусом.

їй тепер зрозумілі відвідини Тріша, тієї зрадливої, продажної гадини. Вона знає їхні люті заміри, та здійснити їх їм не вдасться.

Скориставшись зі свят і відсутності чоловіка, вона приїхала до діда Токпака, бо думала застати тут Таню. Вона хотіла порадитись з нею, все розказати їй. За віщо вони напустились на того високого русявого парубка?

Ійначі пригадує, як він весело всміхався, побачивши її, як міцно тиснув руку, вітаючись, і тулив до грудей на прощання. Як грали його очі блакитні, як небо у сонячний день. І його вони хочуть забити? Того, про кого вона стільки намірялась душними безсонними ночами, того, що з'являвся їй у тривожних снах?

Вона здригається і зривається на рівні ноги. Дід і баба, що сидять мовчки, похнюпившись, підводять голови.

— Куди ти? — говорять вони разом.

— Я їду.

— Почекай ще,— просить баба,— сумно нам самим. Ні, вже скоро вечір, їй конче треба їхати. їй треба

якнайшвидше.

Вона швидко прощається, виходить, а за хвилину чути тупіт її бистрого молодого коня.

У юрті знов стає тихо. Смуток звив собі тут тривале гніздо. Дід пробував розігнати його. Зняв навіть тоб-шур з кілка, але пальці не слухались, і тобшур зсунувся з колін на землю.

На вулиці починалось життя. На широкий майдан у новому святковому одязі сходилась молодь: дівчата, хлопці й діти; вони збирались — окремо чоловіки, окремо жінки, окремо діти,— ставали колом, брались за руки і в один голос затягали пісень.

Нескладні алтайські пісні, складні їхні слова, складна мелодія. Розказують ті пісні про гори, про ліс і сонце, про блакитне небо, про коні і вівці. Оспівують озера і рибу в них, оспівують річку, страшну і любиму Катунь.

Але мелодія однакова. Усі пісні на одну мелодію, на один тон. І зливаються голоси: пискляві дитячі з тонкими жіночими і грубими чоловічими, і йде^ долиною жалісне скімління, як скарга вітру у кедровім галуззю осінньої ночі, як квиління орлиці і малих писклят на високій скелі.

Ця пісня б'ється об засмагли юрти і доходить до ста-(рих Токпаків.

Дід і баба глибоко зітхають і мовчать. Із-за гори сходить місяць і застає на майдані святкову юрбу. Він цілує гори, убогий аїл і його мешканців.

Батьки Тані давно вже помітили зміни не тільки в характері дочки, але й у зовнішньому вигляді. Личко їй змарніло, очі припухли, немов від таємного плачу, під очима зачорніли смуги.

Таня й сама бачила в собі фізичну зміну, але спершу приписувала її безсонню, що приходило серед ночі і мучило до ранку. Таня прочувала щось недобре. Вона прочувала, що зв'язок з художником не приведе до добра, але була неспроможна порвати його, була безвладна перед величезною силою кохання. З кожним днем воно дужчало, міцнішало, і дівчина з жахом думала про час розлуки, що мав наступити з дня на день. З того часу, як батько застав її в художника, вона перестала ходити до нього, бо Іван Макарович просив, щоб вона не викликала своїм

ходінням поговорів людських. Художникові це було на краще. Картину він скінчив, її позування було більше не потрібне, а залишатися з нею сам на сам було страшно, бо розмова набирала більш ділового характеру і тут не можна було вже відбутися звичайними жартами. Зате тепер вона чекала на нього в себе, у своїй кімнатці, завжди з тривогою, боячись почути, що розлюбив або про від'їзд.

Вона не питала його, вона боялась питати, а він не казав.

Побачивши крізь вікно художника в товаристві інженера, вона жалісно скривилась.

— Чого він не сам?..

Не втерпіла і вибігла зустрічати.

Зустріла надворі. Ломов був сумний. Він ледве всміхнувся і довгим поцілунком припав до її руки.

Інженер, як звичайно, був веселий і життєрадісний. Душевні переживання не зробили великих змін у його характері й обличчі.

— Прийшов попрощатись,— сказав він з якимсь дивним піднесенням.

Таню неначе хто вдарив обухом по голові. Вона глянула благальними очима на художника і не вчитала в його очах нічого. У грудях її зробилась пустка, неначе все, що було в них, обірвалось, бо хвилину не було чим дихнути.

— Правда? Ви їдете? — видобула із стиснутого спазмою горла.

— Їду!

— А що ж з вашими планами? Невже так швидко все закинули? Ви і мене захопили були під кінець. Я вже вірила в здійснення їх, і що ж вийшло? Ви здались?

Це була остання і безнадійна спроба затримати інженера, а тим самим і художника, бо їй здавалось, що, коли залишиться інженер, залишиться і він.

— Я здався? — спитав інженер,— Нічого подібного. Плани мої будуть проведені в життя.

— Коли? — почулось тихе, як зітхання. Воно вирвалось саме, без її волі.

Ввійшли у світлицю. Тут не було нікого. Батьки Тані сиділи в садку. Вікно було відчинене, крізь нього долітали їхні голоси. У кімнаті Таня взяла себе в руки. Вона це може, коли хоче. Вона не покаже інженерові своєї душі.

— Де ж ваша електростанція? — спитала вона таким тоном, ніби тільки це її цікавило.

— Буде,— сказав інженер.

Але "буде" не задовольнило Таню. Вона і перше скептично дивилась на його роботу.

— Скажіть правду, інженере, ви вже не вірите в здійснення своїх мрій?

— Як не вірю? Вірю, вони мусять здійснитись.

— Через тисячу років?

— Та нічого подібного! Це питання кількох літ.

— Сказати легко. Чим я вам доведу, що ні? Правда ж? Тим більше, що ви поїдете і, певне, не вернетесь уже ніколи, а обіцянка якійсь алтайці... вам і соромно не буде...

— Не так це, Таню, друже!

— А ваші праці? Де вони?

— Мої праці вже в Москві.

— Як так?

— А так, я відіслав їх у Москву. Завдяки Дмитрові Івановичу вони врятовані.

— При чому тут Дмитро Іванович?

— Він напоумив мене відіслати їх у Москву і навіть сам надав їх на пошту в Улалі. Тепер розумієте?

Розумію.

— Бачите, як стоять справи. Роботи ми не припинимо, хоч як би не старались ваші земляки.

— Кого ж ви маєте на увазі?

— Хіба не знаєте? Та ваші ж рідні прославлені ка-ми зі зграєю своїх співучасників. Від культурних людей я, на жаль, підтримки мав небагато.

— Це в мій город камінець?

— Чи тільки у ваш? Тут городів більше знайшлось би, і запустив би я в них радо не одну каменюку. Ви що? Ви, власне, ні сюди ні туди, ви посередині, як самі колись зволили сказати.

Інженер посміхнувся своєю ласкавою, принадною усмішкою.

— Не забули? Недобрий! А більше ніхто вам не перешкоджав? — допитувалась Таня.— Ніхто, крім ка-мів і їхніх співучасників?

— Не розумію.

— Ох, який же ви недогадливий! Ну, добре. Ви вже попрощались з дамами, що від'їжджають завтра?

Художник Ломов, що сидів досі мовчки, граючись ланцюжком від годинника, глянув на Таню, потім на інженера і, бачачи його зніяковіння, моргнув йому. Він скоро зрозумів, про що йде мова.

— З якими дамами? — наївно допитувався інженер.

— Я тільки одну знаю, колишню нашу супутницю на Кара-Кол.

Інженер вдарив себе по лобі.

— А, он про кого ви? Хіба вона від'їжджає?

— Чула, що так.

— Звідки ви знаєте? — підскочив інженер, неспроможний приховати радості.

— Дізналась випадково від сусіда, що везе її. Інженер переглянувся з Ломовим. Той знову моргнув багатозначно.

Манченко заМовк. Встав і відійшов до вікна. Він не міг не радіти, що тьотя Груша від'їздить, але тут не давала спокою думка, як він розв'яжеться з нею, що вона йому скаже на прощання. Наморщив лоба і задивився в далечінь. Вирішив пізніше зайти до неї неодмінно. Треба ж Нарешті вияснити все.

— Вона справді їде? — питав Таню.

— Справді, справді. Я дивуюсь, як ви цього не знаєте.

— А чого я мусив знати?

— Я думаю, повинні були знати.

— Він, певне, знав, тільки приховує,— сказав художник.

Інженер вже не сумнівався, що звістка правдива. Вирішив не здаватись. Ця мила дівчина завдала йому нових турбот. Підійшов близьенько до Тані.

— Ви безкарно сміялися з мене,— сказав він.— А тепер дозвольте спитати вас, чого ви, добродійко, так змарніли останнім часом?

— Спасибі за комплімент. Ви переходите в наступ, інженере? — спитала Таня, густо червоніючи.

Інженер дивився їй пильно в очі.

— Тепер почервоніла...

— Бо ви мене збентежили.

— Бачу, бачу. Не без причини, виходить.

— Зовсім без причини. А чого ви сидите, як сич надутий, не бороните мене? — звернулась вона до художника.

Ломов ліниво поворухнувся.

— Я звик, що ви самі вмієте захищатись, коли захочете, а часом і мені вашого захисту треба самому.

— Ось вам екземпляр мужчини! Полюбуйтеся! Скажіть, інженере, чого він такий сьогодні? У вас якась таємниця?

— З чого ви взяли?

— Ні, ні, скажіть!

— Кожна людина має таємниці, Таню,— сказав інженер.— Багато таємниць, малих і великих. І вони недоступні для іншої людини. Може, у вашій душі тепер велика трагедія, але ми не знаємо її?

— А ви хочете знати?

— Та ні, я ніколи не дізнаюся, ніхто не дізнається. Щастя, що людина вміє маскуватись, вміє всміхатись тоді, коли важко стримати сльози. Ну ось я: сиджу з вами, розмовляю, сміюся, а може, я годину тому бив жінку, знущався з дітей, а прийшов до вас — і по мені нічого не видно.

— У вас жінки і дітей нема, отже, нема й таємниці. Я не про себе, звичайно, в даному разі, але і в

мене можуть бути таємниці ще гіршого сорту.

т— Я чула, що є вже апарат, який читає чужі думки. Це правда?

т Я гадаю, що коли б і був такий, то його можливості були б дуже обмежені,— сказав інженер,— Це мусило б бути щось на зразок кіноапарата. Мислі людські не стоять на місці, і, щоб їх прочитати, треба було б зробити тисячі знімків.

— Уявляю, яка нісенітниця вийшла б,— обізвався художник.

— Не перечу.

— А мені хотілось би прочитати іноді людські думки,— промовила, червоніючи, Таня.

— Це рівнозначне підслухуванню під дверима,— сказав художник.

— Не все, звичайно, а дещо хотілось би знати. Ви знаєте, коли б людина могла читати чужі думки, вона могла б уникнути багатьох неприємностей.

— Або зробити ще більше злочинства, — сказав Ломов.

— Може. А от ви хотіли б, щоб я прочитала ваші думки?

Ломов байдуже глянув на годинника.

— Як то можна хотіти чи ні, напевне знаючи, що це неможливо?

— А так, не боялись би?

Інженер побачив, що художник засовався на кріслі і його вдавана байдужість нічого не допоможе. Щоб вивести його з важкого становища, він встав і простягнув Тані руку.

— До побачення! — сказав.

— Що, ви вже йдете?

— Треба відвідати перед від'їздом ще хоч раз Смирнова. У вас є тепер приємна тема, яку ви, сподіваюсь, будете розбирати до вечора самі.

Він усміхнувся. Художник благально подивився на нього. Таня цього не помітила.

— Не забудьте ж попрощатись де з ким,— промовила вона.

— Дякую, дякую. Ви дуже уважні. Постараюсь. Ви не йдете? — звернувся він до художника, бачачи, як той скривився.

— Ні, я ще трохи посиджу,— сказав художник. Інженер вийшов. Таня відразу просяяла. Вона взяла

Ломова під руку і повела до своєї кімнати, на канапу.

— Чого ти такий? — спитала вона.

— Який, любя?

— Та сумний такий. Ти їдеш уже? Лесю, ти їдеш?

— Поїду, дитинко моя чорненька. Вже всі строки минули. Довше сидіти не можу.

Таня почала плакати. Як вона буде без нього?

Плач дівчини був неприємний художникові. Він завжди викликав у нього незадоволення, а сьогодні викликав просто відразу до неї. Занервувався, застібаючи застібнутого піджака і поправляючи краватку.

Він не знав, що сказати, щоб заспокоїти її, і відчував, що плачу її не перенесе. Ганьбив себе за це в душі, бо відчував, що мало вже для неї залишилось у нього місця. Машинально гладив її голівку, що аж стрясалась від ридань. Треба було щось доконче сказати, чимсь потішити, та в голові його зробилось одразу так порожньо, неначе й мозку не стало в ній, не то що якоїсь думки. Така сама порожнеча панувала і в серці. Збирався з мислями, примушував себе думати, але все чогось даремне. Його очі блукали по килимку, що висів над її ліжком, і він підраховував квадратики нескладного візерунка.

— Я боюсь без тебе,— сказала Таня крізь плач.

— Що це ще за новина?

Він запам'ятав нараховану цифру сімдесят сім і спитав:

— Чого?

— Не знаю. Я відчуваю, як вірно сказав інженер, що я насередині. Моє життя зламане. Я не бачу перед собою нічого. Я відбилась від одного берега і не пристала ще до другого... Навіщо я пізнала тебе?

"Сімдесят сім, сімдесят сім",— блукало в голові художника.

— Я приїду,— збрехав він. А в голові: "Сімдесят сім, сімдесят сім..."

— Слова це тільки.

— Правда,— переконував художник, думаючи про своє.

— Коли це буде? Ти забудеш, виїхавши за гори. А тут мене чекає...

— Що? Що чекає? — а тихо: "Сімдесят сім, сімдесят сім..."

— Смерть.

Ломову пробігли мурашки по спині. Слово "смерть" отверезило, і настирлива цифра вилетіла з голови. Він боявся смерті, і саме слово було йому вже страшне. Тим більше, що він не чекав такої відповіді. Він почав заспокоювати засмучену дівчину, таку тепер чужу, таку далеку.

— Ти хвора! Що ти говориш? Хіба можна так піддаватись хвилиним настроям? Кого тобі боятись? У тебе ж є батьки, нарешті.

Він знав, що цим не заспокоїть, але радий був, що може сказати хоч таке.

— Ти не можеш знайти інших слів розради, як тільки ті, що в мене є батьки? А ти? Чого ти про себе нічого не скажеш?

Ломов нервово поліз до кишені за цигарками, і, хоч вони лежали на звичайному місці, він не міг знайти їх і нервувався ще гірше.

Таня перестала плакати і, як дитина, подивилась йому в очі.

Відіпхнув очима її погляд. Він казав їй вже, що поїде до Москви, влаштується, а тоді приїде.

Але Таня не вірила. Її не переконували більше його слова.

"Значить, вона не любить, коли не вірить",— навіть обурювався художник.

Таня жалісно поморщилась. Коли б він любив, то не шукав би таких слів розради.

— Ти ще дитина, тільки дитина, нічого ще ти не розумієш,— сказав Ломов.

Усе вона розуміє, усе, більше, ніж він гадає.

Ломов почував страшенну нудьгу. Що він дав би за те, щоб увійшов хто до хати і звільнив його від цієї неприємної сцени! Йому стало жаль себе.

Чого він тут? Чого він приїхав сюди? Він зітхав і мріяв про той бажаний час, коли він сидітиме у вагоні, а паровоз везтиме його все далі звідси, і він ніколи більше не почує ні плачу, ні нарікань, не бачитиме цієї нудної провінціалки, що приховує щось чи просто хоче своїми нехитрими маневрами витягти від нього якусь обіцянку. Він цікавився, що вона йому скаже, хоч боявся, щоб не сказала чогось неприємного, бо і так має досить цих неприємностей.

— Чого ти боїшся? — запитав він ще раз.

— Сорому,— вимовила вона тихо.

— Ха-ха-ха! — засміявся щиро художник і зітхнув полегшено.— Так ось чого? Сорому?

І він відчув раптом дику ненависть до цієї дрібної істоти, що так безнадійно плакала, скрутившись калачиком, як песик, у куті канапки. Глянув на її голову, і побачив крайчик червоного від плачу, мокрого від сліз обличчя, і відчув непереможну огиду. Він скривився і відсунувся від неї. Йому хотілось вдарити її, зігнати з канапи на землю, як собаку.

— Перестань плакати,— сказав він сухо.— Хтось може увійти. Нічого страшного ще не трапилось.

— Нічого?!

— Нічого.

Таня одразу перестала плакати. Вона підвелася. Обличчя зблідло, в очах запалали вогники, яких він давно не бачив, хіба ще тоді, як вони тільки познайомились.

— Я дозволяю вам більше не турбуватись моєю долею,— сказала вона гордо.— Від сьогоднішнього дня ви вільні.

Художник не чекав такого. Він гадав, що вона проситиме, а тут такий грізний тон збив його одразу з пан-телику. Дістати відставку від жінки першому — не належить до приємних ситуацій.

— Що ви, Таню?

Він почав виправдуватись, але Таня стукнула кулаком по столу. Вона розмову скінчила.

Художник встав. Він не міг дивитись їй в очі. Вони палали вогнем.

Зігнувшись, він заходив по кімнаті, шукаючи капелюха, що висів у передпокої.

— Ви, може, зле мене зрозуміли? — спробував він ще раз, але холодний погляд Тані зупинив його.

— Зробіть мені ласку,— сказала вона,— залишіть мене саму.

— Коли так, я, звичайно, піду, але...

— На все добре! — крикнула голосно.

— Чого ж так, Таню?

— Чи ви хочете, щоб я виплигнула через вікно?

Цього було забагато. У художника заговорила гордість самця. Як вона сміє проганяти його, Ломова, гордість столичних салонів, славетного художника, чиєї ласки запобігали всі, дорожили його знайомством?

Він випростався на весь зріст і змряв її холодними очима.

— Цим ви мене ще раз не впіймаєте,— сказав він зухвало.

Таня зірвалась, як поранена кішка. Вона вхопила мідний свічник, що стояв на столику біля канапи, і несамовито крикнула: — Геть!!!

Крик Тані приголомшив художника. Він стишився, позадкував до виходу і, грюкнувши дверима, зник за ними. В ушах ще довго дзвенів її крик.

Спинившись надворі, він машинально поправив капелюха і пустився додому, але раптом спинився, бо на вулиці побачив Івана Макаровича, що розмовляв з селянами. Зустрічатися з ним тепер художникові не хотілось нізащо. Він різко звернув ліворуч і пішов через майдан у поле.

Танина хата стояла на краю аїлу, перед широким майданом, де звичайно паслися комі і вівці. Стояв чудовий осінній вечір.

Сонце зайшло, повіяло прохолодою. На небі красувався блідий місяць і переморгувався з самотньою поки що блідою зіркою.

"Кінець прийшов швидше, ніж думав,— міркував художник не без задоволення,— Скажена баба".

Він шкодував, що нема під рукою інженера, якому можна б розказати цю історію. Він почав навіть усміхатись, уявляючи, як то він буде розповідати. А хотілось неодмінно поділитись з інженером. Правда, він не скаже всього, бо це... просто якийсь хворобливий стан цієї баби. Інакше вона б собі такого не дозволила.

А може, він лаятиме? Та чорт з ним. Тепер треба якнайшвидше рушати з цього проклятого місця, з цього зачарованого кола.

Він ішов швидко вперед, гнаний найрізноманітнішими настирливими думками, що хмарами сунули в голову. Фінал розмови таки мучив. Страждало самолюбство. Як то? Погнала!

"Прошу мене залишити саму!"

Така може й ножакою штрикнути! Найкращий доказ — свічник. От і Алтай! Усі в змові! Да-да!

У своєму запалі він не стямився, як опинився на бомі, що круто вився над Катунню.

Дійшовши сюди, він зупинився й глянув перед собою. У тумані, що підіймався з ріки, побачив, що з протилежного горбка хтось спускається на коні, прямуючи до нього. У Ломова забігали по спині мурашки. Його взяв страх. З кожним кроком коня страх збільшувався.

Перед очима промайнув привид смерті. Невже це можливо? Невже можливо, щоб він так нагло вмер? Він завжди вірив у свою долю, але ж фортуна сліпа. Скільки ж то убивств на світі? Чому саме він має бути застрахований від них? Це ж Натрус! Це той страшний кам, що накликав на нього гадюк, що заприсягся йому помститись, це він або хтось з його спільників, а тут, як на те, нема ні револьвера, нічого! І треба ж було одному йти вночі в поле!

Оглянувся. Села не видно. Коли б хаші які — сховався б. Страх охоплював його дедалі владніше. Кинувся назад і почав утікати щосили, але, пробігши невеличкий шматок дороги, став. Утікати було недоцільно і смішно — цим можна було тільки показати своє боягузтво і заохотити вершника до рішучої акції.

Сів при дорозі і вирішив чекати. Тим часом вершник виїжджав уже на горбок, бо через хвилину захитались над горбком конячі вуха, потім кінська голова, потім з'явився весь кінь і його господар.

Виїхавши на горбок, господар підігнав коня, і вже до вух художника долетів кінський тупіт.

Художник почав пильно приглядатись, і страх поволі відлягав від серця. Це їхала жінка.

Художник встав. Утікати вже не треба було. Жінка наближалась швидко і через кілька хвилин, порівнявшись з художником, стримала коня. Чорні очі її впились у нього. Ломов придивився і крикнув...

Радість його не мала меж.

— Ійнечі? — спитав він.— Ти це?

Із вдячності, що це вона, а не кам, хотів поцілувати їй руку, але вчасно стримав його її серйозний тон.

— Слухай,— сказала по-алтайському Ійнечі,— утікай звідси швидше.

Вона оглянулась навколо. Усюди було порожньо й тихо.

Він уважно ловив її слова.

— Я їхала до Тані,— казала вона поволі, щоб він розумів,— їхала просити, щоб вона тобі переказала, але ти тут — так краще, Я вже не поїду, щоб ніхто не бачив мене в селі. Ти розумієш мене?

Художник стояв, глибоко зворушений.

— Ти їхала так далеко з тим, щоб мені сказати?

— Так.

— Ійнечі, добра моя, хороша! Кого мені стерегтись, може, скажеш?

— Усіх стережись, і добре стережись! Утікай! Кажу тобі ще раз!
Утікай, бо — смерть!

— Добре, Ійнечі.

— Скоро поїдеш?

— Скоро.

— Будь здоров! Прощавай!..

Вона повернула коня назад. Художник ухопив її руку.

— Що ж я тобі на пам'ятку залишу?

— Нічого не треба. Таню не забудь.

— Ійнечі!

Поки Ломов опам'ятався, Ійнечі була вже далеко. Стояв здивований, розгублений. Маса вражень, що звалилась так несподівано цього вечора на його голову, гнула своїм тягарем додолу.

"Таню не забудь!" Навіщо вона це сказала? Чи знає вона що? Що робити? Куди іти тепер?

Не знав, куди податись. Та, в чіїх очах горіло щастя при появі його, погнала його, як підлого зрадника, як боягуза. Побачення з нею були заборонені. При самій згадці про цю ганебну сцену обличчя йому пашіло соромом.

"Не забудь Таню..." — дзвеніло в ушах.

"Куди податись? — думав він,— До тієї бідної хатки, де живе безконечно щире кохання, чиста душа; упасти на коліна, благати пробачення чи втікати туди, в столицю, де чекає холодна, владна пані, страшна в своїх ревнощах, мстива й нелюбима?"

Стояв посередині... Перший раз у житті стояв на роздоріжжі.

Як кам'яний стовп серед дороги, бовваніла в тумані його постать. Не міг рушити з місця. Нарешті шарпнувся, як кінь, що всією силою зрушує важкого, навантаженого воза, і, хитаючись, подався до села. Ноги обважніли, ледве пересував їх, як старий дід. Поки дійшов, стало вже зовсім темно. У вікнах Таниних горіло світло.

Проходячи повз двір інтернату, художник відчинив хвіртку і заглянув усередину. У кімнаті інженера світилось. Те, що Манченко вдома, здивувало художника.

"Невже він удома? — подумав Ломов.— Не ходив ще "прощатись" чи вже повернувся?"

Розмову з розумною, чутливою людиною він вважав за найкращий бальзам для своєї хворої душі, а до того ж йому було страшенно цікаво, як розв'язався інженер із своєю настирливою Дульцінеєю. Хотілось розказати про свою біду та попередити інженера, що і йому загрожує небезпека, про яку довідався від Ійнечі. Подумав, що слід було б сказати і Смирнову, але тільки рукою махнув.

Постоявши хвилину перед хвірткою, ввійшов у двір. Вікно інженера було відчинене, і сам Манченко, почувши скрип хвіртки, виглянув з вікна.

— Ви, маестро? — спитав він весело.

— Я,— ледве чутно відповів художник.

— Так швидко? Не сподівався! Заходьте! Але художник не хотів заходити.

— Я прийшов за вами, хотів, щоб зайшли до мене.

— А хіба не все одно, хто до кого? Сталось що хіба?

— Розкажу вдома.

— Ви мене інтригуєте, маестро.

— Боже борони, і не думаю. Ви вже зібрались?

— Уже. Я хочу позавтра їхати.

— Прекрасно. Я от буду збиратись і вам дещо розповім. Зайдете?

— Зайду, зайду охоче, тим більше, що мені нічого робити. Я був у Дмитра Івановича, а тепер просто збирався лягати, хоч спати абсолютно

не хочеться. Така ніч сьогодні, яка буває тільки раз у рік, а може, раз на все життя. Але це романтика, правда?

Ви зачекайте секундочку, маестро, я тільки позав'язую ці пакуночки, а щоб не було нудно, будь ласка, я вгощу вас листом, і, до речі, і в цьому не залишусь в боргу. Лист, як кажуть, "что нада!"

Вам буде видно? — сїїтав.

— О так. Цілком видно. Що ж пише ваша дама?

— Прочитайте, прочитайте, розповісти тут не вдасться. Можете вголос, я ще раз з приємністю послухаю.

— Так ось чим пояснити ваш романтичний настрій? Художник розгорнув листа і, наткнувшись зразу на

заголовок, розсміявся.

— Читайте, читайте! Художник почав читати:

— "Зневажений мною інженере!"

— Стиль, стиль! — вставив інженер.

Художник, потакнувши головою, читав далі:

— "Ніколи не думала я, що ви, людина з освітою, інженер і в додаток партієць, а така наволоч..."

Художник знов перервав читання.

— Вступ прекрасний,— сказав він, блискаючи зубами,— лист, певно, буде цікавий. Треба продовжити насолоду.— Він вигідніше обперся на підвіконня, так, що світло лампи падало просто на папір.

— Це шедевр, — реготав інженер. Художник читав далі:

— "...Я просто не можу спокійно писати цього листа, бо гидка мені сама думка про вас, я тремчу на саму згадку. Але хіба можна було чекати благородного вчинку від такого хама, як ви? Тільки я, сліпа в своїх почуттях, могла ідеалізувати таку мерзоту. Ви ж навіть не почервонієте, прочитавши ці рядки..."

— Вгадала,— сказав Манченко.

— "...Ви будете сміятись, бо ви ж усюди, навіть у найважливіших справах, шукаєте елементів гумору.

А я, дурна, мріяла про спільне життя з вами, готова була на пожертви. Я думала силою свого кохання, нарешті — фізичним зближенням примусити вас полюбити себе, але ви гидко використали мою слабкість..."

— Зважте! Слабкість! — вставив інженер. Художник усміхнувся і читав далі:

— "...Хотіли сотнею карбованців спекатись мене за мою відданість і материнство?"

Я щаслива, що можу кинути вам в обличчя, що я казала неправду. Я видумала цю брехню про вагітність, щоб переконатись, чи любите ви мене. Я не знала, що у вас не людська, а просто песяча психологія. Тепер я переконалась, що це так. І це ви вдавали такого невинного? Це ви прикидались таким чесним?! Не думайте, що це злоба обманутої слабкої

жінки. Я глибоко зневажаю вас і, коли буде нагода, не забуду з вами поррахуватись.

Ну що ж, досить з вас. Думаю, що навіть забагато, бо вас словом не проймеш, надто грубошкірий. Будьте прокляті ви! Я не страждаю більше..."

Художник скінчив. Інженер чекав, що той реготати-ме до сліз, чекав, що він на це скаже, але Ломов мовчав.

— Що ж ви на це? — знетерпеливився нарешті інженер.

Художник вимушено всміхнувся.

— Ви легко її позбулись,— сказав він поволі.— Я був би щасливий, коли б і в мене так скінчилось.

Інженер здивовано підвів брови.

— У мене значно гірше.

— Не розумію.

— Збирайтесь швидше — зрозумієте.

Вийшовши з двору, товариші по нещастю подались до дому Ломова. Художник розказав по дорозі про розмову з Танею, про її трагічне ставлення до цієї справи. Інженер слухав уважно, не перебиваючи. Йому жаль було Тані і досадно на художника.

— Недосвідчена вона, сердешна,— промовив інженер.— Жаль мені її, страшенно жаль. Чого вам було туди пхатись? Вийшла б вона собі заміж за Теміра, і жила б, як живуть тисячі подібних їй. А тепер що?

— Не знаю,— сказав глухо художник.

— Женились би ви з нею, маестро. їй-бо, правда! Прекрасна жінка. Прекрасна була б пара. Були б щасливі все життя. Подумайте над цим. Ще не пізно.

— А та?

— Що та? Тій легше буде примиритись.

— Не кажіть. Та страшна. Я боюсь її. Та так легко цього б не забула. А зрештою, хіба я можу зректись всього? Москви? А з нею я туди їхати не можу. Там мені кінець.

— Що ж буде?

— Не знаю. Мені треба звідси якнайшвидше виїхати, а там чорт його знає, побачу.

— Сюди ви більше не повернетесь.

— Можливо. Ви коли збираєтесь?

— Позавтра, я думав. Художник глянув на годинника.

— Так. Уже дванадцята минула. Так що це вже фактично і є завтра. У такому разі ми на Алтаї ще дві ночі і один день.

В той час, як інженер і художник спокійно розмовляли за склянкою вина, на подвір'ї інтернату з'явилися дві підозрілі особи. Вони пролізли через діру, яку тільки вчора хтось виламав у паркані, і обережно підійшли до дому, де мешкав інженер. Один із них узяв з-під паркана кола і підпер

ним двері знадвору, другий такими самими кілками попідпирав віконниці на вікнах.

Кілька хвилин вони ще покрутились біля дому і зникли у тій самій дірі, якою ввійшли. Собаки нового ще не було, а старий, що з часу останньої пожежі ходив зі сторожем, вірний друг його, загинув учора не знати з якої причини.

Глянувши ще раз на годинника, інженер встав, щоб іти додому. Але раптом якесь незрозуміле світло вдарило у вікно. Гість і господар, не задумуючись, вибігли надвір. Тут вони почули людський крик, що долинав з подвір'я інтернату. Це був крик сторожа. Інженер впізнав його голос одразу. У тому ж місці, звідки чути було крик, стояв вогняний стовп і хмари чорного диму. Небо вкрила червона заграва і освітила навколишні гори.

— Це ви горите! — сказав схвильований художник.— Я забув сказати. Ійнечі була і радила берегтись, бо на нас є змова.

Інженер стояв як скам'янілий.

— Чого ж ви стали? — збудив його художник.— Біжім!

Інженер і художник, голосно кличучи на рятунок, побігли на пожежу.

Поки приятелі добігли до флігеля, той уже весь стояв у вогні. Дах провалився, і крізь чорний отвір бухало червоне, нещадне полум'я. Воно шуміло, сичало зловісно, як тисячі гадюк. Червоні вогняні язики висувались на всі боки, лизали чорну ніч.

Раптом, як на те, подув ранковий вітер. Виповз із холодної білої Катуні, як вуж, поповз угору і дунув у вогонь. Полум'я стрепенулось. Чорний дим заклобо-чився хмарами і, відділившись від нього, полинув під

небо. Щось загуло, затріщало, звуглілий будинок розсипався, як паперова коробка, стіни якої не витримали внутрішнього натиску.

Полум'я весело забігало по розширеній території. Звідси недалеко до сусідніх будинків. А вітер дме. По стіні навпроти побігли вогники, як морські хвилі. Побігли і вдарились об стіну майстерень. Ударились раз, другий, третій і по дерев'яній стіні, як щури, побігли на покрівлю.

Чорна стара покрівля вмить зацвіла вогняним квітом. Першими на пожежі з'явилися найближчі сусіди. Потривожені криками і загравою, вони, як спали, повискакували з хат і на дворі деякий час, мов зачаровані, дивилися на розгул стихії.

Художник та інженер бігали як божевільні, метушились, організовували рятувничу команду, закликали до роботи, та безнадійно. Дехто побіг навіть по воду з відром, однак вода в такій кількості була лише краплею в морі; дехто побіг ще ніби за відром і не вертався більше з дому.

Нарешті залунав дзвін на інтернаті. Хтось додумався вдарити на сполох. Розпачливі звуки полинули в село, благали рятунку.

Почали вилазити з юрт і хат, як ведмеді, сонні алтайці. Вийшовши, довго чухались, міркували, а потім ішли голіруч на пожежу.

Прибігли й дачники, що в невеликій кількості залишились ще. Поприбігали закохані парочки, що досі сиділи в ліску на Бешпеку, зваблені полум'ям і загравою. Прибігли, як нічні метелики на вогонь.

Цілком несподівано з'явилась поблизу пожежі кремезна постать Дмитра Івановича Смирнова. На нього ніхто не звернув уваги, бо всі були зайняті ділом. Він став осторонь, з палицею в руці, старався, щоб його не помітили. За станом здоров'я він не мав права виходити з дому і знав це, але, почувши дзвін на сполох і побачивши заграву на небі, встав і

подався на вогонь. Він подумав, що, може, не знайдеться там організатора рятівничої акції і його керівництво буде потрібне. Але, побачивши, що Манченко зі знанням справи керує роботою, постояв кілька хвилин і повернувся додому, вирішивши нікому не признаватись, що порушив постільний режим.

Інженер зорганізував рятівничу команду з дачників. На корінних мешканців не було великих надій. Він знав, що з ними багато не зробить. Віддавши відповідні розпорядження, кинувся сам у вогонь — рятувати машини, знаряддя ремісничі, бо вогонь заглядав через вікна до шкільних майстерень.

Удвох з художником виносили вони швейні машини, столярські та шевські інструменти, передавали іншим чоловікам, а ті несли їх у безпечне місце.

Через деякий час прибігли Іван Макарович і Таня. Тепер стало веселіше. З'явилось двоє активних людей. Інженер поставив зараз же Івана Макаровича на місце — захищати від вогню клуб і школу, бо їм загрожувала неминуча загибель. Через кілька хвилин появились на даху місцеві учителі, що повернулись з канікул, голова аймацької Ради, секретар партосередку і кілька комсомольців. Вони по команді інженера покрили ряднами покрівлю і поливали її водою, що поступала тепер без перерви.

Інженер влаштував конвейєрну подачу води з Катуні. Він вишикував дві шеренги чоловіків і жінок. Через чоловіків проходили повні відра, доходили на дах, а звідти порожні повертались через руки жінок.

Таня брала в рятувальній акції найактивнішу участь і в той же час стежила за героїчною роботою інженера і художника. Обсмалені, чорні від диму, вони бігали, кричали, віддавали розпорядження, і всі їм корились, усі їх слухали... Тільки завдяки їм вогонь не пішов далі, але будинок, де жив інженер, і майстерні згоріли дотла.

Поставивши сторожу біля попелища, інженер вирішив піти спочити. Цілу ніч він не спав і стомився страшенно. Ночувати думав у художника, бо своя постіль, одяг, як і всі роботи, крім записок, що були з ним, пішли з димом.

Він пильно шукав художника, але тогр не було ніде.

"Піти б до Смирнова — він хворий, не варто турбувати. Але де Ломов? Невже він сам пішов?" — подумав інженер і, змучений, поплентався до його квартири.

Народ уже порозходився, залишилась тільки група сторожів із комсомольців і молоді, що дбала про те, щоб вогонь не йшов далі. У хлопців з'явилися заступи, лопати, і вони згортали вугілля і обгорілі балки на купи.

Вибігши за ворота, Манченко побачив, що вулицею пішли вперед дві постаті: жіноча й чоловіча. У них він легко впізнав художника і Таню. Побачивши їх разом, здивувався, бо після розповіді художника не думав, що вони ще зможуть розмовляти.

"Сердешна Таня,— подумав він.— Не згасла ще в неї надія. Чого вона ще чекає від нього? Ще порції брехні? У цьому він не поскупитьсь".

Йому було досадно на художника. Навіщо було починати, заходити так далеко, коли не було ніякої гадки бути разом, коли там, у Москві, чекає інша?

"Не може бути, щоб він не обіцяв їй нічого. Не може бути, щоб вона не опам'яталась і йшла на все, не маючи ніяких перспектив. А може, він розпалив її дівоче серце і воно згоріло для нього?.."

Він раптом пригадав тьотю Грушу, і йому зробилось досадно й на себе.

"Я не винен,— виправдувався він перед собою.— Тут справа зовсім інша. Це інтриганка, яка шукає тимчасової розваги, якій потрібний був "дачний муж". Правда, вона була б не від того, щоб його затримати надовше, але зірвалось..."

Думки ворухились мляво, як і ноги. Він насилу доплентався до дому художника, умився і ліг упоперек ліжка. Він аж тепер почув страшенну втому в усьому тілі. Очі злипались, його морозило від знесилення. Встав, щоб узяти пальто художника, і заточився, мов п'яний.

Накрившись, почав дрімати. Йому марились недавні події. Перед заплющеними очима палахкотів вогонь, клубочився дим, гинули в огні його плани... Ось він бачить, як береться вогнем його валізка, а з неї повзуть і в'ються струмки диму, як гадюки.

"Уся робота пропала",— думає крізь сон інженер. А з диму виринає злорадна постать тьоті Груші і каже: "Відкинув мене, як щось непотрібне, а я могла врятувати тобі все. Послухав би, поїхав зі мною — і цього б не було..."

"Пропало",— каже він тьоті Груші, але відчуває, що краще, що все згоріло, ніж він мав би їхати з нею.

— А може, ще не все пропало? — чує голос над вухом.

Він зривається, розплющує очі і бачить перед собою художника. Серце б'ється сильно, мало не вискочить.

*— Ви б роздяглися і лягли по-людськи,— каже художник.— Вставайте, ми вдвох примостимось якимось.

Інженер покійно встав, як заспана дитина, і почав сонно виправдуватись.

— Я не чув, коли ви ввійшли,— сказав, зігнувшись і тремтячи з холоду.

— Тут був Іван Макарович. Хотів запросити вас до себе на ніч, але я сказав, що ви заночуєте в мене. Завтра вони прийдуть вас втішати.

— Хто "вони"? — не розуміє інженер.

— Таня і її батько.

Інженер дивиться непритомними очима і ніяк не може спіймати думок.

— Ви помирились? — питає він, сам не розуміючи, чи запитав улад.

— Як вам сказати? — відповів Ломов.— Не помирились, але вона не може довго гніватись, має ще якісь Надії, а може...

Художник щось нудно розказує, а інженер не може дочекатись, коли він скінчить.

— Завтра розкажете, як виспимось,— перебиває він і відчуває, як проти його волі злиплись повіки. Він пробує ще раз розплющити їх, але даремно.

Через кілька хвилин вони обидва захропли на всю хату.

Перед вечором прибув до Чемала слідчий з кількома кінними міліціонерами з Улалі.

Іван Макарович, побачивши військові коні перед аймацькою Радою, поспішив туди.

Слідчий, той самий, що збирав недавно свідчення на доктора Теміра, сидів стомлений в кріслі, покурюючи цигарку, міліціонери ж сиділи на довгому ослоні під стіною і ліниво розмовляли.

— Ви знов у нас? — сказав Іван Макарович, простягаючи руку слідчому.— З приїздом вас!

— Спасибі,— відповів стомлено той.— Погано ви стараєтесь. Колись цього у вас не було.

Іван Макарович зіщулився. При чому тут він? Привітавшись із слідчим, Іван Макарович поздоровався з міліціонерами і сів на вільного стільця.

— Що у вас тут діється? — спитав, усміхаючись, слідчий.— Це ж нечувана річ на Алтаї. За п'ять літ моєї служби в Улалі це другий випадок, коли виїжджаю в подібній справі — і все до Чемала. Ваші дачники ще не поїхали? — спитав по хвилині.

— Збираються їхати. Я радий, що, нарешті, доведено невинність нашого дорогого доктора Теміра.

— Ми не сумнівалися в його невинності,— сказав слідчий.

— Все ж таки ви його взяли.

А що ж можна було зробити? Після свідчегієї дами він мусив його арештувати, але ж його негайно випустили, себто перевели до цивільної лікарні і оточили найбільшим піклуванням і найніжнішою увагою.

— Він уже одужав?

— Цілком. Довідавшись про пожежу, хотів їхати з нами, але лікарі затримали його ще на кілька днів.

— Уже так? Значить, стан його здоров'я цілком задовільний?

— Не турбуйтеся — майже цілком. Є ще маленькі рани, але ж ви знаєте, що рани від опіків дуже поволі гояться. Ви були під час пожежі?
— спитав.

— Був. Коли б не дачники, згоріло б усе. І школа, і клуб. Тільки з їх допомогою ці будинки вдалося відстояти. Можна сміливо сказати, що це вони їх врятували.

— Що згоріло?

— Інтернат, тобто будинок, де мешкав інженер, і майстерня.

— Усе це через нього сталося,— промовив раптом старий алтаєць, що непомітно, мовчки сидів у кутку і, здавалось, не звертав уваги на розмову. Був це чисто одягнений дід з жвавими гострими очима.

Погляди присутніх звернулись до нього.

— Чому ви так думаєте? — спитав слідчий, зацікавлений дідом.

— Його не люблять, — сказав той понуро.

— Хто не любить? Старий зам'явся.

— Алтайці не люблять.

— Які алтайці? Хто? Не можете назвати, хто саме?

— Усі не люблять — і старі, і малі.

— І ви теж не любите? — спитав лагідно слідчий. Дід зразу не відповів. Він кляв себе за те, що, почав

цю розмову.

— Мені байдуже,— сказав по хвилині.

— За що ж не люблять цих дачників алтайці? — почав свою роботу слідчий, радий, що є вже за що зачепитись.

— Не знаю певне,— бовкнув старий.

— Як то не знаєте? Ви кажіть, що люди кажуть?

— Люди різне кажуть,— почав він, оживившись, ламаною російською мовою.— Одні кажуть, що росіяни хочуть заселити гори, а нас вигнати звідси.

— А інші?

— А інші... що вони хочуть копати золото в горах.

— А ви цьому вірите?

— Як не вірити? Самі бачили, є свідки, що бачили, як той, що жив у спаленій хаті, ходив по горах, щось міряв, чогось шукав.

Слідчий радів, що без зусилля знайшов свідка, а може, і замішаного в це незвичайне злочинство. Покази діда він старанно почав записувати і тим увів діда у велике збентеження. Дід не радий був за свою говірливість і вирішив мовчати.

— А нащо ж вони спалили будинки, добро народне, вони ж хотіли школу спалити і позбавити сотні дітей змоги вчитись, вони спалили майстерні, де вчились діти алтайців, будинок, де вони мешкали. Не скажете, чого це так?

— Не знаю,— бурюнгув алтаєць.

— А не знаєте, хто це зробив? Хто брав участь у тому чорному ділі?

— Не знаю,— глухо відповів алтаєць і встав з лави, немов припиняючи тим дальші дискусії.

— Ви заарештовані,— сказав несподівано слідчий. Один міліціонер устав з лави і підійшов до діда.

— За віщо? — схопився старий.

— Це ми вам потім скажемо. Відведіть його до другої кімнати,— сказав до міліціонера слідчий,— а ми допитаємо ще декого.

— Хто він? — спитав слідчий у секретаря алмай-цької Ради, як тільки алтаєць вийшов.

— Наш місцевий житель. Він сюди заходив лаятись за неправильно призначений податок. Син його — колишній бандит, що воював колись із Кайгородовим проти червоних. Може, чули? Тріш його ім'я. Чоловік не дурний і спритний. Йому пальця в рота не клади.

— Пошліть негайно за сином! — розпорядився слідчий.

Тількй-но секретар вийшов надвір, щоб послати за Трішем, як до кімнати ввійшли інженер і художник. За ними послали раніш.

Слідчий радісно привітався з ними і просив сідати.

— Чув про ваші подвиги,— сказав він весело. Інженер приязно усміхнувся.

— Це маестро робив чудеса,— показав він на художника.

— Обидва герої,— поспішив Іван Макарович.— їм ми завдячуємо, що вціліла школа.

— Але, мабуть, і пожежею нам завдячуєте? — спитав інженер.

— Чому? — здивувався слідчий.

— Ясно чому! Не було б тут нас — не було б і пожежі.

— Ну, знаєте, це так само, якби хто сказав, що коли б не було сірника — не було б і вогню. Ні, це не те. Усе треба віднести на карб некультурності нашій,— боронив їх Іван Макарович.— Люди не розуміють, що ви хотіли добро зробити. Багато ще тут праці треба, щоб вони усвідомили значення нашої роботи.

— Я думаю,— почав слідчий,— що тут звичайна контрреволюційна робота. Тут ясно видно чиюсь агітацію. Не може ж бути, щоб у всіх зародилась зразу одна думка. Те, що казав той заарештований алтаєць, повторюють усі на території цієї країни. Це я чув при першому слідстві у справі доктора Теміра.

При слові "Темір" художник здригнувся, але цього не помітив ніхто, крім інженера.

— Я гадаю, що підпал зробив не чемалець,— сказав слідчий, запалюючи цигарку.— Як ви вважаєте? — моргнув він на інженера.

Тут важко було сказати, чиї здогадки правдивіші. Інженер погоджувався із слідчим, але не зовсім. Він певний був, наприклад, що підпалом керував хтось із Чемала. І за це він міг голову дати. Йому, як не тутешньому мешканцеві, важко сказати, хто саме, але що такий чоловік тут є, нема сумніву.

Слідчий дивився на Івана Макаровича.

— Ось хто,— сказав він, коли інженер скінчив.— Ось хто знає. Ви, Іване Макаровичу, нікого не назвете з таких підозрілих?

Але Іван Макарович заперечив. Він не знає і не здогадується навіть. Як прийде Тріш, його можна випитати, він, певно, щось скаже.

— На нього є підозра? — спитав слідчий.

— Не те що підозра, а чоловік він якийсь непевний.

— Я маю деякі відомості, — сказав художник, що досі мовчав.

Усі здивовано повернули голову до нього.

Художник розповів, що йому сказала Ійнечі. Він не назвав її імені, а сказав, що за селом, куди він вийшов прогулятись, під'їхала до нього верхи якась дівчина чи жінка і веліла берегтись. Він пригадує, що бачив ту жінку в Аносі.

Повідомлення художника справило велике враження на всіх.

Як ім'я і хто вона, він не знав, але радив шукати винуватців перш за все в Аносі, а потім на заїмках, що недалеко від Аноса, бо звідтам виходять усі нещастя. Він пригадав свою хворобу, напад на лікаря і повторив ще раз попередження Ійнечі. Художник говорив обережно, не

називаючи нічиїх прізвищ, але більшість присутніх зрозуміла, про кого йде мова.

— Треба просто їхати в заїмку й арештувати Нат-руса,— вирішив слідчий,— Це не завадить, і я певний, що помилки не буде.

У цьому ніхто не сумнівався.

— Прихопіть і Мабаша за одним заходом,— сказав художник,— Це теж рідкісна пташка.

Іван Макарович тепер уже напевно здогадався, що то за жінка приїжджала до художника, але й виду не подавав. До художника він відчував нехіть і певну ворожість за власні кривди, за кривди, заподіяні його дочці. Вчинок Натруса він, безперечно, вважав за шкідливий і ворожий, але йому боліло те, що саме художник видав його.

Коли секретар увійшов до кімнати, всі запитливо глянули на нього.

— Нема Тріша,— сказав він,— Недавно кудись поїхав.

— Значить, утік,— сказав слідчий.— Тепер нема сумніву, що дід у спілці з ним.

Написавши протокола зі свідченнями художника та інженера, слідчий встав і почав складати папери.

— Ввечері, як смеркне, ми виїдемо в Анос. Нагодуйте ж, товариші, коней,— звернувся він до міліціонерів.

Корм для коней був приготовлений заздалегідь, і міліціонери вийшли надвір із секретарем. За ними подався Іван Макарович.

— Ви скоро виїжджаєте? — спитав слідчий, коли вони залишилися утрюх.

— Ми з маестро їдемо завтра,— відповів інженер.

— Жаль.

— Ми ж вам більше не потрібні. Що ми вам ще скажемо?

— Подивились би завтра на вашого ворога.

— А ви думаєте, що завтра його зловите?

— Я певний.

— А я навпаки.

— Почекайте — побачите.

— Ми вже краще почитаємо в газетах,— сказав художник.

Бачачи втому на обличчі слідчого, приятелі попрощались з ним і вийшли надвір.

— Завтра неодмінно треба виїхати,— промовив художник, опинившись за дверима.

— Чому саме завтра?

— Сьогодні почнеться погоня за злочинцями, і вони будуть так зайняті собою, що не зможуть напасти на нас у дорозі.

— Маестро боїться, як я бачу. Ви думаєте, що вони нападуть?

— Без сумніву. Не могли ж вони покинути розпочатого діла, що, до речі, так не вдалось.

— А мені це не прийшло на гадку.

— Отут-то ваша безпечність, нічим не вмотивована і непотрібна, ваше ризикування життям. Так що не треба пропускати нагоди, а краще зайдімо до Юнаякова, хай завтра везе.

— Згоден, але спершу підемо до Смирнова. Треба відвідати хворого і попрощатися з ним.

— Як він себе почуває? — спитав Ломов.

— Одужує, але досить мляво. Такі фізично сильні люди хворіють рідко, але, захворівши, одужують поволі.

— А потім підемо до Юнаякова? — спитав художник знову.

Інженер погодився без заперечень.

— Тепер мені вже нічого сидіти,— сказав він, пригадавши, що тут він уже нічого не має. Не те що даху над головою, але й сорочки зайвої.

— Тим більше,— зрадів художник,— їдьмо негайно.

— А досадно,— сказав інженер сумно,— скільки праці пропало!

— Вам уже відпала охота сюди вертатися?

— Вернуса.

— Та що ви?

— Початого діла я не кину. Може, і з вами тут побачимось?

— О ні, я вже маю досить.

Молоді люди спинились перед домівкою Смирнова. Дмитро Іванович Смирнов почав поволі поправлятися. Пригода в лісі поклала його до ліжка на несподівано довгий час. Це його дуже хвилювало.

— Треба ж мати таке щастя,— скаржився він друзям.— Розпочати таку цікаву роботу і захворіти, ще й так несподівано і так безглуздо.

Його заспокоювали, хто як умів.

— Хотіло ж нещастя, щоб і Темір захворів! — бідкалась Ганна Степанівна.— Він підняв би вас скоро, я в цьому впевнена, — говорила вона переконано.

Дмитро Іванович не заперечував, хоч знав, що і Темір не поміг би, доки організм не переборов би недуги. Лікар, що приїздив з Елікмонара в перші дні недуги, знайшов у нього грип і радив берегтись, щоб не наразитись на ускладнення. Він просив не вставати з ліжка як довго буде хоч маленька температура. Дмитро Іванович почував за собою вину за свій нічний похід, але не признався, щоб не робити прикрості друзям. Уранці він вислухав вістку про пожежу, як новину.

— Багато я втратив через цю недугу,— говорив він Івану Макаровичу.— Скільки подій відбулось, поки я лежав! Куди ділись інженер з художником? Чому вони не приходять? — злився він.

Іван Макарович оповів, як вони гасили вогонь, як рятували шкільне майно.

— Може, пообпікались і самі потребують лікарської допомоги? — говорив учитель.— Я не був у них сьогодні, не знаю.

Якось незадовго по тій розмові Дмитру Івановичу доповіли, що прийшли його довгосподівані гості. Хворий не міг приховати радості. Він примусив їх розповісти докладно, з усіма подробицями хід подій, що відбулись за час його недуги, і в яких він не міг брати участі.

— Мені розповідали вже про ці події Ганна Степанівна й Іван Макарович,— говорив він,— але мені хочеться ще раз про все почути, може, колись на щось здасться.

Художник та інженер розповідали по черзі, доповнювали один одного, а на закінчення сказали, що від'їжджають і прийшли попрощатись.

— Так швидко? — здивувався Дмитро Іванович.— Невже все пороблено, неville нема чого більше робити?

— Мені нема,— сказав Манченко.— Не маю ні інструментів, ні людей до роботи. Людей, може, ще й знайшов би, але не в цьому річ: відкликає мене негайно Москва.

— Мотиви важливі,— погодився Смирнов.— А ви чого їдете? — спитав художника.

— Я теж закінчив роботу, і щасливіше, ніж інженер,— відповів той.

— Дві картини маєте? — спитав Смирнов.

— Так, дві,— відповів художник.

— Мало. І тема-то дуже у вас...— Смирнов зупинився, шукаючи відповідного виразу,— безпартійна,— сказав, нарешті.— Водоспад при сході сонця? Картина хороша, слів нема, але...

Художник спалахнув, у ньому заговорив гонор.

— Я сам безпартійний, і мене не обмежують ті норми, що обов'язкові для вас.

Смирнов вислухав тираду спокійно і усміхнувся. Ломов схаменувся, що даремно скипів, і, щоб загладити неприємне враження, заговорив про другу картину.

— Ви моєї другої картини не бачили, — сказав він, — Я гадаю, що та, друга, як ви кажете, партійна. Хай, зрештою, інженер скаже про неї свою думку.

Манченко підтвердив, що картина багатша змістом, ніж перша, і до деякої міри заслуговує на таку назву.

— Ви образились, — почав поволі Дмитро Іванович, — а даремно. Радянське мистецтво мусить бути партійне. Воно мусить чогось учити глядача. Взагалі справжнє мистецтво завжди чогось учило і вчить. Пригадайте наших сучасних митців. Я, на жаль, не бачив вашої другої картини, але коли Федір каже, що гарна, то я дуже радий. Я мав для вас цікаву тему. Її ще не зачіпали ні в літературі, ні в образотворчому мистецтві, але ж ви кажете, що партійна тема не по вас.

— Та ні, ви одразу надто серйозно все берете, — боронився Ломов. — Я просто не зрозумів вас. Кажіть вашу тему.

Дмитро Іванович помовчав хвилину, ніби збираючись з думками.

— В двадцять першому році, — почав він, — тут, у цій місцевості, що ми вже з вами знаємо, оперували білогвардійські банди Кайгородова. Ліквідувати їх було важко, в горах воювати нелегко, тим більше, що, як нам було відомо, куркулі підтримували Кайгородова.

Ломов завовтузився на стільці. Оповідач замовк.

— Ви чого замовкли? — спитав художник.

— Чого?

Дмитро Іванович поправив подушку і, уместившись вигідніше, промовив:

— Бачу, що тема вам не сподобалась, хоч я, власне, про неї ще нічого не сказав. Я хочу намалювати спершу історичне тло, і тільки на цьому тлі буде видно тему. Отже, потерпіть і, коли цікаво, слухайте. Проти Кайгородова вислано було з Бійська загін червоногвардійців на чолі з бойовим командиром Долгих Іваном Івановичем. Це історична фігура, не забудьте. Недавній шахтар, під час громадянської війни він відзначився винятковою хоробрістю. Воювати на Алтаї попросився сам і ось, перебуваючи вже на терені боїв, довідується, що ворог його, отаман Кайгородов, зупинився зі своїм загоном в селі Капанда, по той бік Теректинського хребта, і збирається обійти його загін з тилу. Не задумуючись, Долгих вирішує перевалити через хребет. З загоном у вісімсот чоловік, серед неймовірних труднощів, втрачаючи мало не половину бійців, переправляється через Теректинські білки *, влітає в село Ка-панду, знищує загін, убиває командира, а його голову привозить в Улалу. Ось вам тло і сама історична подія. Звідси вибирайте тему самі. Можна намалювати перехід Долгих через білки, озаглавивши: "Похід льодового комісара". Так колись називали героя за його легендарний похід. Як тема? — спитав по хвилині Смирнов.

— Тема цікава, що й казати,— відповів Ломов. Він уже почав навіть компонувати картину, уже уявляв деякі деталі її.— Цікаво, — повторив він.

— В чому ж затримка? їдьте в Капанду, подивіться, огляньте Теректинський хребет.

Художник заперечив.

— Перш за все нема вже часу їздити, бо пора в Москву, а по-друге, щоб написати перехід війська через якесь гірське пасмо, не треба його бачити. Суриков не їздив у Альпи, коли писав перехід через них Суворова.

З цим треба було погодитись.

— А як ваші сердечні справи? — спитав несподівано Смирнов.

Молоді люди здивовано глянули на нього.

— Ви можете сказати, що це мене не обходить,— продовжував він спокійно,— і, може, матимете рацію.

Б і л к и — снігові вершини гір.

З В, Гжнцький

225

Я, одначе, питаю не з бабської цікавості, а як громадянин і радянська людина. То як же? Усе в порядку у вас?

Художник почервонів по самі вуха. Інженер похнюпився. Обидва вони мовчали, не знаходячи відповіді. По деякому часі Ломов сказав, що у нього все гаразд.

— Що ж, хай буде так. Але загалом недобре. Ви рбидва зробили собі забаву з такої важливої справи, їй-бо, не розумію оцих ваших взаємовідносин з жінками. Як півні! Невже таки не витримали б? А тепер люди плещуть язиками, повторюють у всіх відмінках ваші імена, район про це знає, сміється з вас А що в цьому хорошого?

Про Ломова там виразна думка. Якщо він насміється з дівчини, йому так легко не минеться.

Проте Ломов тримався незалежно, може, навіть нахабно.

— Вам легко говорити, коли віджили своє,— сказав він, очунявши від удару.

Смирнов, усміхаючись, похитав головою.

— Рано ви мене ховаєте, юначе,— сказав він.— У мене ще не так погано, але я ніколи не розмінювався на дрібну монету і не робив собі забави з важливих речей.

— І жінку не зраджували? — здивувався Ломов.

— Ніколи.

— Є, кажуть, порода однолюбів,— сказав Ломов,— Але це рідкісне явище.

— Не вірите? Це справа ваша. Я одно знаю: сильна сім'я — сильна держава. Сім'я — це ланка в державному ланцюзі. Так же? Але годі про це. Значить, їдете? — перемінив раптом тему Смирнов, бачачи по обличчях Ломова й інженера, що вони обоє зніяковіли.

— їдемо,— підхопив інженер.— А ви коли? Смирнов сказав, що не скоро, бо не зробив ще всього того, що повинен зробити.

— Не боїтесь залишатись? — спитав Ломов.

— Аж ніяк. Судячи з того, що я бачив і чув,— сказав Смирнов,— і з того, що знаю від слідчих органів, нічого серйозного тут нема і не могло

бути. Замішано тут кілька темних осіб, які скоро будуть знешкоджені. Мені треба довести роботу до якогось пуття, тим більше, що недуга забрала мені мало не два тижні, а це треба надолужити.

— Не чули, хто головний у всій цій афері?

— Кажуть, що кам Натрус і його приятелі. Скоро все буде, зрештою, ясно.

Кам Натрус сидів у своїй юрті насуплений, суворий, як голодний пугач. Огонь, що палахкотів насередині, освітлював його грізне обличчя. Малі блискучі очі втупились в одну точку. Він, здається, не помічав свого гостя, що, скоцюрбившись, сидів боком до вогню. Коли б той не рухався і не дрижав, як мокрий пес, можна було б гадати, що це просто купка лахміття, накрита круглою шапочкою, з-під якої виглядає чорна тоненька кісочка, як корінець засохлої петрушки. Але він увесь час у русі. Він шморгає носом, пихкає маленькою люлечкою, зітхає, а кісочка за кожним його рухом підплигує на згорбленій спині. Огонь нарешті припікає йому бік, і гість повертається до нього обличчям. З лахміття визирає маленьке жовте, зморщене, як печена ріпа, лице, довгасте, віспувате, без заросту, з косими, широко розставленими очима, що зосереджено дивляться в мідну люльку, як сорока в кістку.

Кісочки не видно тепер, але так само, як вона, дрижать кілька волосків, що казна для чого примостились на самому кінчику підборіддя.

Чоловік тільки на вигляд такий байдужий, а насправді він думає: він сильно хоче, щоб кам перший відновив перервану розмову, бо самому страшно починати, а кам мовчить уперто, і в нього таке обличчя, що, здається, він не заговорить ніколи.

Гість, мабуть, відчуває це, бо раптом починає метушитись, скімлити, мов змерзле цуценя, і з очей йому капують сльози.

— Допоможи,— скрипить він жалісно, як немазане колесо, і дивиться в очі покірним щенням.

Кам зустрічається очима з його поглядом, змушує гостя опустити очі і сам поглядає на нього згори довго, з огидою і презирством.

Гість в'ється під камовим поглядом, як вуж, придавлений палицею.

— Допоможи! — благає він.

— А ти допомагав мені? — питає кам.

Він цідить слова крізь зуби, і кожне слово б'є молотом по згорбленій спині. Чоловік здригається від кожного удару.

8*

227

— Чим же я міг допомогти? — молить він.— Знаєш, який я бідний?

— Раз бідний, так мовчав би. А то ні, і йому треба своє слово сказати! А як припекло, то прийшов? Нечиста свиня.

— Я ж і не казав нічого такого. Я казав, що бідному нема чого багатів підтримувати, бо ситий голодного не розуміє, а про вас, хай мене Ерлік скарає, не казав ніколи нічого.

— Не казав?

— От щоб я з цього місця не встав,— клявся гість. Кам зважував, чи правду він каже, чи ні. Зважував

довго і мовчав.

— Вилікуй,— почав знову молити гість.— Один він у мене на світі. Хто догляне мою старість? Вилікуй і бери, що хочеш. Буду тобі служити вірно. Що захочеш, зроблю.

Кам кинув на вагу сказане — переважило. Сподобалось йому. Був задоволений, що має нову жертву в руках, але одразу не хотів цього показати.

— Ти погана людина,— сказав повагом, несподівано для гостя.— Ульгень віддав тебе Ерлікові, а Ерлік не хоче нічого зробити для тебе.

Слова кама ще нижче прибили до землі згорблену людину.

— Обіцяй йому коня навесні,— кинув слова, як останній рятунок.

Кам вишкірив гнилі зуби.

— Довго ще чекати,— сказав.

— А що ж я зроблю? Дав би зараз — немає. Усе забрали злі духи. Одне лошатко лишилось. Може, воно підросте до весни, тоді й бери. Тепер, сам знаєш, воно не годиться.

— Ну, добре,— мовив кам,— попробую попросити бога, але чи вийде що — не знаю. Ерлік — бог впертий, а коли вже завзявся, то його треба довго просити. Давно твій син хворий?

— Давно, батечку. Ще з весни. Щось трапилось з очима. Думали, від диму, але де там...

— Чого ж ти не приходив досі?

— Тая...

Старий захлинувся, заковтав слину і замовк.

— Скажи! — наказував кам.— Я все знаю. *— Та порадили, так я повів...

— Ну що ж, поміг?

— Поміг, зразу стало легше, але треба було далі ль кувати, а тут з ним самим нещастя скоїлось.

Кам вдав, що не розуміє, про що мова.

— Яке нещастя? — спитав, не дивлячись на гостя.

— Та, кажуть, хата зайнялась, а Темір узявся її рятувати. Попікся і сам зліг. У лікарні, кажуть, тепер аж в Улалі.

— А ти почекав би, доки вийде.

— Ой, не можу чекати,— заплакав старий.— Дитина сліпне. Поможі, врятуй мені сина!..

Він, сидячи, раз у раз кланявся камові в пояс і повторював свої благання, а на брудному обличчі часті сльози вижолобили два рівчаки до самої борідки.

Кам, видимо, розм'як. Недавня суворість сповзла з його лица, як чорна хмара зі скелі.

— Ліків готових не маю,— сказав поважно кам,— але дам тобі раду, де їх дістати і як приготувати.

Чоловічок витягнув свою шию з горба, як чапля у дощ, і ловив кожне слово, як та краплини води. А кам, дивлячись у вогонь, казав:

— Найкращі ліки на очі робляться з птаха таскуша, з його крил. Треба тобі насамперед убити цього птаха. Як уб'єш, вирвеш з його крил найгрубші пера і настру-жеш у посуд. Доллєш туди масла і звариш. Як вистигне — маститимеш очі. Ці ліки повинні допомогти.

Чоловічок повторяв за камом упівголоса кожне його слово, а коли кам скінчив, він знов уклонився йому в пояс.

Кам, дивлячись у вогонь, не звертав уваги на його поклони.

— Коли б це не допомгло,— продовжував він,— а це може бути, бо ти вже лікував свого сина у лікаря, пускай в очі порошок: тинь-ду-тана називається. Знаєш?

— Знаю, тинь-ду-тана, знаю,— закивав головою чоловічок.

— Так ось порошок. Це ліки добрі. А коли б і це не допомгло, доведеться чекати до зими.

— До зими? — чоловічок так злякався, що навіть забув поклонитись і сидів, як поражений громом.

— До зими,— тягнув безжалісно кам,—тоді треба шукати гнізда птаха ремеза, а в його гнізді бурульок. Знайдеш їх — відтаюй і пускай в очі. Ті вже і сліпому допомжуть.

Заледве він вимовив останні слова, як перед юртою зацокотіли кінські копита. Кам змішався і вмить зірвався на ноги, як сполошений звір, що лежав у барлозі.

— Іди вже,— сказав він на гостя,— іди і роби, що каж}!', а я поговорю з духами.

Чоловічок встав, і його маленька яйцевидна постать покотилась до виходу, але при виході він зіткнувся з Трішем. Пропустивши нового гостя в юрту, чоловік оглянув його з ніг до голови і зник за дверима.

Тріш грізно подивився йому вслід, вичекав, поки той відійде подалі, і, щоб упевнитись, що він не підслухує, виглянув за ним надвір. Та чоловічок вже далеко відкотився від юрти.

Кам Натрус не спускав допитливих очей зі свого нового гостя. Він не чекав сьогодні Тріша і відчував, що його очі під насупленими бровами не віщують добра. Почував, що приїзд його був недаремний.

— Чого мовчиш? — спитав кам.

— Утікай! — випалив Тріш замість відповіді. Камові заграла на устах зла, іронічна усмішка.

— Що знов? — спитав він без видимого збентеження.

— Міліція в Чемалі.

— Міліція? — перепитав кам. Тріш блиснув очима.

— Міліція. Не знаю, чого ти дивуєшся? Ти, певне, не сподівався? Через кілька годин вона приїде за тобою.

Кам зареготав, аж задрижали стіни юрти, та перервав сміх, зустрівшись з Трішевими очима. Очі Тріша не сподобались камові, як і його тон. Так він з ним не говорив ще ніколи. Спершу він прийняв його тон і повідомлення за жарти, хоч і рідко чув його жарти, але тепер

переконався, що до них далеко. Тріш насилу стримував хвилювання. Видно, і йому загрозувало таке саме нещастя.

Кам спитав:

— А ти? Що ти робитимеш?

— І я мушу через тебе втікати,— сказав незадоволено Тріш,— а ти регочеш.

І це зауваження було грубе і било по самолюбству.

— Що там таке скоїлось? — спитав суворо кам. Тріш розказав, що приїхала міліція зі слідчим, що

заарештували його батька і послали за ним, але він встиг утекти, щоб попередити його, кама.

Кам сидів у задумі на землі. Він частіше почав смоктати люльку і густо плювати в огонь.

— Нам нічого втікати,— сказав кам, задумавшись.—" Нас ніхто не бачив при цьому.

Тріш скривив губи в іронічній усмішці.

— Не бачив? Ти б послухав, що кажуть у Немалі. Ти б послухав! Ти сидиш тут і нічого не знаєш. Там уруси, як оси, гудуть, а наші за ними. На тебе валять усю вину за пожежі. Вони кажуть, що тобі дорого доведеться платити за майстерні, за шкоди, що ляжуть тягарем на село.

— Чому тільки мені?

— А кому ж іще?

— І тобі.

Тріш скочив на ноги.

Он як?! Так винен він, Тріш, і більше ніхто?!! Кам сидів по-давньому, з підігнутими ногами, не звертаючи уваги на злість і хвилювання Тріша.

— Ти підпалив,— сказав спокійно кам. Тріш кинув на кама дикими очима.

— З чиєї намови? — просичав він.

— Ти не маленький,— сказав спокійно кам. Тріш заскреготів зубами.

— То ти такий? Ти бунтував народ, підпалював, посилав на вбивство, а тепер хочеш звалити вину на інших, на тих, кого ти купив своїми намовами, обіцянками? І ти хотів ще, щоб за тобою пішов народ? Ти дивувався, чому він так кволо помщається? Так, він зрозумів тебе швидше, ніж я. Він розумний, не послухав твоїх закликів. Ти мене тільки зловив і Мабаша. Тепер ти залишишся сам, бо ти боягуз. Але знай же, гаде, я порахуюся з тобою.

Тріш так близько присунувся до кама, що бризки слини летіли тому в обличчя. Кам, витримуючи його дикий погляд, мацав руками довкола себе, шукаючи ножа. Та Тріш зрозумів його рух. Поки кам опам'ятався, Тріш ударив його ногою в груди, і той повалився на землю. Коли він встав і вибіг надвір, Тріш уже скакав конем назад.

Дорогою до Бійська їхала запряжена парою коней підвода, а на ній, крім візника-алтайця, сиділи два чоловіки, одягнені в європейський одяг. Попритрушувані пилом, стомлені довгою триденною дорогою, вони сиділи мовчки, похнюпившись, і немов дрімали. Дрімав візник на передку і

прокидався, здавалося, лиш на те, щоб час од часу підігнати мокрі від поту коні, не менше втомлені, ніж люди, що сиділи на возі.

Був уже кінець серпня, але день видався надзвичайно душний, і сонце, хоч уже хилилось до заходу, припікало ще добре. На заході росла густа дощова хмара, затягаючи щораз більші простори неба. Дощ був неминучий, і показувало, що випаде чималий, бо його давно тут не було. Подорожні засмучено поглядали то на хмару, то на дорогу, якій, здається, не було кінця. Раптом глухо заgrimіло, і по землі покотилась луна. Європейці глянули враз тоскно на хмару.

— Чи скоро кінець цій дорозі? — спитав чоловік у кашкеті, в якому, придивившись, легко можна було пізнати інженера. Запитання було звернене до візника, але той не чув.

— Він спить,— сказав художник Ломов, що сидів поруч з інженером.— За три дні хоч кого заколише.

— Товариш Юнаяков! — крикнув інженер.— Прокиньтесь!

Юнаяков прокинувся, оглянувся і закліпав зляканими очима.

— Далеко ще до Бійська?

— Мало-мало терпіння, однако,— сказав похапцем візник,— Рахуйте по стовпах: від Шульгиного Логу до Бійська сімдесят п'ять кілометрів. Скільки проїхали? Читай на стовпі,— показав він пужалном на телеграфний стовп, повз який вони якраз проїздили.

— Шістдесят дев'ять,— сказав інженер, прочитавши запилену цифру.

Юнаяков швидко полічив.

— Ще шість кілометрів залишилось,— сказав він.

— А доїдемо перед дощем?

— Доїдемо! Но-о-о! — крикнув він, і втомлені коненята, вибиваючись із сил, побігли жвавіше.

— Тепер можемо сказати, що доїхали щасливо,— промовив художник, мимоволі оглянувшись на лісок, що вони тільки-но проминули.

— Тепер знов пішов степ рівний, як стіл, аж до Бійська.

— Тепер ми вже дома,— погодився інженер.

— От розстанемось і, може, ніколи більше не побачимось,— сказав художник, і в голосі його забриніла якась сумна нотка, що зворушила інженера.— Я, бачите, може, ще не так дуже зіпсований,— сказав він по хвилі,— щоб не розуміти, як це гидко все те, що я сказав. Звідси, мабуть, і мій характер.

— Треба характер тренувати. Це повинна бути свого роду фізкультура характеру. Ми маємо на те розум.

— Коли б ми були євнухами,— сказав художник.— Забуваєте про "слабку плоть людську". Ви забули про почуття.

Інженер спалахнув.

— Почуття, почуття,— слова самі. Які у вас були почуття до особи, яку ви недавно покинули? Скажу образно: щоб випити склянку пива, не треба було будувати пивний завод.

— А ви як поступили? Не так?

— Зовсім не так. Я випив свою склянку пива зі старого заводу, а ваш стоїть тепер спустошений, покинутий на вічну консервацію. Ви ж до нього не вернетесь? Так же?

*~ Ркажу чесно: ні.

— Ось вам і почуття.

Художник мовчав. Він відчував велику провину перед Танею й уявляв собі її зараз заплакану, покинуту, самотню, хвору.

— Що ж ви їй все таки сказали? Невже не залишили ніякої надії?

Художник похилив голову.

— Які тут надії?!

— Надія — велика річ, — підхопив інженер. — Скільки людей мусило б покінчити з собою, коли б не мали ніякої надії.

— Я, власне, сказав їй правду. Я сказав, що напишу з Москви. Коли я почуватиму, що люблю, що вона мені необхідна,— я негайно приїду за нею. Коли ж ні, коли виявиться, що це знов тільки тимчасове захоплення, я теж напишу.

Художник сумно задивився в далечінь.

— Ех ви! Чого б вам не взяти її? Я, здається, був би страшенно щасливий, коли б ви взяли її за жінку. Вона мені дуже подобається.

Художник зробив головою рух, як баский кінь, що віджене головою муху і далі хрумає овес.

— Коли б мені не та, що в Москві,— сказав він знов спокійно.

— А ви хоч любите її?

— Чорт його зна!

— Боїтесь?

— Може, й так.

— От ви — інтелігент, вибачте на слові, низької проби, щоб не сказати, як у нас кажуть, гнилий інтелігент.

— А Груша? — спитав художник.

Юнаяков, на якого не звертали уваги захоплені своїми справами європейці, аж перехилився назад, щоб краще чути цікаву для нього розмову. Він, правда, не розумів усіх слів, але сенс розмови ловив і, почувши про Грушу, хотів перевірити свої здогади.

"" Це ж не те,— сказав по хвилині інженер.— Хіба можна порівняти Таню з Грушею?

Юнаяков був задоволений з відповіді, але не художник.

— Тим краще, — сказав він.— Вам легше було розв'язатись з нею. А що б ви зробили на моєму місці?

— Я вже сказав вам.

— На той рік приїдете? — спитав раптом Юнаяков, не повертаючи голови від коней.

Пасажири здивовано переглянулись і значуще всміхнулись.

— Він усе чув? — спитав пошепки художник.

— Мабуть. Приїдемо! — відповів інженер голосно Юнаякову.

Юнаяков, видно, повірив, бо повернувся і подякував, киваючи головою.

— Добре,— говорив він,— ви корисні люди. У нас нема таких. Нам треба таких учених якнайбільше.

— За це ви хотіли нас побити? — бовкнув злісно художник. Але було видно, що Юнаяков не прийняв це на свій карб.

— Дурні,— сказав він.— Народ їх покарає. Це Натрус, кам наш, і ще кілька людей. Тепер він сам. Його всі покинули, як прокаженого.

— А ви вірите камам?

— Я-то? Ні. Я не вірю. Вони ошуканці. Це там, далеко й горах, де народ ще дуже темний, там вірять, а у нас — ні. Приїжджайте до нас на той рік. Ми вам поможемо. Усі підуть за вами. Наш Іван Макарович розказував нам про вас. Ми йому віримо, він наш, алтаєць.

— Гляньте, скільки може зробити тут одна людина,— сказав художник. — Тихий, скромний, чи чув хто коли-небудь про якогось Івана Макаровича? Не чув же, а він працює, і працю його видно.

— Таня казала вам що? — спитав інженер Юнаякова.

— Таня? — Юнаяков замислився і відповів аж по довгій паузі.— Немає вже тієї Тані, що була.

— Чому так?

— Не знаю.

Юнаяков усміхнувся, але подорожні цього не бачили.

Спускались у долину. Через кілька хвилин перед очима подорожніх виникла величезна холодна Бія. Пором, притягнений катером, приймав вози і піших. Наші подорожні пострушували з себе пил, розім'яли пересиджені ноги і стали в чергу.

За рікою, на високому березі, розкинулось невеличке сибірське містечко Бійськ. Черга була невелика, і хутко їхній віз заторохкотів на дерев'яному поромі.

Ледве вони в'їхали в місто, як на землю впали великі краплі дощу.

Візник вдарив по конях, і, поки пустилася злива, вони вже були під повіткою заїжджого двору Будинку селянина.

Натрус уже третій день блукав горами, ховаючись від погоні. На ніч, не знаними нікому проходами, під прикриттям густих кущів спускався у долину, спинявся неподалік від своєї юрти і довго виглядав, чи не покажеться з неї ворожа постать. Коли було тихо, повз на животі до юрти, наслухував ще деякий час під дверима і, не почувши нічого підозрілого, заходив досередини. Тут він не сидів довго, бо могли накрити. Жінка з кожним його приходом говорила, що за ним заїжджали вже кілька разів і пильно шукали в цілій околиці. Водить їх Тріш.

Кам сердився на жінку, набирав у торбу харчів на цілий день і знов ішов у гори. Так він був удома двічі.

Останнього разу набрав їжі на два дні, бо заходити так часто боявся. Тріш міг простежити за ним, і тоді вже, без сумніву, його впіймають і уб'ють, бо погрози Тріша не на вітер, він це знав.

Поївши холодної баранини, взятої з дому, кам розлігся на моху під навислою скелею і думав про свої невдачі, про провал своїх замислів, а з ними і всіх обіцяних вигод. Він мріяв стати проводирем народу, другим Чет-Челпаном, а опинився в ролі звичайного палія, бандита, за яким ганяють по горах, як за скаженим псом. Та найбільше мучили його погрозливі слова Трі-ша тоді, на прощання, і його зрада. Коли б не він, то міліція йому нічого б не зробила.

"Нова влада пустила сильне коріння",— думав тоскно кам.

Він не знав тієї влади, за десять років ні разу не бачив її в горах. Він жив так, як жили сотні літ тому предки, славетні ками, тримаючи в страху й покорі весь алтайський народ. Сягнув думкою у глибину століть, і його серце сповнилось гордістю. Він був славним потомком своїх предків. Він пам'ятає, знає свою силу, на які чудеса вона спроможна...

Кам розлігся вигідніше, немов під ним був не мох, а соболині шкури, і думав.

"Влада для тих рабів рівнин, урусів, але для алтайців, синів гір, немає влади. Один владар тут — бог і той, що розуміє його мову..."

Але раптом здригнувся, як від дотику холодної змії. Сів і витер рукавом холодний піт з чола. Нова думка була гірша за змію. Кам мав себе досі за всесильного. Він знався з богами, умів підноситись у їхні сфери, бував на розмовах з духами, відчував їх присутність на кожному кроці. Досі його боявся і слухав народ, і раптом народ зрадив, і раптом боги покинули, і тепер, як злодій, він скрадається по горах, боячись шелесту ящірки, здригаючись від шуму падаючої шишки, ховаючись від міліції — тисячорукої чужої влади.

— Ерліку! — починає молитись, але вриває молитву. — Це ж неправда,— шепоче. Ерлік йому ніколи не помагав. Хіба поміг йому знищити урусів? Тих двох не знищив навіть. Вони безкарно гуляють і тепер, а він, кам Натрус, гроза околиці, ховається в горах. Нема, видно, Ерліка, нема Ульгеня, а як і є, то вони безсилі.

Але нараз, неначе у відповідь, очі його сліпить блискавка і по горах прокочується зловісний грім.

Кам здригається і виходить з криївки. Його проймає жах. "Помста Ерліка",— думає кам. Він хоче знов молитись, перепросити бога за огуду, але не може. Тепер він у владі страшнішого бога, у владі жаху. Він думає тепер про рятунок. Тут перебути бурю неможливо, бо коли піде злива, то залле його криївку; з навислої скелі потече водоспад, що заб'є її, занесе намулом і камінням.

Кам виходить на простір і розглядається навколо. По небу суне важка дощова хмара, швидко зтягнувши рештки синіх клаптиків небес. Вона грізно клекоче від вогню, що, не можучи поміститись в ній, намагається вихопитись назовні. Кам бачить вогняні язики, що тут і там, ревучи, продираються крізь сіру масу.

Гір не видно. Їх до половини зтягнули хмари.

Раптом сліпуча блискавка і ще страшніший гуркіт. Здається, що гори розламуються навпіл, що в безвісті котяться цілі скелі, що ламаються тисячолітні ліси. Сині клаптики небес зникають один за одним, і на землі все поринає в темінь.

Горами, як вуж, звивається головний вітер, за ним женуться менші вітри. Наткнувшись на перегородку, крутяться на місці, підносять голови догори і ревуть, як дикі марали, як бугаї до чорних корів, що важко пересуваються по небу.

Кам стоїть як заворожений. Стоїть на місці і тільки водить безнадійно згаслими очима. З такого стану будить його велика крапля, що падає перед його ногами і робить у піску ямку. За нею падає друга, третя. Різної величини, у різних місцях.

Кам притомніє, щось пригадує і починає бігти вниз. Він пригадує, що недалеко звідси є печера в скелі. Тисячу літ тому зробив її алтайський богатир, заскочений бурею в дорозі. Кам і раніш хотів ховатись і жити в ній, але зрадник Тріш знав її і міг показати ворогам. Тепер кам цього не боявся. Тепер усе живе ховається, де може, і погоня, яка б вона не була, у таку погоду горами не піде. Він побіг швидко, щоб встигнути, доки дощ не розмив стежки над кручею, бо тоді дістатись туди було б важче.

Біг, перескакуючи спритно, як марал, через коріння кедрів, що виступало з землі, мов жили. Перескакував через каміння, потоки, що, здувшись, бігли шалено з гір. Дощ лив щільною, безперервною масою, шумливим водоспадом. Громи ревли, стогнали, здригались долини, небо спускалось до землі щораз нижче, якась невидима рука зв'язувала його з землею водяними шнурами, збивала золотими, вогняними цвяхами. Ще трохи — і небо впаде на землю, зіллється водно, і буде світові край.

Кам біжить, розбризкуючи незграбними алтайськими чобітьми воду. Його одяг промок до рубця, він відчуває, як по голому тілу стікає вода. Він кляне увесь світ, а найгірше Тріша, і міліцію, і урусів, що через них йому доводиться стільки терпіти, кляне свою долю і біжить, біжить...

Надворі діється щось нестерпне, щось небачене, незнане. На землю сходить із чорних хмар вечір. Сходить швидше, ніж завжди, бо хмари так близько до землі.

Стомлений, вибитий з сил, Натрус добігає нарешті до печери. Зроблена вона в стіні стрімкої скелі, і вхід до неї на висоті людських грудей. Кам став перед входом, щоб перевести дух. Вискочити на кам'яний поріг, як на коня, не було сили. Із стіни безперервним,

суцільним струмком лилась вода. У хмарах час від часу порикували громи, блискавки яскравіше освітлювали темне небо.

Кам стояв перед печерою, набирав сил, прислухався. Не був певний, що там нікого нема. Там могли бути міліціонери з Трішем і могли тільки чекати на нього. Але хоч який тонкий був у нього слух, він не почув нічого.

Дощ своїм шумом, каскади потоків заглушили всі звуки, і тільки ревіння громів перемагало цей шум.

Набравши трохи сил, Натрус обперся рукою об поріг, що виступив, як бар'єр, і вмить опинився на ньому. Постоявши хвилину і не почувши нічого підозрілого, зник у тьмі печери. Ступив крок і став. Природжена обережність не дозволяла заходити далеко вглиб. Ставши біля входу і загородивши його до половини собою, кам почав розглядатись. Очі ще не звикли до темряви, і він не бачив нічого, але враз йому здалось, ніби в одному кутку щось дихає. Натрус стрепенувся. У першій хвилині думав, що це він сам дихає, але, затаївши подих, переконався, що ні, що тут щось таки є. Машиналино ухопився за ніж.

— Хто тут? — заверещав, не впізнавши свого власного голосу.

У відповідь щось засопіло, і камові, як стогін, зірвалось з уст:

— Аю!..

Це був справді ведмідь. Кам бачив його тепер ясно, і йому здалось, що аю готується до бою. Але в переляканого ведмедя зовсім не було такого наміру. Він заліз сюди перед бурею і, побачивши небажаного пришельця, хотів просто звільнити йому місце. Та кам, перелякавшись, стояв, наче приріс до стіни біля входу, і, заслонивши його до половини собою, не давав аю вільно пролізти. Ведмідь мусив прийняти виклик. Великий, кошлатий, як копиця сіна, він звівся на задні лапи і посунув на

кама. Цей уже чекав спокійно. Він зрозумів своє становище і уявив хід боротьби, що через хвилину мала початись. Присів, втупивши очі у ведмедя, і як тільки аю наблизився до нього на два кроки, кам скочив ураз йому назустріч. Поки ведмідь опам'ятався, ніж кама по держално був у його грудях.

Ведмідь довго, протяжно зойкнув, проте не звалився з ніг. Кам не потрапив у серце. Ударивши ведмедя, кам кинувся вбік, але аю зачепив його лапою і, здерши шкіру з тім'я, повалив на землю.

Минуло півхвилини страшного напруження. Пристрасті розгорялись у людини й у звіра.

Кам не відчув спочатку болю. Він зірвався з землі, скочив, як вуж, і завдав ведмедеві другого удару. Ніж пройшов легко, сковзнувши по ребрах, і серця знов не зачепив.

Аю заревів від шаленого болю і кинувся на напасника. Тепер він переходив у наступ. Зайшов від входу до печери.

Кам підскочив і хотів ударити ведмедя втретє, та в темряві не розрахував і полоснув його по черепу. Ніж відскочив, зробивши на голові криву борозну. Від удару кам подався вперед, і, поки зрівноважився, ведмідь вхопив зубами його ліву руку і розтрощив, як тріску. Тепер кам завив від болю. Рештками сил він четвертий раз пнув противника ножем і впав на землю. На нього з передсмертним стогоном звалився мертвий аю...

З двох теплих джерел випливала кров і творила один червоний потік.

Умите вчорашньою зливою, з-за гір виходило сонце і освітлювало важкий шлях кільком людям, що з великою обережністю посувались по крутій гірській стежці.

Попереду йшов чоловік в алтайській одежі, а за ним четверо у військовій формі, з рушницями за плечима.

— Гей! Далеко ще там? — спитав чоловік, що плентався позаду, важко сопучи від незвички.

— Тихо! — гукнув передній, що йшов одразу за провідником з рушницею наготові.

Тріш,— а читач, певно, сам здогадався, хто був за провідника,— оглянувся і показав на мигах, що недалеко.

Дорога була дуже важка, даремне блукання набридло і знесило всіх, і на успіх ні в кого не було надії.

— І сюди ми йдемо даремно,—сказав один міліціонер до другого.— Це ж гори. І кому тільки прийшла в голову гадка шукати його тут? Може, він сидить за цим каменем, а ми пройшли повз нього і не заглянули. Хоч би були собаку взяли, а то й цього не догадались.

З ним мовчки погоджувались товариші, погоджувався і старший, але не міг нічого сказати.

— Яка ж твоя рада? — спитав передній.

Той, що заговорив перший, почув із тону запитання, що і старший сам знеохотився, і це додало йому більше сміливості.

— Я сказав уже своє слово,— відповів він незадоволено,— і ще раз повторюю: треба засісти коло юрти і чекати, доки не прийде. Довго він в горах не втримається. Я певний, що коли б сиділи в юрті, то вже мали б його в руках.

Міліціонер мав безперечну рацію, старший погоджувався, але ж не можна було нехтувати й тим, що людина береться його знайти і знає, де його можна шукати.

Це не цілком задовольнило міліціонера.

— Не всякій людині вір,— промовив він,— а тим більше його спільникові.

— Колишньому, додай,— сказав старший.— Не забудь, що це тепер його заклятий ворог. Він ціною своєї голови мусить його знайти.

— Не знайшов же досі,— пробурчав втомлений товариш.

— Не все ж зразу. На ту печеру я маю-таки великі надії.

Міліціонери говорили пошепки, і Тріш не чув їхньої розмови, а може, й чув, та вдавав, що не чує. Він був зайнятий своєю роботою і, йдучи попереду, обережно розглядався на всі боки, розрізняючи своїми орлиними очима кожний предмет, кожну каменюку на сотні кроків.

Раптом підняв руку догори — знак, щоб усі зупи-

нились. Сам пішов тепер обережно, намагаючись не зачепитись за камінь чи за кущ, щоб не зчинити шуму і не сполохати ворога.

Пройшовши ще кілька кроків, став. Недалеко від цього місця була печера, Тріш побачив її вже давно, а люди, що ніколи не були тут, не бачили ще нічого.

— Ідіть тепер наперед,—сказав тихо Тріш.—Рушниці наготові. Кроків за сто ліворуч в стіні є печера. Вхід один. Коли б він вискочив — утекти не зможе, уб'ємо.

Узявши Тріша всередину, міліціонери почали ще обережніше скрадатись до печери. За кожним кроком їм здавалося, що ось-ось вискочить з неї людина, але щодалі надії покидали їх. Печеру вже видно, залишилось ледве кілька кроків, а ніхто з неї не вискакує.

Перед самим входом стали*

— Що робити? — спитав старший.— А що, як він там з рушницею і цілить уже в нас?

— Давай крикнемо.

— Можна,— сказав старший.

— Гей! Хто там у печері? Виходь! *— крикнуло кілька голосів.

Але їм відповідала тільки луна, що, перелетівши провалля, відбилась від сусідньої скелі і через хвилину повернулась назад.

— Виходь! — закричали всі ще раз. Знову тільки луна.

— Нема, мабуть, нікого, — сказав старший і поволі пішов уперед.

Дійшовши до отвору, глянув усередину і онімів з подиву. Такої картини він не сподівався побачити. Його супутники, підійшовши, теж порозкривали роти.

— Це кам? — спитав старший, ледве опам'ятавшись.

— Кам, хіба не бачиш?

У голосі Тріша звучала досада, бо перед ним лежав його ворог мертвий.

Тріш поскуб шерсть ведмедя й сказав:

— Шкура ще не добра. Шкода аю.

Через кілька днів, по виїзді інженера і художника з Чемала, повертав додому з лікарні доктор Темір. Дізнався він про їхній від'їзд в дорозі від візника і щиро радів, що їх нема вже в аїлі.

Усю дорогу розважав його візник своїми оповіданнями. Він докладно розказав докторові про пожежу, розказав, звідки взялась, що згоріло і як гасили її два дачники, описав їхнє геройство. Темірові не дуже приємно було слухати похвали дачникам, але не показував цього і слухав, як здавалося, задоволений. Він чекав, що мова зайде і про Токпаків, та візник чогось не згадував про них, і Темір мусив нагадати.

— А Іван Макарович гасив пожежу? — спитав Темір із вдаваною байдужістю.

Візник, здається, тільки на це й чекав, бо одразу пожвавився.

— Аякже! Гасив, і Таня була,— відповів візник з повагою. І, немов підібравши свіжий матеріал, почав далі оповідати.

Він докладно описав, як інженер зорганізував подачу води, як, завдяки йому, вдалось врятувати головні будинки.

Темірові хотілось ще щось дізнатись про Таню, але візник про неї не говорив. Він мав стільки цікавих новин, багато цікавіших за Таню, і намагався переказати їх перший, поки доктор доїде до села і дізнається там. Він оповів також про трагічну смерть кама і зраду Тріша.

Доля цих людей щиро зацікавила доктора. Він пригадав, як Тріш напав на нього в лісі, пригадав перший підпал будинку, де жив інженер, і зрада його була йому мало зрозуміла.

— Чого він зрадив? — спитав Темір.

— Не знаю,— відповів візник,— Але добре зробив. Ками обманюють народ. Після тієї пожежі його всі стали ненавидіти. У нас були такі, що вбили б його власними руками. Чого він хотів знищити школу? Школа потрібна алтайцям. Алтайці повинні вчитися, щоб не бути дурнішими від інших народів. Розумний завжди переможе дурня.

Це були не завчені фрази. У цьому неосвіченому візнику-алтайцю говорило переконання.

— Розумно говорите,— сказав з приємністю доктор. Візник радів, що вчений чоловік похвалив його

думку.

— Не знаю, чи розумно,— сказав він скромно,— але я так думаю.

Теміра дивували відповіді цього простого алтайця, йому радісно було їх чути, і він у душі дорікав собі, що досі не знав своїх земляків, приділяв їм так мало уваги, вважаючи їх за тупих і нецікавих, а тут такі розумні, здорові думки.

— Ви письменний? — спитав доктор.

— Гей! Коли б я був письменний! — сказав гірко візник.— У тім-то й біда, що те, про що я слухав, не можу сам прочитати. Щось гарне я міг би прочитати двічі, а так дякую боту і за раз.

— А кого ви слухаєте?

— А кого ж би, як не Івана Макаровича, — сказав візник, дивуючись, як цього не знати.

Доктор був зворушений.

"Добрий Іван Макарович,— думав він, — велику справу він робить. Хто навчив так думати і говорити цього неписьменного чоловіка, сина віками дурманеної нації? Що допомогла б боротьба уряду з шаманізмом, з релігією без допомоги цих чулих, добрих сівачів нової культури, Іванів Макаровичів? Ті прості, невчені слова, що сіє такий учитель, входять у глибину душі, як зерна корінням у чорнозем, сходять і квітнуть буйним цвітом".

Зі згадкою про Івана Макаровича виринула в пам'яті Таня.

"І Таня буде така, як батько", — подумав доктор. Усі думки Теміра, куди б вони не заходили, поверталися завжди до Тані.

— А Таня скоро їде,— сказав раптом візник, немов відгадавши думки свого пасажира.

Доктор схаменувся. Спершу не знав, чи він тільки думав про неї, чи говорив з візником.

— Куди їде? — спитав, узявши себе в руки.

— До себе, на посаду. Вакації вже кінчаються. Візник сказав це байдуже, а доктора Теміра стиснуло щось за серце.

"Скоро відлетить вона, як перелітна пташка, і настане така осінь, така осінь..."

Коні, почувши близькість дому, побігли швидше згори.

Горами гуляв синій вечір, по небу бігли сріблясті хмарки, залицявся місяць до зірки.

Перед кіньми біліла дорога. Віз грюкав по камінні, а в змученій голові пасажира не переставали снуватися мрії.

"Як вона мене зустріне? — подумав Темір.— Може, по від'їзді того повернеться до мене? Може, зрозуміє підлість його, оцінить мою відданість, безкорисливість? Таню, Таню! — немов говорив він з нею, — голівонько моя рідненька, чи притулишся ти коло моїх грудей?.."

— Вперед! — гукнув візник до коней.

Доктор Темір широко розплющив очі і глянув уперед. З темряви виринали рідкі вогники; між ними пізнав Танині вікна.

Хтозна-що робилось із серцем. Якась непереносна туга сиділа в ньому, невимовний жаль.

Коли проїжджали повз Танину хату, доктор своїми короткозорими очима шукав її на подвір'ї, шукав її силует у тьмяно освітлених вікнах, але не побачив.

По кількох хвилинах вони зупинились біля його дому, а він і не почув.

— Ми приїхали,— сказав візник, бачачи, що пасажир сидить нерухомо.

Доктор Темір підвівся і почав злазити з воза. Йому назустріч вийшла з юрти, шкутильгаючи, стара Тібан, і він зі сльозами радості і смутку впав їй на груди.

Повечерявши, доктор почав розмову з матір'ю. Вона знов розказувала йому докладно і про дачників, і про пожежу, і про смерть кама, а про те, що його так безмежно цікавило, не сказала ні слова.

"Нарочито не скажуть,— думав доктор.— Знають усе, бояться, щоб не ранили самолюбства. Видно, мало вже надії".

Цього всього було забагато, і він вирішив спитати прямо.

Мати зігнулась, як від раптового болю в спині.

— Що Таня робить?

— Хіба я знаю, сину? — сказала тихо.— Ти ще не забув? Покинь її сину. Чи мало на світі жінок, що полюблять тебе? Та й що вона, та любов? Звикнеш до кожної.

— А чому забути, мамо?

— Ти ж знаєш, вона того уруса любить, того, що ти вилікував.

— Любить?

— Так сам же ти казав колись.

— Казав. Тепер нема ж його.

— Певне, повернеться. Казала Ганна Степанівна, що обіцяв приїхати.

— Обіцяв?

— Я йому не вірю, сину. Останнім часом я вже їх удвох не бачила. І не ходили разом, і вона у нього не бувала, і він до неї не заходив. Оце тільки на пожежі я бачила їх удвох. Кажуть люди, що посварились, а потім знов помирились. Може...

Стара Тібан не скінчила, і слова забилися у горлі, як голуби в стодолі перед замкненими раптом дверима. Темір пронизував її очима.

Баба опустила очі додолу, не зносячи погляду сина.

— Що "може"? — крикнув.

— Не знаю, але між молодими всяке могло бути.

Доктор Темір заточився, як п'яний, і впав на крісло. Він лежав кілька хвилин нерухомо, а його мати очима, повними невимовного жаху, дивилась на нього. Їй здавалось, що він помер.

— Теміре! — промовила вона жалісно.

Доктор Темір підвів голову. Його мутні, наче п'яні, очі блукали по хаті, по матері.

— Що таке? Що ви сказали?

Він збирав докупі думки, що враз розбіглись, розсипались на всі боки, як курчата, коли на них упаде згори яструб.

Мати мовчала, боячись заговорити.

— Мамо,—устав він нарешті,—може таке бути? Стара Тібан заплакала.

— Чи я знаю? Коли любляться, все може бути.

— Вона любить його?

— Любить.

Він знов упав на крісло і затрясся, як кедр, завислий над кручею, від подиху бурі.

— Заспокойся, сину,— просила мати,— заспокойся, забудь. Знайдеш кращу.

Син був блідий, як стіна. Стара Тібан дивувалась,, чого він так горює. За її молодих часів не горювали так за дівкою: її брали.

— Може, ти ляжеш, сину? — спитала вона тихо.— Сон — найкращий лікар хворої душі.

— Ляжу, мамо. Ви йдіть теж спати. Я ще посиджу кілька хвилин і ляжу.

Він говорив таким рівним голосом, що стара майже цілком заспокоїлась. Зона погладила кістлявими руками синову голову й вийшла.

Доктор залишився зі своїми думками.

Що його робити? Куди дітись? Коли б убити його, можна б заспокоїтись. Тільки таким способом можна б змити наругу. А може, він вернеться, може, забере її і зробить щасливою? Може, відкриє їй новий світ, який вона знає тільки з книжок? Чи має він право убити його і тим убити її щастя?

"Ти її любиш",— свердлить думка.

— Я не маю права так думати,— бурмоче доктор.— Я люблю її, мені дороге її щастя. Хай їде, хай живе, родить дітей, хай тішиться, хай радіє... А я? А я що зроблю?..

Його голова знов падає на бильця крісла, не знаходячи відповіді, і в ній, замість думок, постає пустка. Але це недовго триває. Якийсь внутрішній голос — і доктор знову тверезіє.

Він встає, хитається, непевними кроками іде до шафи, витягає склянку, виймає з пакуночка пляшку вина і починає пити одну склянку за одною.

Стара Тібан стоїть під вікном і крізь щілину стежить за сином. Вона бачить, як спорожнюється одна пляшка і з'являється друга. Тібан похиляє голову і йде до юрти.

Вставши вранці, вона бачить, що в синовій кімнаті ще горить світло, хоч надворі вже давно світить сонце.

Доктор Темір прокинувся пізно від розмови, що відбувалася під відчиненим вікном.

"Хто міг відчинити вікно? — подумав Темір.— Видно, мати заходила вранці, і я не чув".

Темір підняв голову і почав прислухатись. Говорила з кимось мати. Власне, говорила тільки вона, а хтось слухав. Розмова йшла про нього. Хто був співбесідником матері, він не догадався.

— Пізно приїхав учора? — спитав нарешті другий голос.

Темір пізнав зразу голос Івана Макаровича і почав прислухатись ще з більшою цікавістю.

— Не пізно,— сказала мати.— Приїхав, як тільки смеркалося, але заснув, видно, пізно, бо до ранку горіло світло.

Доктор пригадав, що хотів загасити лампу, але не міг встати.

— Добре виглядає, поправився? — спитав голос.

— Зблід, бідолашний, змарнів, але каже, що здоров'я нічого.

Темір почав нашвидку одягатись. Він помився холодною водою, що вже давно наготувала мати і, освіжившись, виглянув через вікно. Його не бачили.

— Перший добрий дорогий гість! — сказав доктор за спиною Івана Макаровича.

— Любий докторе! Приїхали нарешті! Як здоров'ячко?

Іван Макарович усміхнувся своєю доброю широкою усмішкою і там же, під вікном, засипав доктора запитаннями.

— Заходьте, Іване Макаровичу, поговоримо в хаті,— запросив доктор, коли потік запитань вичерпався. Йому здалось, що Іван Макарович дуже змінився. Обличчя йому постаріло, у чорному волоссі з'явилось багато сивини.

"І він переживає не менше від мене,— подумав доктор Темір.— Бідний батько".

Він похапцем поправив постіль і сховав пляшки. До дверей стукав Іван Макарович.

Увійшовши в кімнату, він ще раз привітався з доктором і щиро потиснув йому руку.

— Як же ви себе почуваете? Так пусто було без вас, я просто не знав, куди діватись.

Доктор на вигляд був цілком спокійний і навіть жартував.

— Мало дачників було? — спитав він. Іван Макарович зразу якось зів'яв. Він догадався, на що натякав доктор.

— Вони ж були гості,— сказав він глухо,— та й знав я, що вони не залишаться у нас і хтозна, чи коли повернуться.

— Хіба не повернуться ніколи?

— Думаю, що ні.

— А Смирнов?

— Він ще не поїхав. Хворий лежав, тепер одужує.

— А інженер? Він же стільки проектів наробив, стільки наобіцяв. Невже намарне?

— Той ще приїде. Це людина праці. Гей, докторе! Багато він змінив моїх поглядів. Він і Смирнов. Ці двоє. По кожній розмові з ними я чув, що перероджуюсь. І, знаєте, якось так непомітно все йшло.

— Мало чогось віриться,— сказав, усміхаючись, доктор.— Але що ж — побачимо. Правда, що вся інженерова робота пішла з димом?

— Ні, не вся. Адже інженер усе цінне відправив у Москву.

— Що ж, добре, що так. Шкода було б цієї працьовитої людини, коли б усе пропало.

А художник вам нічого не обіцяв? — спитав знов Темір, не дивлячись у вічі.

— Він мене знищив.

— Знищив?

— Так, Теміре, знищив. Важко про це говорити. Багато я перемучився, багато передумав, поки зважився сказати вам це, але сказати мушу.

— Що ж таке? — спитав Темір з удаваним спокоєм.

— Ви знаєте, докторе, знищив він мені все, що я мав цінного, що все життя леліяв,— мою доню.

— Знищив? Не розумію.

— Чого тут не розуміти? Ви просто делікатна людина. Ходив до неї, залицявся, закохав у себе дівчину кинув. Стара історія. Оповісти її легко і слухати можна, але коли це стосується тебе — батька тієї дитини, о, тоді це не так легко. Вам цього, може, і не зрозуміти, бо ви ще не були батьком.

— Ваша вина, Іване Макаровичу,—сказав доктор.

— Моя вина? — здивувався Іван Макарович.— А що ж я міг зробити? Що я міг порадити? — питав він із жалем.— Ви ж знаєте, я був проти цього. Просив я Таню, впливав, як міг, умовляв її, що це несерйозно, що це "невинний" жарт сильнішого, наводив їй сотні прикладів, доказів нещирості її кавалера. Але що ти з нею зробиш? Серце не кориться. А ще при Таниній натурі! Як я гордився нею, як мені подобався цей її владний, строгий характер, живий темперамент! Я виховував її, я прищеплював їй

гордість, неприступність, стриманість — і що ж вийшло? Коли заговорило серце, розум стихився, стушувався. А наслідки? Самі бачите.

— Я ще нічого не бачу,— сказав Темір.— Усе це можна поправити. Вона зрозуміє, нарешті, підлість свого недавнього божка і викине його на смітник, як полетіли вже з багатьох юрт дерев'яні фігурки Каршита і Ханімдеса. Я не змінився, Іване Макаровичу. Я такий, як був. Ви знали і про мої почуття до Тані. Я не говорив, бо це було зайве. Ви бачили. Я такий же, як і раніш. Я ладен усе забути, якби тільки вона вимела його геть із серця, коли б викинула із своєї пам'яті.

— Вимела? Легко сказати, але зробити це такій натурі, як Таня,— важко.

Токпак швидко витер сльози і сів рівно, немов готуючись відбивати удари, коли б вони посипались на нього. Але Темір не думав нападати.

Він стояв задумавшись, задивившись в одну точку.

— Коли б вона дозволила себе врятувати!..— сказав по хвилині.

У серці старого на мить блиснула надія, як промінчик сонця грудневого хмарного дня, як сірник у полі осінньої вітряної ночі. Його широке обличчя прояснилось, і він з запалом промовив:

— Любий! Ви врятуєте її?

— Коли вона тільки цього захоче,—сказав блідий Темір.

Іван Макарович зі сльозами в очах обняв лікаря і щиро поцілував.

— Ви врятуєте її, ви славний, чесний. Як я безконечно поважаю вас, добрий мій!

— Мені можна буде сьогодні зайти до вас?

— Таке питання! Це буде найбільшим святом для нас, старих. Заходьте якнайшвидше, обов'язково сьогодні. Я піду попереджу, переговорю з нею і матір'ю.

Він підвівся з стільця.

— До побачення, любий докторе. Як ви мене, бідного старого, потішили, дай вам боже здоров'я. Приходьте ж сьогодні.

По відході Івана Макаровича доктор Темір довго ходив сюди й туди по хаті, роздумуючи про майбутню зустріч з Танею. Тепер вона нарешті оцінить його й полюбить. Він усе забуде і ніколи не згадає про те, що було. Не сумнівався, що вона прийме його руку допомоги. Бідолашна вона. Скільки їй доведеться витерпіти, скільки вона вже натерпілась, але мукам кінець, він звільнить її від них, він, Темір.

Глянув на годинника. До вечора було ще далеко, але обличчя йому помітно прояснилось. Відчув, що навіть хоче їсти. Ухопив кашкета й вийшов з кімнати. Пішов на сніданок до матеріної юрти, де не був уже так давно.

Художник Ломов по тижневій подорожі опинився нарешті у Москві. На вокзалі щиро розпрощався з інженером і зітхнув щасливо.

"Нарешті подорож скінчена".

Він з приємністю констатував, що алтайські перипетії останніх днів залишились за кілька тисяч кілометрів позаду, що муки подорожі — теж позаду, і, розсівшись вигідно в новенькому таксі, наказав везти себе на Кузнецький міст, де було його шикарне холостяцьке помешкання.

Через кільканадцять хвилин машина підкотила до вказаного будинку і стала. Ломов розплатився з шофером, вийняв обережно з автомобіля картини і невеличку валізку й, злегка похитуючись, подався сходами на другий поверх, до своєї кімнати.

Увійшовши, він радісно привітався з кімнатою. Усе було тут знайоме, усе вигідне, все рідне; він з любов'ю поглянув на м'яке ліжко — німого свідка багатьох приємних пригод, стіни, обвішані килимами і картинами. Очі побігли по вазах і засохлих квітах у них.

Художник відчинив вікно і заходив по кімнаті. На меблях і всіх речах лежав пил, бо ніхто тут з дня його від'їзду не був. Покликавши прибиральницю, щоб навела сякий-такий порядок, художник швидко зайнявся собою. Втоми великої не відчував і відзначив це з задоволенням: "Є ще порох у порохівницях".

Через годину-дві він, уже викупаний, виголений, побризканий одеколоном, сидів перед дзеркалом і вив'язував уже третю краватку, бо всі чогось не пасували.

"Погладшав я,—думав,—це мені не до лиця".

Скінчивши нарешті з краваткою, провів кілька разів щіткою по новенькому сірому піджаку і закінчив свій туалет. Про Алтай забув уже і не хотів думати, щоб не псувати собі настрою. Він аж палав тепер від нетерпіння побачити Ніну, бо боявся її. Двомісячна мовчанка його не могла минути безкарно, і він якнайшвидше хотів прийняти кару.

Сонце сідало на спочинок, коли художник дзвонив біля дверей своєї коханої.

Стоячи в коридорі і чекаючи, поки йому відчинять, поглядав через мале кольорове вікно, як червоне велике сонце поринало в золотисто-блакитну емаль.

Стара служниця, відхиливши двері на довжину ланцюжка, сказала, що нікого нема вдома, тільки баришня, і та, мабуть, відпочиває у своїй кімнаті.

— А ви мене не пізнали, бабусю? — спитав художник.

Няня довго дивилась своїми підсліпуватими очима і, пізнавши нарешті художника, скрикнула радо:

— Боже мій! Та це ж Петрович! Яка радість! Заходьте, будь ласка! От несподіванка!

Стара, хвилюючись, не могла зняти ланцюжка, а Ломов не міг дочекатись, поки вона відчинить.

Ніна Миколаївна лежала на канапі й читала книжку. На стук у двері поправила сукню і попросила ввійти, вгадуючи тим часом, хто б це міг бути, бо для малознайомих гостей її не було вдома.

Побачивши художника, якого вона не чекала сьогодні, Ніна Миколаївна зробила великі очі й сіла. І злість, і радість зійшлися разом і вкрили лице густим рум'янцем.

— Ви приїхали?

Ломов підбіг до неї, впав на коліна і припав до її руки. Усе це було заздалегідь обдумано і складалось якнайкраще: як хотів, застав її на тій самій канапці, ба в такій самій позі.

— Золотко моє, я так стужився за тобою...

У голосі звучала навіть правда, навіть щире захоплення. Цієї хвилини він ладен був усім твердити, що він обожнює її, що любить її, що любив її

завжди і любитиме до смерті. Але вона прийняла вирази його почуття холодно.

— Годі, сідайте. Няня, певно, підслухує,— сказала півголосом.

Він сів. Він увесь час тремтів від бажання і тільки чекав, щоб ухопити її в обійми.

— Чого ти така? Не рада, що я приїхав? Ніночок! Нінок мій любий!

— Давно ви?

— Тільки з поїзда. Ледве переодягся і летів до вас, але я не думав, що ви мене так зустрінете.

Він зробив по-дитячому скривлену, ображену міну.

— А ви-то, добродію, не чуєте нічого за собою? — спитала вона, дивлячись йому пильно в очі.

— Я?

Він витримав її погляд, але відчув, що страшенно червоніє, що обличчя горить, як обпечене кропивою.

— Я не завинив перед вами, здається, нічим? — сказав він якомога спокійним тоном.

— А те, що ви не писали?

Ломову стало легше. Він був тепер відважніший. Коли тільки це, то ще можна витримати. Він говорив їй, здається, від'їжджаючи, що з листами може бути важко. Хай вона не забуває, що це дика країна, в якій

немає жодного залізничного полотна, що з того місця, де він жив, двісті кілометрів до залізниці.

— Але пошта є?

, — Що з тієї пошти, коли лист іде з місяць?

— За два місяці я могла дістати два листи.

— Ну, не сваріть, не треба, я так тужив за вами.

— Не видно.

— Повірте, щастя моє, я так знутьгувався. Скільки ночей я не спав, думаючи про вас, а ви такі недобрі, може, й не любите?

Ха-ха-ха! Звідки він взяв, що вона його любить? Ніна, розсміялась щирим сміхом.

Художник скорчив гримасу, і в очах блиснули злі вогники.

— Я, здається, мав деякі докази любові,— сказав він поволі, зробивши наголос на останніх словах.

У першій хвилині вона трохи збентежилась, але зараз же знайшла рівновагу.

— Це могло бути колись,— сказала.— Тоді, може, я трішечки й любила. Але це не значить, що люблю вас і зараз. Тим більше, коли ви будете поводитись так, як ось тепер. Бач, яку гримасу скорчив. Не досить, що винен, ще й примхи показує! Злюка! Зовсім не люблю, анітрішечки!

— Ніно, досить жартів. Любите — і все. Я ж знаю, Ніночок!

— Звідки така впевненість?

— Ви ж писали.

— Ах, так? Листа мого ви одержали, а не відписали?

— Я ж швидше приїхав, ніж дійшов би той лист. Облишмо краще це питання.

— Ні, ні! Не так скоро. Я ще не знаю, що ви там робили.

— І я не знаю, що ви тут робили, але не питаю.

— Питайте, будь ласка. У мене батьки, вони знають кожний мій рух, усі мої вчинки.

*— Чи всі?

— Звичайно...

— Так ви все їм розповіли? Усе? Ніна почервоніла.

— Дурнику.

— Значить, не все?

— Ладно. Не все. Розкажіть, що ви там робили?

— "Чому ж то "ви"? Ніночка, здається, мене інакше називала? Цим "ви" вона і мене примушує величати її на "ви". Чи не можна простіше?

— Це не має значення, ви не викручуйтесь — розказуйте.

— Дайте поцілувати хоч руку.

— Цілуйте і кажіть.

— А більше нічого не можна?

— Не можна, сказала вам!

— Ну, не буду.

— Так що робили?

— Працював! Працював до втоми! Ви подумайте! Є у мене картина: водоспад у горах. Я малював її при сході сонця. Скільки ночей я мусив не доспати, щоб до сходу сонця заїхати на місце, а це не близько.

— Значить, не спали не через мене, а через водоспад.

— Бачите, не даєте говорити. Ясно, що через вас. Для вас я малював його. Помучився я, але за це картинка — краса. А друга — ще краща: "Чорне озеро". Ви уявляєте: десь на вершині гори — озеро... Вода чорна, дикий краєвид...

— Котра картина моя?

— От тобі й на! Ви не цікавитесь, які вони, а чиї?

— Я люблю все знати.

— Коли ви не любите мене, то картинками нічого цікавитись.

— А коли люблю?

— Тоді...

— Що тоді?

Вона показала свої білі зуби, і художник кинувся до неї, але вона заслонила руками.

— Стійте, стійте, ще ні..,

— Чого ж ще?

— Ви, мене не зраджували?

— Боже мій, з ким? Там же самі ведмеді.

— Котра ж картина моя?

— Обидві твої, бо ти моя...

Вона розкрила свої руки, як крила, і він кинувся в її обійми.

Доктор Темір ледве дочекався вечора і попрямував до оселі Токпаків. У кухні, через яку треба було перейти, застав Ганну Степанівну, як звичайно, зайняту біля печі.

Вона зустріла його зворушливо, по-материнському ніжно.

— Любий докторе,— зраділа вона,— ми вже забули, який ви. Так давно не бачили вас. Здорові ви вже? Міцні?

їй хотілось спитати, чи міцний уже настільки, щоб перенести це горе, яке його спіткало. Доктор з вигляду тримався бадьоро.

— А ви як тут поживаєте? — спитав.

— Ох, не питайте,—сказала вона пошепки.—Самі, зрештою, побачите. Заходьте в хату,— додала голосніше.

Доктор Темір відчув раптом такий острах, ніби він переступав поріг старовинної святині. В обличчя вдарив давній приємний аромат кімнати, аромат Тані, що так хвилював його завжди. У кімнаті стояли сутінки. На дерев'яному сундучку, покритому домотканою кольоровою плахтою, як завжди, сиділа Таня. Побачивши доктора, вона зніяковіла, але, на щастя, цього він не помітив. Вона мовчки подала йому руку. Тепер вона вже не мала права ставитись до нього з висока, не мала права показувати свою зарозумілість. Її зарозумілість була зламана. Її розгнuzданість загнuzдана, вона була роззброєна, покарана, побита. Так здавалось їй. Доктор міг тріумфувати.

Але він не думав про це. Він хотів бути якнайделікатнішим, щоб не вразити її самолюбства, яке все ж таки ще не цілком згасло.

Він говорив з нею лагідно, підшукуючи делікатних виразів, звертаючи мову на буденні теми.

Таня брала в розмові пасивну участь. Вона тільки відповідала, нічого сама не запитуючи.

— Де ж знову Іван Макарович? — спитав Темір, коли розмова, така вимушена і важка, раптом обірвалась.

Ганна Степанівна поспішила врятувати ситуацію.

— У школі, докторе, — сказала. — Скоро початок занять. Проходять усякі наради, збори. Казав, що скоро прийде, казав перепросити вас, що запізниться, і просив почекати. Але чого це я сиджу? Чайку поставити б. Вибачайте, докторе!

Ганна Степанівна вийшла, не глянувши на дочку, боячись зустрітись з її поглядом. Вона не бачила благальних очей Тані, що просили залишитись, не виходити.

У кімнаті лишились Таня і доктор Темір самі.

Спочатку розмова не клеїлась. Доктор крадькома поглядав на її стан, але в кімнаті було сіро, і він не добачив змін, зате, як звук до освітлення, розглянув її зблідле обличчя, на якому давно погас рум'янець, і чорні смуги під очима. Це був відбиток переживань, довгих безсонних ночей. Йому хотілось говорити, хотілось почути від неї слово, але не міг почати розмови. Опинившись з нею сам на сам, знов відчув, що він маленький, принижений, що потребує ласки, як тоді, давно, коли вона мала над ним непереможну силу.

Таня зрозуміла доктора. Вона знала мету його приходу. Одна згадка — і їй одразу вернулась сила, енергія. Як жили на руці, виступили тверді риси її характеру, що на якийсь час зникли були, переможені коханням до художника.

Вона гордо труснула головою, як колись, і подивилась прямо в очі докторові. Не витримав її погляду. Навпаки, відчув, як ґрунт утікає з-під ніг, як валиться будівля, що він будував, ідучи сюди.

— З чим прийшли, шановний докторе? — спитала Таня.

Питання було поставлене руба. На нього не відповісти було неможливо.

Доктор Темір зняковів. Такого тону він не сподівався.

— Прийшов провідати вас, давно не був. Хіба вам і тепер неприємний мій прихід?

— А не лікувати мене часом, докторе? Ви майстер лікувати.

Танина мова набрала різких, грубих інтонацій і примушувала зайняти відповідну позицію.

— Перш за все, ви не хворі, здається,— сказав спокійно Темір.— А по-друге, дозвольте спитати, чому ви обрали такий нездоровий тон?

— Тон? Не подобається тон? Ви не звикли до нього?

Таня засміялась штучним, вимушеним сміхом.

— Я, мабуть, забув його просто, — сказав по хвилині доктор так само спокійно.

— Ви, певно, гадали застати заплакану, пригнічену жінку, що шукатиме вашої допомоги і заступництва?

Причіпки ставали болючі, нестерпні. Він не зрозумів їх і злякався.

— Звідки така думка? — боронився він слабо.— І в гадці не було, як би я смів, нарешті, так думати? З яких причин?

— А з тих причин, що вам, певно, дещо сказав мій батько, який без мого відома взяв на себе невдячну роль посередника, що він і спокутував, до речі.

— Яка ви все ж таки жорстока!

— Це не жорстокість.

— А що ж? Це, крім жорстокості, ще й непростиме, нечуване, хворе самолюбство. І люди, яких ви змушуєте покутувати за свої почуття до вас, люблять вас і люблять правдиво, не так...

— Як хто?!

Вона зробила гострий наголос на слові і від злості аж скочила з місця.

Доктор сидів спокійно.

— Як той,— сказав він поволі,— кого ви так неза-служено любите. Думаю, ви звільните мене від прикрості вимовляти його ім'я?!

— О так, я цілком зрозуміла. То мета вашого приходу тільки провідати?!

— А як не тільки провідати, то що?

— Тоді я вийду з кімнати.— Вона встала, але доктор заступив їй дорогу.

— Сядьте! — сказав він гостро. Таня зміряла його очима.

— Он як! Ви вже навчились наказувати?!

— Я завжди вмів. Але кохав вас, і мені приємно бу-

ло слухати ваших наказів. Та з того часу, як ви розбили моє кохання, втоптали його в багно, я більше вам не слуга, я більше ваших наказів не слухаю.

Вона кинулась до дверей, але він затримав її силою.

— Пустіть мене! — крикнула. Доктор не послухав.

— Зараз,— сказав.— Сядьте! Я тут останній раз і хочу поговорити з вами. Ви мусите вислухати мене. Ви маєте обов'язки переді мною.

— Обов'язки?! — Таня здивувалась. Вона не знає, про що він говорить.

— У вас, видно, коротка пам'ять,— сказав доктор.— Я вилікував того, знаєте? Ви пам'ятаєте нашу умову? Згідно з нею я мав право просити вас дечого. Ви обіцяли виконати все, що не переходитиме меж можливо-го. Пам'ятаєте? Тепер я прийшов по борг. Я прошу вас вислухати мене, і ми розстанемось. Ви згодні?

— Говоріть!

Темір закинув голову назад і думав. Вона мовчала. Важку, гнітючу тишу порушив його тремтячий голос:

— Скажу, скажу, — почав він сумно.— Такою ціною я здобув собі право говорити з вами. Такою ціною, Таню! І чому це так? За що така ненависть до мене? За віщо? Я кохав вас, кохав до самозабуття. Я готовий був на всякі жертви. Це не слова тільки, ні, я проста людина, і не люблю зайвих слів. І за це я нажив собі ворога в вас. Я став таким ненависним, що від мене ви втікали через вікно...

Таня всміхнулась. Він не помітив і тягнув далі:

— ...І прийшов чоловік, пустий, тупо зарозумілий панок, салонний лев, прийшов і зробив фурор! Заімпонував! Зробив перелом! Заворожив! Заволодів душею і тілом жінки, що її я мав за найсвятіший ідеал, на неї молився щохвилини! Він обплював, зганьбив мого бога, знищив і кинув!

Доктор Темір, схвильований, спітнілий, захриплий, дивився на Таню страшними очима, чекаючи заперечень, але Таня мовчала.

— Отой чоловік,— продовжував по хвилі,— прийшов нахабний, підлий, прийшов сюди, вибрав собі жертву, і почалось... Ви бачили його в алтайських юртах? Ви бачили його там? Спитайте тих, хто був там. Він нахабно знущався з вогнищ наших людей, з бідного одягу, з їхніх святощів. Він мав право дивитись на

9 В. Гжнцький

257

жіночі прикраси, торкаючи їх руками, він мав право заглядати в їхні горшки, мав право сміятись в очі господарям з них же самих, будши їхнім гостем. Він зрадник! Він цим зраджував Радянську владу. Він зраджував усіх на кожному кроці. Він зраджував, бо зрада у нього в крові. Він хам! Він зрадив, нарешті, вас! Він обплював, споганив вас і кинув, як непотрібну ганчірку.

— Не забувайтесь, Теміре! — сказала, випростовуючись, Таня.

— Слушайте,— блиснув очима Темір.— Я маю право говорити, бо я лікував його. Ви чуєте? Щоб догодити вам. Я повинен був убити його, а я лікував, бо ви того хотіли. А тепер ви мені хочете заборонити говорити? Ні, ні! Я не випущу вас звідси! Я мовчав. Я все знав і бачив, але мовчав. Я хотів, я думав, що ви пізнаєте його, розкусите і викинете, як червивого горіха, що ви, порівнявши його зі мною, оціните, нарешті, і мене, але, як виявилось, я жорстоко помилився. Тепер його нема. Він обіцяв вам, певне, що повернеться, але мені здається, що ви не повірите йому більше. Він не повернеться. Він має другу чи десятки їх у столиці. Там столичні є, чи ж може він думати про дику алтайку? Так, він не повернеться! І я прийшов до вас... Не привітатись тільки, як я сказав,

зайшовши, ні, у мене була інша мета. Я прийшов вам сказати, що я...
такий, як був...

Вона глянула на нього здивованими очима.

— Не дивуйтесь, Таню!

Він притишив голос, і далі полилась його мова так лагідно й тихо, так покійно й ніжно, що у Тані виступили сльози на очах.⁴

— Таню, моя рідна! Я люблю вас! І навіть тепер, і після всього, що трапилось. Мені здається, що люблю вас більше, ніж любив, бо тепер ви така бідненька, така скривджена, ви так потребуєте ласки, теплого слова. Таню, послухайте мене. Будемо говорити, як люди дорослі. Я люблю вас і прошу стати моєю жінкою. Любити мене ви зразу не зможете, але шанувати хіба буде трудно? А з часом, може, і полюбите. А я люблю вас усім серцем.

— Це вам тепер так здається, Теміре. Але тоді, коли б я стала вашою жінкою, я мусила б завжди боятись ваших докорів. Я мусила б чекати при найменшій сварці сцени ревнощів.

— Ви не хочете мене й тепер?

— Я боюсь, чи зможу вас поважати після цього, б*> досі я поважала вас глибоко.

— А так? Хіба за мою щирість, за мою любов ви могли б перестати поважати мене? Ви подумайте, Таню, що ви кажете?

— Я одверта з вами. Доктор сховав голову в долоні.

— Що ж ви будете робити? — простогнав він.

— Ах, докторе, щось зробимо, не бійтесь.

— Так ви не даєте мені ні іскри надії?

— Як я можу дати надію, коли я вже не маю її сама?

— Що ж буде?

— Щось буде.

— Я не розумію вас, Таню. Що ви замишляєте? Це не вихід із становища. Я це сприймаю за жарт. Ви маєте ще людей, що заступляться за вас у потребі. Ви ще не самотні. У вас є друзі. Ви дозвольте мені приходити до вас, хоч порадити вам чим-небудь. Вам треба конче когось мати, з ким можна б поділитись думкою, коли не горем.

— Не доведеться заходити, докторе, я скоро їду.

— Я міг би приїжджати до вас?

— Як хочете, я не забороняю вам. Доктор засмутився.

— Ішов я сюди з надіями,— сказав він сумно, —' а вертаю...

— Не горюйте, любий Теміре. Почекайте трохи. Зараз я вам нічого не можу сказати, крім того, що вас дуже, дуже ціную і поважаю.

— Дякую вам, Таню. Я буду сподіватись і чекати.

Доктор встав. Таня простягла йому руку. Він затримав її довше, завагався на хвилину і припав до неї устами.

Художник Ломов сидів у м'якому кріслі і нетерпеливився. Кілька разів поривався читати першу сторінку нового роману, одержаного разом з гучним написом від товариша, молодого романіста, і, дочитавши її до кінця, переконався, що нічогісінько з прочитаного не тямить. Бачачи безкорисність такого читання, Ломов відклав книжку на стіл.

За вікном гриміло місто. Дзвінки трамваїв, скрегіт коліс по рейках, сирени сотень автомобілів, стукіт

9*

259

тисяч ніг на тротуарах, гомін людської мови, церковні дзвони і рев паровика зливались в одну вечірню міську симфонію.

Художник не слухав пульсу міста, не чув його музики. Він увесь був зайнятий власними думками, бажаннями, очікуванням.

Пролежавши кілька хвилин із заплющеними очима, встав. Запалив цигарку і глянув на годинника. Була шоста година. Виглянув на вулицю. Уже горіли ліхтарі, хоч надворі тільки починало смеркати. Жовте світло падало крізь вікно до кімнати.

"Запізnilась..." — подумав художник. Він окинув оком стіл. Там стояло все, що вона любить. Були її улюблені трубочки з кремом, груші, виноград звисав з вазочки-бакара, а насередині у зеленому відерці, обкладена льодом, лежала пляшка шампанського. У двох кутках на мольбертах, покриті полотном, поставлені до світла, стояли картини, які вона мала оглянути й оцінити.

Кожний шелест, кожний стук на сходах примушував його серце голосніше битись. Художник схоплювався, біг до дверей, але даремне. Вона все ще не йшла.

Раптом щось пригадав, метнувся до дзеркальної шафи з червоного дерева і, відчинивши її, дістав флакон одеколону. Обережно вийняв пробку, вставив у флакон пульверизатор і почав оббризкувати ліжку, канапу, місця, де вона могла сидіти. За хвилину кімната наповнилась її улюбленим запахом конвалії. Не встиг сховати флакон, як грюкнули парадні двері, і через хвилину, не чекаючи дозволу, ввійшла до кімнати легка, як вітер, Ніна Миколаївна. Поки він дійшов до неї, щоб привітатись, вона звичним оком вмить окинула всю кімнату.

— Красуне моя,— пролепетав художник, цілючи її руки,— ви неточні.

— Ви, може, часу не маєте? Тоді я...

— Ніно! Не будь така жорстока!

Він осипав її руки поцілунками, але вже роблено, бо від її слів запал минув безслідно. Роздягатись допомагав їй мовчки.

— Ви на когось чекаєте? — спитала вона, оглядаючи стіл.

— На вас же.

— Більше ні на кого? Признайтесь!

— Та ні на кого, що ви говорите?

Вона не хотіла б, щоб її хто тут застав. Вона, зрештою, має дуже мало часу, бо сказала своїм, що йде в кіно на перший сеанс.

— Ви ж могли на перший сеанс спізнитись, так же? Ні-ні! їй казали не спізнюватись.

— Ну, гаразд. Про це потім. Сідайте, їжте. Зробіть мені ласку, їжте все, що любите, щоб мені не просити, бо я не вмію.

Хай він не турбується, і це цілком зайве: вона їсти не хоче. Хоч шампанського вип'є з охотою, але пізніше. Тепер хай він покаже картини і швидше.

— Уже темно, я думав, що вони вас більше цікавлять і ви прийдете раніше.

Ніна знизала плечима.

— Ну, не могла ж я! Ви знаєте, що я ще не можу цілком розпоряджатись собою.

— Припустимо, що ви не тільки собою, а всіма домашніми розпоряджаєтесь, але нехай.

— Не говоріть дурниць! Показуйте картини! Художник підійшов і зняв одно покривало. Ніна

глянула і рота відкрила від здивування. Перед нею, як живий, біг по зелено-чорній, місцями зарослій мохом, зморщеній скелі водоспад. Він був так живо зроблений, що, здавалось, наповнив одразу кімнату своїм шумом, ввижалось, що колихається травичка, на яку падають бризки води, а чорна колода, умита водою, ніби запахла одразу лісною сирістю, порохом і цвіллю.

Художник поглядав то на картину, то на Ніну. Він бачив її захоплення, і серце його сповнилось солодкою гордістю. Він мовчав. Ніна ж не могла добути з себе слова. Не відриваючи очей від картини, вона, нахилившись, простягнула йому обидві руки. Він поспішив поцілувати їх і вже з більшою щирістю, ніж раніш. її захоплення так приємно лоскотало.

— Це буде моя? — спитала вона. *— Твоя.

— Мій!

Вона рвучко поцілувала його в уста, і до нього вернулося вмить дике бажання. Але вона знов сіла.

— Чудова річ,— сказала, звільнившись від його обіймів.— Прекрасна! Я не маю слів, щоб висловити своє захоплення. Ти поб'єш усі рекорди. Знаю приблизно, хто і що буде на виставку давати. Бачила вже деякі картини, але такої, як це, не буде.

— Радий,— сказав художник,— радий, що нарешті догодив.

— А тепер друга, друга як називається?

— "Чорне озеро".

— Показуй, показуй!

Художник зняв покривало і з другого полотна. Він чекав ще більшого ефекту, але на цей раз жорстоко помилився. Глянув на Ніну і побачив, що вона встала зі стільця, втупила очі в полотно, пригнувшись, як кішка, що має кинутись на мишу.

Хто ця дівка? — спитала вона холодно.

— Яка? Оця? — вдав, що не розуміє.— Це продукт моєї буйної фантазії.

— Маестро, не вдавайте дурника. Я хочу знати, хто вона!

— Хіба ви не бачите? Алтайська дівчина, яку переслідують чорні духи. Це символ...

— Ви не про символ. Ви мені скажіть, з кого ви малювали цю дівку?

Художник бачив, що його викрути ні до чого.

— З алтайської дівчини, я вже, здається, сказав вам,— промовив він серйозно.

— Хто вона така? — наполягала Ніна Миколаївна, вимагаючи, видно, солідніших пояснень.

— Алтайка. її імені не знаю і не цікавився,— сказав він, не приховуючи роздратування,— і просто дивно, що це вас так цікавить. Хіба я перший раз оце намалював голу жінку? Мало їх тут перебувало в моїй студії? Про це ви знаєте?

Та Ніну це не задовольнило. Зміна настрою художника наводила на деякі підозри.

Так, вона знає, але це зовсім не те. На Алтаї, де немає навіть залізниць, нема жінок для позування. Хай він не викрчується і скаже правду.

— Що вам сказати? За гроші ця дівчина мені позувала.

— Не вірю, щоб напівдика дівчина, та ще жінка Сходу, роздягалась перед чужим чоловіком.

— Я змалював з неї тільки обличчя, а тіло я домальовував сам.

Явна брехня художника обурила її.

— Знаєте що? — сказала вона твердо.— Я не маленька, і цим мене заспокоїти не можна.

Вона підійшла до картини.

— Скажіть, цю родимку, цю лінію ви намалювали з пам'яті? Та й форма грудей тут своєрідна. Ви дурите мене. Кажіть правду!

Художник стояв приголомшений ударами її питань.

— Що ж вам ще сказати? Я вже сказав, що пішла вона позувати за гроші. Доповню, коли так дуже хочете, що це була дівчина легкої поведінки і, щоб сказати правду, малював я її напівголу.

— Ви кохали її?

Тепер художник у свою чергу щиро обурився. Як вона могла запитувати про таке?

— Слухайте,— сказав він, беручи її руку,—Чого ви хочете? Ви хочете, щоб я закохувався у кожну проститутку? Ви подумайте, що ви кажете? Ви ж не шануєте себе.

— А вона вас кохала?

— Ніколи не цікавився, але думаю, що ні.

— Тоді ви поганий психолог. Ви гляньте на її очі. Це ж очі закоханої. В них жах і безмежне кохання. Ні, тут щось не так. Ви мене обдурюєте. Ви кохали цю дівчину. Я не вірю вам.

Вона впала в крісло і почала плакати. Художник злякався. Прикривши полотно покривалом, він підбіг до неї: сліз жіночих, капризів він не зносив.

— Нінусю! — просив, — Не будьте дитиною. Чого ви плачете? Смішно, їй-богу. Ви казали, що не ревнуєте, і раптом така сцена!

— Ви любили ту дівчину, тому й не писали. Ви мене обманювали. Ви, певно, і зараз кохаєте її.

— Ніночко, клянусь тобі, що ні!

— Не вірю,— плакала вона.

— Ну, чим поклястись тобі? Як довести тобі, що я не винен? Я тільки одну тебе кохаю, і тільки тебе, мою прекрасну. Для тебе я й малював цю картину, про тебе думав, малюючи її, думав, що ти зрадієш, а ти плачеш. Я не знав, що тобі так сподобається водоспад, і хотів тобі подарувати цю. Скільки я намучився, поки знайшов цю дівчину. Там взагалі жінок красивих нема. Ця випадково заїхала туди, і за допомогою знайомого — один інженер, між іншим, і залицявся до неї,— от за допомогою того інженера, партійця, до речі, і за горші, умовив її позувати. І ще повинен тобі сказати, що цей інженер ревнивий страшенно, так він сидів у моїй кімнаті під час роботи.

— Що то за інженер?

— Та дачник, звичайний собі дачник, що не давав мені працювати, вічно лазив до мене.

— Ти правду говориш?

— Клянусь тобі, що правду. Я не знаю, як можна було таке припустити. Я ж тебе кохаю, золотко моє. Я так стужився за тобою, така

там нудьга в тих горах, така глушина, така темрява. Оцю темряву я й хотів відтворити в своїй картині. Ти поглянь...

Він встав і знов підійшов до картини.

— Дивись! — сказав він, знімаючи покривало,— ці потвори, що вилазять з води Чорного озера, це водяні духи Алтаю. Ці ось на березі — це лісові почвари. З води виходить дівчина, яка символізує новий Алтай. Вони хочуть втягнути її в свою чорну воду, зтягти в царство тьми. Вона виривається. Ось вони порвали їй сорочку, і видно голі груди...

— Проститутка — символ культури! — промовила ущипливо Ніна.— Оригінально.

— Ти не розумієш. Ніхто ж не знає, що позувала така.

Ніна витерла заплакане обличчя і почала пудрити щоки, забувши вже про картину.

— Чого ж ти не кажеш, чи гарна картина?

— Звичайно, прекрасна, тільки ти зіпсував мені настрій.

— Ах ти, дурненька! Тепер ти віриш?

— Вірю,— сказала вона, гримасуючи.

— Так поцілуй мене разочок.

Ніна підставила йому свої намальовані уста.

— А тепер вип'єм за картини,— сказав художник.— І за нашу любов. Добре?

— Добре,— погодилась вона, зітхнувши, як по довгім плачу
заспокоєна цяцьками дитина.

Художник крутнув вмикача, і кімнату залило море світла.

Спустив штори на вікнах.

— Покажи ще раз при світлі,— попросила Ніна. Художник познімав
покривала. При світлі картини

виглядали ще кращими.

— Не закривай їх — хай так, я буду дивитись.

— Спершу вип'ємо.

За хвилину вистрелив під стелю корок, і в кришталеві високі келихи
полився перлистий трунок.

— За картини! — сказала вона, підносячи вгору келих.

— За мистецтво! Вони випили до дна. Художник наповнив знов
келихи.

— Тепер за успіх! — цокнувся з нею. По другому келиху Ніна почала
п'яніти.

— Ще один,— попросила вона.— Хочу впитись.

— За любов! — вигукнув художник.

Вони випили по третьому. Ніна скривилась. Очі її посоловіли, стали
вужчі, щоки взялись трояндами.

— Мені світ вернеться,— сказала.

Ломов підняв її з крісла і притулив до себе. Ніна стиснула зуби і розтулила уста.

— Цілуй!

Він вп'явся устами в її уста, підняв на руки і поніс на запашне ліжко.

— Світло...— прошепотіла Ніна, закриваючи очі руками.

Ломов незадоволено поклав її і побіг гасити світло...

Забивши камінням печеру, де лежав Натрус в обіймах ведмедя, міліціонери, з Трішем на чолі, спустилися до коней, що паслись внизу під доглядом одного із загону.

Тріша тепер пустили вільно, не стежачи за ним, бо переконались, що говорив правду і що він щиро ненавидів Натруса. Тріш ішов мовчки, попихкуючи мосяжною люлькою. Він думав над тим, що трапилось. Натруса не жалів, бо переконався, що робив він свою шкідливу роботу на користь собі, забуваючи цілком своїх спільників. Тріш пригадав, як кам говорив про Аргачі, як радив убити його, коли б він проговорився. "Він і мене міг убити, коли б зайшла яка небезпека",— подумав Тріш, пориваючись до ножа.

Йому замало було смерті Натруса. Він думав ще познущатися з нього, а це зробив за нього аю.

"Треба буде юрту спалити,— подумав,— або худобу потруїти... Але що винна худоба?!"

Він спинився в своїх думках.на тім, щоб спалити юрту, і, йдучи, обмірковував, як і коли це довести до ладу.

Небачене в горах товариство вийшло на безлісу полонину, звідки видно було коні. Вони порозходились по широкій долині, розшукуючи траву, що виглядала з-під посохлого бур'яну. Чоловік, побачивши з долу товариство, пішов зганяти коней докупі.

— Тепер поведеш нас до Мабаша,— сказав старший до Тріша, коли всі вже посідали на коні.

Тріш кивнув головою на знак згоди, ударив коня закаблуком і поїхав уперед. За ним подалась решта вершників.

Дорога вела невеличким бомом, що розм'як і ослиз від недавньої зливи. Вода нанесла каміння й ломаччя, коні посувались поволі, ставлячи ноги між камінням обережно і зграбно, як кози.

Коли бом скінчився і їздці виїхали на змоклу галявину, вони побачили сині дими, навислі над широкою долиною, на якій розкинувся аїл. Ще кілька кроків — і з землі виринули верхи юрт, подібні здалека до обгорілих пнів. Деякі з них ще димились. Хвилина — і з'явилось все село, як на долоні.

Старший загону виїхав уперед і помчав галопом. Вершники поскакали за ним.

Мабаша вони застали непідготовленого, розгубленого; про долю кама він ще нічого не знав, і поява Тріша в супроводі міліціонерів підказала йому щось недобре. Утекти він уже не міг, було запізно.

— Збирайся! — переклав наказ старшого Тріш.

— Куди? — спитав Мабаш жалібно.

— Там скажуть. Поїдемо поки що до Чемала. Мабаш одягнув кожуха і безпорадно став посеред

юрти. Ійнечі сиділа в кутку й уважно розглядала при-шельців.

— Готовий? — спитав Тріш.

— А куди мене? Я не хочу до Чемала.

— Просити не будемо,— переклав Тріш.

— А за що?

— За те, що підбурював людей,— сказав від себе Тріш.

— І він підбурював,— залепетав по-алтайському Мабаш до старшого.
— Він і кам Натрус. Вони підпалювали, вони підбурювали людей.

Він так жалібно белькотів, що старший засміявся.

— Що він каже? — спитав старший Тріша.

— Не хоче їхати,— відповів Тріш, негайно зорієнтувавшись.

— Беріть його,— крикнув старший.

Два міліціонери взяли Мабаша під руки і вивели з юрти. Його кругла бочкувата фігура в баранячому кожусі і велике жовте обличчя, спотворене жахом, були такі комічні, що Ійнечі не витримала, щоб не всміхнутись нишком.

Мабаш не встиг нічого сказати жінці, не встиг і оглянутись, як його витягли надвір. Просив дозволити сісти на свого коня, але йому не

дозволили. Його підсадили на Трішевого коня ззаду, оточили кіньми і повезли в бік Чемала. Хутко зникли з очей не дуже засмученої Ійнечі в ярку.

Коли вони в'їхали до Чемала, то Мабаш, сидячи на одному коні з Трішем, побачив недалеко від кооперативної крамниці гурт селян, а серед них Садвая, свого лютого ворога, колишнього нареченого Ійнечі. Садвай був бідний і не міг дати за неї такого викупу, як дав Мабаш, і через те вона дісталась останньому. Як не ховався Мабаш, його помітили, і в гурті почалась пожвавлена розмова. Мабаш був певний, що мова йде про нього.

— Палій! — долетіло до його ушей.

— Палій! — крикнув голосно молодий, високий на зріст, парубок і виступив з гурту.

Мабаш ще щільніше притулив голову до спини Тріша, але раптом кінь Тріша став. Йому заступив дорогу Садвай.

— Дайте нам його! — крикнув Садвай до міліціонерів, у— Давайте нам палія! Ми розправимося з ним.

Садвай довідався в Чемалі про пожежу, про участь в ній Натруса і Мабаша, і йому загорілися очі від жадоби помститись і познущатись з ненависного ворога. Побачивши його в супроводі міліціонерів, Садвай зрозумів, що Мабаш вислизнув з його рук, і поспробував ще тут дістати його.

— З коня! — крикнув він до Мабаша, але тут наїхав на нього конем міліціонер і зігнав з дороги.

У Чемалі Мабаша не брали на допит. Причетність його до змови Натруса була доведена. Його пересадили на підводу, заздалегідь

приготовлену, і він під ескортом невеличкого загону, покірний своїй долі, поїхав, куди його повезли.

Його проводжали вигуки юрми, що зібралась коло аймацької Ради. Він розрізняв окремі голоси, що летіли йому навздогін. Та найболючіші були слова Садвая. Той знущався з нього, називаючи найнепрстойнішими словами.

— Що переказати Ійнечі? — верещав Садвай. Мабаш совався по возі і сумно поглядав на коні,

що так поволі йшли. Йому якось байдуже стало, що з ним зроблять, куди повезуть, коли б тільки швидше з цього місця, з очей цих проклятих ворогів.

Коли валка зникла з очей селян, Садвай скочив на коня і рушив з місця.

— Куди ти? — крикнули з гурту.

— Доганяти Мабаша! — відповів, усміхаючись, Садвай.

Та всі знали, що він не туди поїхав.

Уже темніло, як Садвай спинився перед юртою Ійнечі. Він хотів тільки передати їй, що бачив у Немалі. Нарешті дочекався, коли можна побути удвох зі своєю коханою.

Таня давно вже працювала в школі і коротала довгі, безпросвітні дні безконечного чекання. Чекала вона вічно на листоношу, хоч знала наперед, що він з'являється в селі двічі на тиждень. З яким нетерпінням вичікувала вона хвилини появи його, і коли приходив з порожніми руками, їй обривалось щось всередині, немов серце відривалось і падало додолу. В її душі, в її грудях було тоді порожньо, мозок переставав працювати, і

не було ні думок, ні бажань, нічого. Заточуючись, як хвора, йшла вона до своєї маленької кімнати при школі і там, замкнувшись, просиджувала самотня довгі, тоскні вечори. Ніхто ніколи не бував у неї, ніхто про неї не довідувався. З усіма товаришами порвала зв'язки, бо їй здавалось, що всі з неї сміються.

Тані здавалося, що й діти сміються і показують на неї пальцями. Коли б хоч вийти куди-небудь, побродити, як торік, а тут дощі щодня ллють, не вгаваючи ні на хвилину. Здавалось, що вони ніколи не вщухнуть. Земля, гори, ріки так переситились ними, що коли б із хмар, які заволокли все небо, перестало лити, то гори почали б виливати зайву воду. Тільки мороз міг припинити зливу, але на нього була мала надія,— ще не скоро.

Дні, а головне, вечори тягнулись такі безмежно довгі, що нічим їх не можна було скоротити. Не допомагали їй книжки. Читала вона цілими довгими годинами, але й вони кінець кінцем перестали задовольняти. Не раз сяде, бувало, до книжки, очі бігають по чорних рівних рядках, а думи линуть далеко в ніч.

"Хоч би доктор навідався",— думала не раз.

Але чого ж їй чекати після тієї останньої зустрічі? Що вона йому сказала? Чим заплатила за його доброту, за його відданість, за вірну правдиву любов? Нічим! Вона не знайшла для нього жодного теплого слова, бо все забрав той. Усю душу, всі думки, всі теплі слова, пестощі, все! І другому нічого не лишилося.

"Боже мій,—думала вона.—Невже він не напише? Невже він забуде таки навіки?"

Вона казала собі, що він не повернеться, умовляла себе, але якийсь малесенький куточок її мозку заперечував, дражнив, казав: "А може, повернеться?.."

І вона жила тією нужденною надією, що ніколи не мала вбратись у плоть, що мала так і загинути надією.

"Коли б умерти,— тужила Таня.— Коли б заснути і вже не встати..."

І тоді робилося страшно. Сама не знаючи чого, боялась залишитись у кімнаті і, накинувши на себе жакет, прикривши голову хустиною, вирушала в дощ, у ніч до юрти свого діда, старого Токпака, ночувати.

Токпаки були єдині люди, які не знали всього, вони обожнювали її, раді зробити все, що могли, що вміли, щоб потішити свою внучку.

Стара бабуня садовила її біля вогню на м'які шкури, годувала найкращими наїдками, а дід брав тобшура й бринькав на ньому, виспівував, розказував про минуле.

Старий Токпак славився на всю околицю своїми оповіданнями. Це був поет, боян народний, тульчі, яких мало тепер залишилось на Алтай. Він розказував старовинні билини про давніх героїв, міфічних богатирів. Про них наслухався він з дитинства від свого батька, такого ж славетного тульчі, і по його смерті став і собі співцем. Уже змолоду здобув великої слави на весь Алтай. А й тепер, хоч старий і немічний, коли був у настрої, розказував молоді, щоб та несла його пісні далі, в нові покоління.

Таня колись заслухувалась ними. Вони розбудили в ній почуття, що й досі не згасло, любов до рідного краю.

Був вечір. Дощ періщив з самого ранку, і досі не перестав, і не зменшувався. По шибках били колючі краплі і пливли додола, як сльози. Давно вже плачуть вікна, ще з того часу, як вона приїхала сюди.

Таня дивилась на вікна, бачила, як краплі зливались в одну і текли струмками додола. По горах ходив вітер. Давно він не лягав на спочинок, ще з того часу, як Таня приїхала сюди.

Цей вітер був страшний. Таня боялась його. Удень сяк-так, а ввечері він ридав, свистів у комині, плакав, як дитина.

Таня сиділа перед плиткою і вдивлялась у полум'я. У хаті було темно, і тільки маленькі жовті плямки, як метелики, бігали на стінах, на столі, на обличчі Та-ниному.

У голові ворущаться думи, розпирають череп, просяться на волю. Вилітають одна за одною, як бджоли з вулика, і кружляють над головою.

У хаті тихо, мертво, тільки у кутках щось шепоче... А в димарі вітер ридає, у димарі вітер голосить, виє, як по вмерлому.

Ось він зліз з покрівлі, набрав повну пригорщу дощу і кинув у вікна раз, другий і третій, як сівач просом.

Таня стрепенулась. Очі розширились, вдивляється в темряву. Але там мертво. Мертва, мокра ніч.

"Боже, коли б він поглянув, як я тут страждаю, коли б він почув, як його люблю я..."

Олесю! — зривається думка, а уста бліді тріпочуть безмовно: — Олесю!..

Коли б зараз з'явився!.."

Думки закружились. Їх так багато, вони бушують, як зграя вороння, що не може впасти на маленьке місце, і кружляє, кружляє навколо, а місце порожнє.

У димарі знову засвистів вітер протяжно, зрадливо, немов засміявся. Так, він засміявся. Таня чує сміх. Вона чує сміх.

— Хи-хи-хи...— сміється вітер.

— Хи-хи-хи...— чути в кутках.

— Хто сміється?..

— То я сміюся,— киває чайник св'їм довгим носом.

— То я сміюся,— говорить відро і аж дрижить зі сміху.

— І я,— дзвенить склянка з ложечкою.

— І я,— танцює стілець.

— І я,— регоче посуд.

— І я, і я,— дрижать стіни, вікна, лампа...

— Хи-хи-хи-хи-ха!..

Таня чує, як волосся лізе вгору. Вона підводиться зі стільця, а за спину вже прокрався вітер. Він того тільки й чекає. Він бігає, повзає, вертить хвостом, як холодний вуж.

Таня хоче крикнути і тільки відкриває рота, як вітер залазить через відкритий рот, і вона не вимовить і слова. Таня задихається. Вітер розгостився у її грудях, і дихнути нема чим.

Але ось раптом якийсь стукіт. Виразний стукіт. Хтось грюкнув у двері. Це так. Це правда, бо все замовкло. Ніхто не сміється. Фізіономія чайника серйозна, склянка споважніла, стіни зааніміли, стільці завмерли, і вітер утік. Вона починає швидко дихати. Відчуває, що їй душно і щоки палають.

У двері хтось грюкнув сильніше і...

— Хто там? — зривається з уст.

— Можна? — питає чийсь голос.

— Можна,— каже вона тихо, але відчуває, що серце вискакує з грудей, відчуває, що божеволіє з радості і страху.

До кімнати входить чоловік.

— Чого ви в темряві? — питає чоловік приязно, але голос незнайомий.

"Ні, голос не його". Минає страх, тільки серце ще скаче, як розігрітий кінь.

— Хто ви?

— ■ Невже не пізнали?

Чоловік сміється. Йому весело. Чому б йому не сміятись?

Він світить сірника і запалює лампу. І диво! Лампа локірно дає себе запалити.

— Хто ви? — питає Таня ще раз. Чоловік дивується.

— Що з вами? — питає.

"Темір",— пригадує вона нарешті і в'яне. Доктор Темір бере її за руку і вже не сміється.

— Що з вами? — питає він, стривожений.

Таня мовчить. Вона чує дотик холодної руки, і їй стає приємно. Вона вже нічого не боїться. Доктор Темір тримає якийсь час її руку і дивиться на годинника.

— Ви давно хворі?

Він пускає руку і пробує голову. Голова горить. Вона не хвора. їй тільки страшно.

— Бідна моя дівчинко!

Доктор Темір суворий, але добрий і ніжний, як батько. Йому тепер все можна. Він розстелює ліжко і веде її на постіль. Роздягає, як маленьку, розстібає мокрі черевики, потім скидає одяг. Його чомусь ніскілочки не соромно. Через хвилину вона в самій сорочці. Доктор кладе її в ліжко.

Таня мовчки скоряється йому, лягає. Він накриває її ковдрою, а зверху своєю шубою. Вона знов дрижить від холодного простирадла, від холодної ковдри, подушки.

Доктор Темір не зупиняється на цьому. Він знаходить воду, наливає чайника і ставить на плиту. Потім відчиняє свою валізочку, виймає якісь порошки, розглядає їх, вибирає один і всипає в рот хворій. Вона без заперечень запиває його водою. Доктор дістає з валізки шоколад, цукерки і кладе на столик біля ліжка.

Таня лежить із заплющеними очима, але не спить. Вона намагається думати про щось. Щось пригадує, але все даремно. Вона чує знов, як щось пищить. Зривається з ліжка.

— Що ви? Що з вами?..

— Щось пищить...

— То чайник, заспокойтесь.

— Знов чайник?..

Доктор поїть її чаєм і через деякий час дає другий порошок. Після того вона засипає міцним сном, а доктор Темір сидить над нею до ранку.

Таня встала з ліжка тільки на третій день. Доктор Темір сидів невідлучно два дні коло її ліжка, борючись з її хворобою. Нарешті він переміг. Таня встала. Вона була бліда і хиталась на ногах, як дитина, що тільки вчиться ходити.

Темір хотів залишитись ще на день, але вона не дозволила.

— Не треба,— просила вона.— Я цілком здорова, а ваша довга відсутність могла навести батьків на різні здогади. Краще, коли ви ще колись приїдете.

Доктор Темір був щасливий. Можна йому, значить, ще колись приїхати!

— Можна, добрий, хороший друже! Яка ж ви гарна людина! Дайте хоч раз поцілую вас. ^

Вона подарувала йому довгий вдячний поцілунок сестри, але Темірові від нього в голові запаморочилось.

— Таню, я так дуже люблю вас,— сказав він сумно.— Ви не скажете мені нічого?

— Не сьогодні, докторе. Не сьогодні! Ви їдьте. Мені так страшно, що там удома? Ще, чого доброго, і батько приїде, а мені не хотілось би, щоб

він у таку негоду їхав. їдьте, друже, а потім ще колись приїдете, і ми поговоримо. Тоді я вже дам вам певну відповідь.

Таня поцілувала ще раз на прощання доктора, і він поїхав, благословляючи цей день.

Приїхав додому ввечері і, незважаючи на пізній час і втому, пішов до Токпаків.

Вони чекали на нього з години на годину і, побачивши, страшенно зраділи.

Поки роздягався і сідав за стіл, вони намагались прочитати з його очей наслідки перебування в Тані, і його незвичайно схвильоване, веселе обличчя збудило в них деякі надії.

— Як же там Таня? — питала дбайливо Ганна Степанівна.

Доктор не знав, чи говорити йому все, чи ні.

— Нічого,— сказав.

Вони не повірили, бо бачили, що він щось приховує, і доктор Темір мусив сказати, що Таня була хвора.

— Боже мій! Розкажіть швидше!

Доктор Темір докладно розповів, як він застав Таню, як його приїзд був дуже до речі, як він ліками, що взяв із собою, перервав її хворобу, і тепер вона цілком здорова.

— Ви ангел,— сказала Ганна Степанівна і плакала від зворушення.— Ви добрий дух нашого дому. Як вам дякувати?

Доктор Темір не хотів ніяких подяк. Хіба в подяках справа? Навіщо вони? Доктор Темір не любить того.

— Що ж вона, подала вам, докторе, якусь надію? — спитала, не витримавши, Ганна Степанівна.

Питання поставило доктора у важке становище. Що він міг відповісти?

Він сказав, що Таня була з ним ніжна, як ніколи, що просила заїжджати, але нічого конкретного йому не обіцяла, та він і не чекав нічого, бо бачив, що вона хвора, і просто не хотів її дратувати. Про поцілунок не сказав, але з його недомовок, з його поводження батьки зробили висновок, що щось є, що їхня дочка кинула в його серце іскорку надії.

— Вона тяжко покутує свій гріх,— сказав доктор.— Вона дуже страждає.

Іван Макарович взявся захищати дочку. Не можна ж так дуже обвинувачувати її, говорити про такий вже великий гріх.

— Хіба це гріх, докторе? — спитав він, дивлячись Темірові в очі.— Хто сказав, що кохання — гріх?

Темір, не чекавши такого запитання, у першій хвилині зникнув.

— Вона, видно, ще не забула його й досі,— сказав він поволі, міняючись на обличчі.

— І нема чого дивуватись,— промовив Іван Макарович.— Так скоро подібні речі не забуваються, проте час — найкращий лікар. Забудеться і це.

Він походив кілька хвилин по кімнаті мовчки і почав говорити далі:

— Вона жінка самолюбива, може, навіть надто самолюбива. Його вона покохала, думаючи, що він чоловік чесний, не зіпсований, як і вона, але вийшло не так. їй тепер важко визнати свій, як ви кажете, гріх. Ви розумієте, що це не так легко? З часом вона його осудить, якщо не осудила досі, забуде, і все піде старим ладом. Я певний, докторе, що сьогодні вона вже по-горджує ним, але признатися в цьому не кожний може.

— Ні, вона має ще якісь надії,— сказав Темір.— Оце моє нещастя. Вона чекає, що він повернеться.

— Казала вам? — здивувалась Ганна Степанівна.

— Не казала, звичайно, але це видно. Вона не хоче говорити. Не каже, але все й так видно. Такого засліплення, такої віри пошукати! Скільки часу минуло, і він ні разу не написав. Можна ж було написати хоч з самої чемності...

У невеличкому підвальному ресторанчику зібралась московська богема "обливати" картини Лбмова. Товариство було виключно чоловіче і трималось невимушено, вільно, тим більше, що досі вони "облили" вже картиюг так ретельно, що, коли б справді занурити їх у випиту рідину, вони геть потонули б там.

Дехто з товариства ще тримався на стільці сьак-так, дехто ледве сидів, а критик звалився на поруччя крісла і міцно спав.

Найбадьоріше тримався сам винуватець "обливання" — художник Ломов, і його приятель поет Соловей-ников. Ломов розказував про свої подвиги на Алтаї, а поет слухав і творив уже нову поему під заголовком "Алтайське кохання". Його страшенно розчулила сумна доля цієї алтайки, і він щиро співчував їй.

— Ох, те озеро,— закінчив, усміхнувшись, Ломов,— багато воно бачило.

Футурист, що куняв, спершись на руки, підвів лах-мату голову і баранячими, посоловілими очима глянув на Ломова.

— Кажи, Льоша, послухаємо,— забелькотів він. Соловейников, насторожившись, дивився в рот Ломову.

— Що ж ще казати? — продовжував Ломов.— Усе сказано. Це озеро, що на моїй картині, бачило те... про що голосно не говорять.

— А ти скажи...— просив футурист.

— Ти її змалював на картині? — перебив Соловейников.

— Її.

— У неї такі груди?

— Такі.

— І очі такі? ^

— Такі.

— І ти покинув її?

— Покинув.

— То ти хам!

Ломов блисйув на нього злими очима.*

— Ти покинь ці ніжності,— сказав він гостро. Лірик був напідпитку і такими хвилинами любив

задиратись.

— Для тебе мало того,— сказав він злобно.— Тобі б пику набити.

— Ти п'яний. Що ти говориш?

— Як ти смів так зробити?

— Тобто як? Що за мораль взявся ти мені читати?

— Звести, забрати честь бідної дівчини, покинути її і нахабно розказувати про це в п'яній компанії? На це здатний тільки хам, а не порядна людина.

У сусідній кімнаті шпарив джаз-банд, і охочі танцювали фокстрот, але п'яна компанія не чула його і не звертала уваги.

— Гляньте, учитель моральності, інтелігентська пика,— сказав футурист, стукаючи кулаком по столу.

Лірик не слухав. Його думка працювала в одному напрямку.

— Треба бути позбавленому всякої честі, треба бути останньою каналією, щоб так діяти,— сказав він.

Ломов пробував заспокоїти його всякими способами, не маючи охоти скандалити.

— Ти здурів, Колю! Що ти говориш? Яке ти маєш право так говорити?

Лірик не вгавав.

— Культуртрегер! Поніс культуру в темні алтайські маси, пропагандист! Як же ти низько впав! Ти хоч написав їй що-небудь? Чи був настільки порядний, що сказав їй хоч звідси правду у листі, коли не міг сказати там у вічі.

— Яке тобі діло? Може, й сказав. Яке тобі діло до того, чи писав я, чи ні?

— Я вимагаю того!

Лірик запінився і скакав, як півень. Почали заглядати офіціанти, і прийшов навіть сам хазяїн ресторану.

— Ти мовчи, бо дістанеш по пиці,— сказав Ломов. Лірик отетерів.

— Що ти сказав? — підсунувся він ближче.— Що ти сказав?

Поки Ломов встиг опам'ятатись, почувся голосний ляпас, і Ломов схопився за щоку. Удар був такий несподіваний, що художник не знайшов, що зробити, з чого почати.

— Ви — свідок,— сказав він до футуриста, тримаючись за щоку.

— Ти йому віддай, Альошо,— сказав футурист.— Бий його, сучого сина*.

— Я його на суд!

— Покинь, ну його к чорту! Не віддав — пропало. Постав ще пляшечку.

Лірик не чув порад футуриста, бо швидко покинув столик і подався до виходу.

Ломов сидів, як божевільний, і тільки очима лупав, шукаючи співчуття у товаришів. П'яна компанія на всі лади почала заспокоювати покривдженого. Той, нарешті, почав плакати.

— Мене, художника першої марки, він ударив по обличчі. І хто? Приятель! Товариші! Є правда на світі/ І за що, питаю я вас? За те, що залив йому за свої гроші пельку?

— Та не зважай на нього, Альошо! Ти випий і все забудеш,— сказав футурист, наливаючи Ломову великий пивний келих вина.— Випий, голубе, це тобі одразу допоможе, і на другий раз із лірою не водися, не братайся. Гади вони, сентиментальники. Щось воно собі обдумало у своїй п'яній голові, і по кількох склянка* вина вже раптом прокинулося почуття порядності. Дивись на нього, шпана! Я, Альошо, на твоєму місці затопив би йому в пику зараз же, а тепер — пропало. Тепер ти пий. Ти, припустимо, не футурист, але художників-нефутуристів я ще можу терпіти, а тебе, Альошенько, я дуже люблю. Ти пий!

Він налив Ломову другий келих, і той випив одним духом.

— Тепер добре, тепер все пройде, як рукою зніме. Ти нам тепер розкажи детальчики. Приємно послухати. Твоя високошановна дама, Ніна Миколаївна, ніколи не довідається. Ти мене знаєш? Мовчатиму, як скеля.

Але Ломов не хотів говорити. Йому зовсім зіпсували настрій. Обличчя горіло від болю і сорому. Проклятий поет своїми словами прибав його остаточно. Нагадав усе те, що забудось, уляглося, знайшов болячку, роз'ятрив рану, і вона тепер горить, пече вогнем. Він нав'язав прокляту думку, від якої не так легко тепер відчепитись. Так, ця думка тепер надовго засіла в голові.

Художник не міг відв'язатись від думки про Таню, Вона ввижалась і ввижалась тут, у кутках задимленого тютюновим димом ресторану, така, як він її бачив передостаннього разу, перед від'їздом: заплакана, бліда, знесилена, вона підводила на нього свої чорні очі і просила не покидати її.

"Не кидай мене одну на сором, на сміх людський",— чує безмовні слова, що продираються крізь гамір і гущу тютюнового диму. А футурист усе пристає зі своїм проханням розказати деталі...

Замовчи! — кричить Ломов. Футурист випростовується і дивиться здивовано на художника — чи він не здурів часом?

— Наливай! — кричить Ломов і роблено регоче. Футурист наливає, і вони п'ють знову.

Годинник на вежі вибиває другу. До п'яної компанії підходить господар і каже, що ресторан закривається. Він просить покинути приміщення.

Художній критик, виспавшись, підводить свою важку голову і питає, в чім річ. Він просить пояснити, де він і що від нього хочуть. Йому пояснюють, і критик встає.

— Як іти, то йти.

Уся компанія підводиться, з шумом відсуває стільці і, хитаючись, виходить на вулицю.

За день до від'їзду Дмитро Іванович вибрався до Токпаків з прощальним візитом. Речі вже були спаковані і підвода замовлена, залишалось тільки розплатитись з господарем і прощатися зі знайомими. Розрахунок з господарем він відклав на ранок, а єдиними, власне, знайомими в Чемалі, з якими він близько зійшовся, були Токпаки.

Вечоріло. Присмерк в дощові похмурі дні настає швидко, особливо в горах.

Дмитро Іванович поклав у кишеню електричного ліхтарика, взяв ціпок у руки і вийшов. Надворі було тихо. Село принишкло, наче замкнулось у собі. Дачники давно роз'їхались, а мешканці села, зморені денною працею, коротали вечір по хатах і юртах.

Вийшовши на головну вулицю, що вела до садиби Токпаків, почалапав по свіжих калюжах. Дощі таки не вгавали. На вулиці — жодної людини. Вертали з пасовиська запізнілі корови. Йшли великі, поважні, з переповненими шлунками, ремигаючи на ходу. У вечірніх сутінках скидались на якихось допотопних, фантастичних тварин. Йшли одною стороною вулиці, ступаючи в свої давні сліди, і від їхніх копит утворювалась уздовж дороги, наче кайма, безконечна хвиляста стежка; вона починалась і губилась десь у темряві.

У Токпаків уже світилось. Господарі сиділи за своїм звичайним вечірнім заняттям: Ганна Степанівна вишивала, а чоловік її читав уголос книжку.

Смирнова зустріли обоє з неприхованою радістю.

По від'їзді Тані до школи в домі відчувалась велика пустка.

— Прийшов попрощатись,— сказав, сердечно вітаючись, Дмитро Іванович.

Обличчя господарів зразу посумнішали.

— І ви покидаєте нас? — забідкалась Ганна Степанівна.— Не жаль вам? Самі залишимося, як билинки в полі. Чого ж ви так скоро?

Дмитро Іванович пояснив, чому мусить їхати.

— При теперішньому стані доріг і в таку жахливу сльоту неможливо не тільки подорожувати, але й пересуватись з місця на місце. А сидіти і чекати коло моря погоди — нема рації, тим більше, що на погоду вже надії нема, зима не за горами.

З цим не можна було не погодитись.

— Доріг нам бракує,— сказав сумно Іван Макарович.— В усій країні один лише Чуйський тракт і жодної залізничної лінії.

— Хіба тільки доріг бракує? — здивувався Смирнов.— Багато ще дечого бракує. Я вам скажу: за десять років після революції зроблено дуже багато, а можна було зробити значно більше. Біда, що над нами висить вічна загроза війни, ви це знаєте! Коли б не це, коли б можна було зайнятись мирним будівництвом і бути певним, що не буде війни, ви побачили б, що зробила б нова робітничо-селянська влада!

— Так, це правда,— погодився Іван Макарович.— Вороги у нас з усіх боків. Я думаю, що колись же їх не буде, і, може, і мій ще дочекаємось того щасливого часу?

— Ми-то хтозна, але діти наші напевне дочекаються,— сказав твердо Смирнов.— Вороги — не трудящі, що нас оточують. Ці відчують до нас велику симпатію. Річ у тому, що на чолі держав наших сусідів стоять капіталісти або їхні слуги. Вони знають, що настають останні години їхнього панування, і тим сильніше стає їхній опір.

— Ясно, ясно, — промовив Токпак.— Бідним людям нема чого втрачати, тому й нема чого сваритись. Скільки націй живе мирно в нашій державі!

— Не тільки в державі, в нашій хаті живуть дві національності і мирно вживаються,— додала жартома Ганна Степанівна.

Смирнов усміхнувся.

— Приклад гарний,— сказав він.— Мені пригадується один подібний випадок такого мирного співжиття націй в трохи більшому масштабі.

Ганна Степанівна і її чоловік попросили розповісти про цей випадок.

— Тільки прошу не чекати нічого сенсаційного,— попередив Дмитро Іванович.— Нічого надзвичайного не почувете, просто прийшов на думку той далекий, але ще такий живий у пам'яті час.

У п'ятнадцятому році, — почав він поволі,— царські війська зайняли були Галичину, тодішню частину Австрії, де мешкали переважно українці. Я служив тоді рядовим у роті, відряджений в тил рубати ліс для бліндажів і окопів. Наші війська і ворожі війська австрійські зупинились були над рікою Стрипою і відсиджувались цілу зиму в окопах. Тоді велась позиційна війна, як пам'ятаєте, Іване Макаровичу.

Господар кивнув головою.

— Загнали нас у ліс,— продовжував Смирнов,— частина роти розмістилась у землянках, викопаних тут же, а нас, кілька чоловік і офіцера, поселили в лісництві. Солдатів — у кухні, а офіцера — в одній із кімнат лісничого. Дім взагалі був невеликий, всього три невеличкі кімнати і кухня. І ось у цьому домі, соломною критім, зібрався цілий Інтернаціонал: нас троє росіян, українець, німець і грузин. Господарювала в цім домі, і передусім у кухні, дружина лісничого, добра, ласкава бабуся. У неї гостювала тоді дочка з чоловіком і трьома дітьми-підлітками. Уявляєте: і так багато людей, а тут ще офіцер і п'ятеро солдатів з їхніми специфічними запахами; це, звичайно, не могло бути приємним. Прожили ми там місяць, як один день. Покидаючи цю теплу хату і ще теплішу сім'ю, дехто з наших утирав сльози, а за нами плакали всі, особливо діти. На прощання я спитав бабусю, за що нам стільки ласки? А вона каже: "Сину, я знаю, що то значить нема". Цим усе було сказано. І прошу

зважити, для них ми повинні були бути ворогами, адже ми зайняли їхній край?! Отже, кажу, зійшлись люди різних національностей, ніби чужі, але жили у великій дружбі.

— Те, що ви кажете,— перебив Іван Макарович,— все правда. Але, щоб так здружитись різним, по суті, людям, треба культури. Звідки ж взялась культура серед вашого товариства? Я думаю, що ті солдати...

Були простими людьми,— підхопив Смирнов,— переважно селяни, тільки я й українець — робітники.

— Так звідки така ідилія?

— Мені здається, що в кожній людині сидить дві істоти: людина і звір. Коли б, наприклад, з боку родини лісничого було вороже ставлення до нас, людей поневолених, рокованих на небезпеки, поставлених перед лицем війни і смерті, то і з нашого боку вийшли б нагору звірячі інстинкти, і тій сім'ї було б не минути лиха; а з людьми і ми були людьми.

— Значить, можна застосувати таку ж теорію і до цілих народів? — спитав Іван Макарович.

— А чому б ні? В нашій Вітчизні уживаються між собою мало не сто націй. Чому б не ужитись націям усього світу? Тим більше, що той світ, відмежований поки що від нас і проміж себе кордонами, має багато націй висококультурних.

— І я приходжу до цього переконання,— проказав поволі Іван Макарович.

— Приємно слухати,— мовив Смирнов.

— Розкажіть ще щось із давніх часів, — попросила Ганна Степанівна, — про щось веселіше, ніж ці ваші націоналізми.

— Про що ж вам? Хіба про те, як один із наших солдатів, Сіманов, двадцять п'ять яєць з'їв?

— Добре, добре, це буде краще,— просила Ганна Степанівна.

— Того вечора, що я пригадав оце, ми справді добре посміялись,— сказав Смирнов.— До нас на кухню,— почав він,— збиралась вечорами вся сім'я лісничого, як до якого клубу. Особливо його внуки — ті, власне, і не виходили від нас. Заглядав іноді й офіцер наш. Якось при ньому Сіманов сказав, що з'їв би за раз двадцять п'ять яєць, якби купив хто.

— А як не з'їси, що буде? — спитав офіцер.

— Ти, ваше благородіє, тільки купи,— каже Сіманов,— а я вже якось з ними справлюсь.

— Гляди ж,— каже офіцер,— яйця я купую, з'їси — твоє щаргя, не з'їси — дам п'ять разів по морді, щоб даром не хвалився.

Офіцер купив у бабусі двадцять п'ять яєць, їх тут же зварили, і почалась вистава.

Сіманов відрізав окраєць хліба, посолив круто і почав з хлібом ті яйця їсти. Родина лісничого дивилась на нього, як на божевільного або самогубця, а він, знай, очищує від шкаралупи яйце за яйцем і їсть. Менший внучок бабуні, більш нервовий хлопчик, серйозно злякався за честь Сіманова,— загрожували ж побої! І, щоб урятувати його, сховав пару яєць у шухляду так, що офіцер не бачив.

Сіманов, мабуть, не зрозумів цього благородного жесту бо усміхнувся і каже:

— Не ховай, Стьопочко, дай хоч раз наїстися.

І що б ви думали, не тільки з'їв усі яйця, кожную шкаралупку ножиком очистив, щоб де шматочка білка не залишилося. Закінчив і каже:

— Завтра, ваше благородіє, купуй сорок, це буде якраз моя міра.

— Дурень! — гаркнув офіцер і вийшов під веселий регіт усього товариства.

Більше він до нас не заходив.

Вечір проходив дуже приємно. Гість жартував, оповідав ще деякі смішні ситуації зі свого багатогранного життя, господарі щиро сміялись.

Сіли до чаю. За столом заговорили між іншим про події останніх днів, про Теміра, Таню, згадали Ломова.

— Якої ви думки про цю людину? — спитав, дивлячись прямо в очі, Іван Макарович.

— Не високої,— відповів, не вагаючись, Смирнов.— Ловелас, бабій, білоручка. Може, він і добрий художник, але вас, здається, не це цікавить?

— Ясно,— промовив господар.

Розмова обірвалась, і всі посумнішали зразу.

Батьки Тані опустили голови додолу, а на їхніх обличчях швидко почав малювати свої темні узорі смуток.

Смирнов пожалів, що сказав таке. Попереднього веселого настрою уже не можна було відновити. Він встав і почав прощатись.

— Чи побачимось ще коли? — спитав Іван Макарович.

У Смирнова тьохнуло серце. Йому здалось раптом, що вже ніколи цих людей не побачить. Чому? — він не міг пояснити.

— На той рік, як живий буду,— приїду,— сказав, роблено посміхаючись, бо і в його душу закрався той всевладний смуток, що опанував раптом цих двох добрих людей. — За зиму упорядкую зібраний матеріал, може, книжечку напишу про партизанський рух на гАлтаї; хочу написати історію вашого народу, Іване Макаровичу, а для цього треба буде не раз приїхати. Отже, до побачення, друзі!

Його не затримували більше, і він вийшов. Іван Макарович провів його до воріт. Вернувшись, застав дружину в сльозах. Щоб не заважати їй, мовчки перейшов У Другу кімнату. Він вірив, що плач може принести полегшення.

Страшній, нечуваній негоді, здавалося, не буде кінця. Уже місяць, як щодня лили дощі, казився на горах вітер, шуміли води, бушувала Катунь. Алтайці висували голови з юрт і з жахом поглядали на небо. Гір не видно було. На них зависла, неначе з неба кинута, велетенська сіра губка. На неї немов натискав х;тось згори, і вона виливала на землю море води. Вітер шарпав губку, роздирав її на шматки, і тоді з-поміж продертих сірих клаптів показувались гори, але тільки на мить, бо розірвані шматки зливалися знов, як гумові, і закривали гори і світ.

— За кама мстить Ерлік,— говорили, похнюпившись, діди.— Він не подарує його смерті.

— Кінець світу надходить,— підтримували баби. Як довго вони живуть, не пам'ятають такого.

— Це ще не все,— казали залякані.— Ще інші кари зішле Ерлік. Катунь сердиться. Щодня прибуває вода.

Рев Катуні глушив слова, зливався з шумом вітру, і долина стогнала. В аїлі було пусто, мертвр. Народ не виходив із юрт, гуртуючись біля вогню, обмірковував важке становище.

— Сіно гниє, чим будемо годуватда худобу? Тепер без кама боги зішлють заразу на худобу і коні, а потім і люди помруть, бо хто вилікує, хто допоможе?..

Це були найболючіші питання. Про них говорили в кожній юрті.

Таня вже два дні жила у свого діда, старого тульч[^]. По від'їзді Теміра вона боялась сама залишатись і своїми думками, що зливними хмарами висіли над її головою. А для стареньких це були радісні дні. Вони не знали, як догодити своїй єдиній, любимій внучці.

Таня лежала на шкурах і сумно дивилась на потріскуючий вогонь, слухала жалібне виття вітру. Біля неї сиділа її бабуня. Сиділа мовчки, задовольняючись самою близькістю внучки. Дідусь — навпроти, з люлькою в зубах, докидав до вогню свіжих полін, і снопи іскор летіли вгору, через чорний отвір.

У просторій шестикутній юрті було тихо, тільки вогнище весело потріскувало і чути було, як дід смоктав люльку. Від діда падала чорна тінь на криві стіни. Від тремтливих язиків полум'я коливалась велика згорблена тінь, витанцьовуючи якийсь старечий божевільний танок. Тінь прикувала до себе увагу Тані. І коли вона дивилась на неї, то їй аж наче переставала боліти голова. Дивна тінь. Що вона тільки не виробляла? Танцювала по шкіряних мішках із сиром, хиталась, кивала головою, зачіпала божків, що висіли в кутку, і дерев'яні божки шкірили зуби з утіхи чи з люті.

Дідусь докинув дров, полум'я на хвилинку погасло, і тінь зникла. З вогнища пішли вгору клуби синього диму. Але це не був звичайний дим. Таня бачила, що кожний клубок набирає дивачних форм, потворних

обрисів, рукатих, ногатих, зі страшними головами, свинячими, собачими. Потвори немов десь бачені, страшенно знайомі...

Блиснули знов вогники з-поміж полін, малі, червоні, лизнули поліна, і Таня побачила поміж потворами себе. Не було сумніву, що це вона. Вона ясно бачить, як вогняні язики лижуть її одяг, тіло... Але то не язики, то червоні руки потвор. Так. Це теж ясно. Вони впіймали її і затягають у вогонь. Очі Тані розширились: вона побачила, що нещасній жертві нема рятунку. Ось вона вже хилиться, хилиться і раптом... падає. Сніп іскор бухає в небо. Таня скрикує. У хаті тихо, і голос різко б'ється об стіни.

— Що з тобою? — здригаються разом дід і баба і дивляться злякано на внучку.

Таня? засоромлена, червона, вмита холодним потом, сідає. Привид зникає. Тільки серце биться часто-часто.

Нічого. Вона, мабуть, заснула, бо таке щось приверзлося.

— Ти дивилась,— каже дід упевнено,— ти не спала, я бачив.

Може, й так, вона не знає, що з нею.

— Ти, може, хвора? — турбується баба.— Ти засни, ляж, доню, я накрию тебе, буде тепло. Ляж, дитинко.

А потім думає:

"Як заслабне, нема кому рятувати".

Але Таня не хоче спати. Ні, ні, вона не хоче і не засне нізащо. За весь час свого перебування тут вона тільки раз спала спокійно, тоді, коли доктор сидів коло неї. Вона пригадує. Тоді вона виспалась за всі дні.

Таня чує, що треба заспокоїти старих. Щось конче треба сказати. Вона бачить, як вони стурбувались.

— Мені тоскно,— каже Таня,— Так тоскно, дідуню. Ви колись грали мені, розказували про минуле, а тепер давно вже нічого не кажете. Чому ви так, дідуню?

Дід захвилювався. Коли б він знав був, що це pomoже. Він завжди готов. Він не знав, що Таня любить слухати. Сто разів він готовий кинутись у вогонь для неї, щоб тільки заспокоїти її.

— Заграй, розкажи що, дідуню.

Дід не дає себе просити. Він знімає з кілка тобшур і настроює його дві струни. Бабуня з любов'ю поглядає на свого старого друга.

— Старий він уже, забув розказувати,— мовить вона, ледь всміхаючись зморщеними губами,— Колись замолоду, коли ще голос був, тоді послухала б...— І очі блиснули в баби.— У юрті люди не вміщались. Скільки їх було, сиділи, як мертві, так слухали! Люльки їм гасли в ротах, а ніхто не наважувався ворухнутись. Такий був дід! А тепер пропало, тепер не той став.

У голосі її і гордість за свого чоловіка, і тяжкий смуток.

— Старість,— каже дід, розуміючи смуток дружини— старість. Думав, онукам перекажу те, що діди навчили. Не дав бог онуків.

— А я, дідуню? — питає тихо Таня.

— Ти — дівчина.

Цим словом усе сказано. Доводити дідові, що дівчина також людина, хоч вона найулюбленіша, було б даремно,

— Заграй,— просить вона,— заграй, дідуню, може, і я навчусь.

Дід слухає. Він бренькає по струнах, бере на них кілька акордів і закриває рукою. Струни слухняно замовкають.

— Про кого хочеш слухати? — питає він. Коли б він знав, як їй це байдуже?..

— Грай, про кого хочеш,— каже вона тихо.— Усе цікаво.

Дід знов бренькає по струнах, з уст його зриваються розбиті слова і бреньчать в унісон з розбитим тоб-шуром:

— У межичасі між кінцем минулих прекрасних, спокійних віків,— починає дід,— і початком тепер надхо-дячих, прекрасних, спокійних тисяч віків, у той час, коли жили сотні тисяч літ, повних спокою і щастя, великих радощів, за часів багатих, великих богатирів-за-войовників, в один прекрасний час, твердий, спокійний, повний цілковитих і далекосяжних добродійств, коли стопи сонця утвердились, проповідано вісімдесят чотири тисячі наук, почали тоді жити по вісімдесят тисяч літ люди... У той прекрасний час утвердились, кажуть, держави і віра...

Дід замовк. Він задивився у вогонь, немов чекаючи від нього натхнення. Бабуся вся насторожилась. Таня ж лежала мовчки, з заплющеними очима.

Дід пригадав, знайшов перервану нитку і знов почав мережати поволі епопею геройську, стару, як народ алтайський.

— Піднімається отчизна — святий п'ятдесятголовий Хангай, що виріс під подихом вітру, підносяться сімдесят подвійних алтайських гір, що

виросли з одним оголеним щовбом. Піднімається таємний Алтай, біліє десять великих морів-озер, з водами цілющими, нектарними. У тих кочовищах колишуться, синіючи, прекрасні сандалові дерева, зозулі кують радісно, солодко, звучно. Хитаються, колишуться крислаті прекрасні дерева, воркують, співають-заливаються різноколірні птахи. Чорні молоді беркути скиглять, шукаючи здобичі; на гірських площинах колишеться, все набрякаючи і переплітаючись, темно-руда сандалова трава на чотирьох лукоріччях. Усі живі істоти — чотириногі, у щасті, у радості. Чорні молоді беркути скиглять, шукаючи здобичі на високих горбах; колишеться, усе набрякаючи і переплітаючись, трава трьох лукоріч. Сніг на верхів'ях тоне, в'яне, темноголові зозулі під ранковим сонечком кують, посідавши на вершечках сандалових дерев. Співають ї щебечуть жайворонки і горобці шістдесятьох років; лані сімдесятьох кольорів па^удоря і тупочуть...

Ось коротко, яка отчизна — високий, багатий Алтай.

Виріши і цілком заповнивши тінистий бік Алтаю, табун рябо-гнідих коней пасеться спокійно. Щипають коні голівки трав, п'ють чистоту вод, живляться соками трав. Була там неспокійна червона рогата худоба. Червоні і сірі бики бігають вузькими ярами гірськими так, що стогін стоїть, а зустрівшись один з одним — б'ються. Молоді бички й корівки бігають, скачуть. Телята і телиці кружляють по вогких лукоріччях і пасуться. Були там сніжно-білі вівці, що заповнили устя тринадцятьох алтайських перевалів, і їх стерегло ціле покоління народу. Барани та цапи ходять окремо, козенята і ягнята мекають голосно...

Тими кочовищами, водами, тою державою, вірою, тою худобою, людьми — усім володів від народження славний витязь...

Тихі мрійливі слова линуць, тремтять, як матрина пісня над колискою хворої дитини. Таня, як хвора дитина, не чує їх. Слова дідові колишуть її думи-горе, але заколисати не в силі. Занадто розгулялось горе, занадто воно велике. Зайняло воно кожний куточок її душі, розсілось, розгостилось, як у власнім домі, надовго, назавжди...

Дід замовк, і Таня розплющила очі. Вона — як мірошник, що прокидається зі сну, коли млин стане. Вона переводить погляд на діда. Той дивиться зосереджено на вогонь, шукаючи знов увірваної нитки своєї повісті. Нарешті знаходить обірвані кінці, зв'язує їх і тягне далі:

— Батьком його було Синє Вічне Небо, а матір'ю — Корувата, Золота Велика Земля. Повстав він на світ із узористого чорного каменя, що появився на перехресті трьох балок, сам від себе розколовшись К

Нитка знов увірвалась, як павутина. Дід плямкає язиком, йому пересохло в горлі. Він наливає собі дерев'яну мисочку араки і випиває. Потім поволі набиває люльку й запалює. У юрті тихо, тільки вогонь тріщить. Баба сидить мовчки, заслухавшись; вона не ворухнеться, як кам'яна. Раптом понісся по юрті, як шелест вітру, жалісний дівочий плач...

Старі притомніють і здивовано поглядають на Таню. Вона плаче. Довше не було сили вдержатись. Здавлений плач вирвався нарешті і забився об стіни юрти, як пташка.

— Що з тобою, дитино? — питає налякана бабуня,

1 Уривки епопеї з невеликими змінами взято з книжки "Монголо-ойротскій героический зпое", переклад Б. Я. Владимирдова.

але відповіді не може дочекатись. Дід рішає на кілок інструмента і журними старечими очима дивиться на любиму внучку.

Коли б хоч причину сказала, а вона мовчить.

Таня довго ридала, довго тряслась, доки не вилилось горе поза вінця, і тоді трохи заспокоїлась і, стомлена, заснула. Уві сні вона здригалась, кричала, стогнала. Старі просиділи над нею всю ніч. Боялись ворухнутись, боялись поділитись своїми враженнями, здогадами, щоб не

розбудити дівчини. У своїх старечих головах вони чогось догадувались, серця їм щось підказували, але вони не говорили між собою. За довгі пережиті роки вони навчились розуміти одне одного без слів.

У юрті погас вогонь. Крізь отвір угорі продиралось пасмо сірого денного світла разом з краплинами води. Дощ не вщухав.

Заняття в класі скінчилось, і Таня з жалем відпускала додому своїх школярів. Години навчання в школі були тепер найприємнішими годинами її життя. Тут вона забувала свої муки, тут заспокоювала свої нерви. У школі вона була давньою Танею, але вдома щораз більше боялась залишатися сама, бо тепер ще настирливіше вертались до неї гнітючі думки, а вночі мучило безсоння, з'являлись дивні гарячкові привиди і мучили до одуру.

Діти поволі складали свої книжечки, зошити і ліниво простували до дверей, немов жалкуючи, що так швидко скінчилось навчання.

А сьогодні тьотя Таня таку гарну розповідала казку, про такі далекі країни, де нема нічого — тільки сніг і лід — і де живуть тільки білі ведмеді і білі лиси та звірі, що перебувають у воді і не мають ніг, а плавають, як риби. І ще розповідала про такого чоловіка, що пройшов ті страшні снігові поля і дійшов аж до місця, де є середина землі. І розповідала, що в тих краях півроку день, а півроку ніч. Страшно в тих краях, але слухати дуже цікаво...

Діти з жалем покидали клас і, проходячи повз Таню, щиро прощалися з нею.

— До завтра, діточки, до завтра! — говорила вона, пестячи очима чорні голівки дівчаток і хлопчиків. Дівчаткам з-під круглих, обшитих хутром шапочок визи-

рало по шість чорних кісочок з уплетеними мушлями та іншими прикрасами: хлопчики ж були здебільшого стрижені, але дехто з них іще й досі носив кіску, звичайно скарлючену, тоненьку, як мишачий хвостик.

— А ти, Манзирку, коли кісочку відріжеш? — спитала Таня, спіймавши за руку чорнявенького хлопчика, що проходив повз неї.

Хлопчик почервонів і закліпав косими оченятами.

— Я давно б відрізав, та мати не дозволяє,— сказав з жалем.

— А ти скажи матері, що до школи з кіскою хлопчикам ходити не можна. Кісочки носять дівчата і неписьменні хлопці, школярам же не можна. Гляди, щоб завтра прийшов без кісочки. Добре?

— Добре. Коли мама не схоче, сам відріжу, — сказав Манзир.— Це не важко. Взяв ножа, раз — і нема.

Таня приязно погладила його по голівці.

— Самому не можна,— сказала,— треба, щоб мати відрізала. Ти зараз додому?

— Не знаю, мабуть, побіжу на Катунь. Там і вода! Ще ніколи такої не бачив. Уже й пором не ходить, страшно...

— Краще йшов би ти додому. Що там робити над Катунню? Іди додому. Підеш?

— Мабуть, піду... До побачення.

— Будь здоровий!

Через хвилину клас опустів, і Таня залишилась сама. Вона важко впала на стілець, зітхнула і сумно глянула крізь заплакане вікно на сіре, непроникне небо.

"Сумно на світі,— подумала вона*— Дуже сумно".

Дощ, що лив ще перед хвилиною, вщух, але, здавалось, ненадовго. Здавалось, вщух на те, щоб набрати сили і полоти ще сильніше.

Ранок швидко поступався місцем безконечно довгому вечору, а той вів за собою ще довшу, глуху, безвідрадную осінню ніч.

Таня думала тоскно про ті страшні ночі. Вона так стомилася останніми часами цим чеканням, що нічого не хотіла — тільки виспатись, але, коли приходила ніч, сон утікав, як злодій, з її кімнати, не торкнувшись навіть повік.

Задивившись у сіру далечінь, вона не помітила,

Ю В. Гжицькнй

289

як перед вікном виросла висока постать у баранячій шапці.

— Гей! Є там хто? — крикнув юнак.

Таня здригнулась, встала і підійшла до вікна. Це був листоноша. Як вона забула про нього? Побачивши Таню, він поздоровався і помахав у повітрі листом. Вона пізнала почерк, зблідла і простягнула руку до листоноші крізь вікно.

— Дочекались? — сказав приязно.

— Спасибі, дочекалась,— та в словах і рухах не було вже ні хвилювання, ні радості. Вона сама дивувалась зі своєї байдужості.

Вернулась до столика, розкриваючи по дорозі конверт. Лист був справді від нього.

"Любий друже! — писав художник,— Причини моєї довгої мовчанки шукайте в душевній боротьбі, що відбувалась у мені по виїзді з Алтаю і від вас. На наше спільне нещастя ми познайомились і з першого ж разу, здавалось, покохали одне одного. Але чи так було насправді? Ви покохали мене, я знаю, ви покохали першим дівочим коханням, чистим і щирим, і на жертвник любові зложили все, що ви мали святого, все віддали. А я? Тут і вся трагедія. І я покохав вас, але кохання виявилось нетривким. Воно не зродило любові, воно згасло, перейшло в приязнь і, може, в довічну дружбу. Що вам з того? Чи може вона вас задовольнити? Не може, — відповідаю. Кохання згасло. Я думав: там, далеко від неї, відчую, чи люблю її, і коли без неї не зможу, вернусь і заберу її до себе назавжди. Та вийшло інакше. Я мав вас завжди за дуже розумну і розвинену жінку. Будьте такою до кінця. Не пишу про себе, бо навряд чи це вас цікавить..."

Кинула на стіл листа і сперлась на спинку стільця.

— Дочекалась,— прошептала,— дочекалась...

її уста шепотіли якісь незрозумілі слова, з очей котились сльози тяжкої образи. Котились безвольні, як перли, по блідому безкровному обличчі.

Раптом зірвалась зі стільця як ошпарена. З невимовною злістю вхопила листа і подерла на дрібні шматочки, здригаючись від огиди.

— Навіть нічого нового не міг написати! Онегін! Новочасний Онегін пише до алтайської Тані.

Від раптового пориву, від приступу гніву втомилась. Білі тонкі пальці впились у чорне волосся, і сама знов безсило впала на стілець, поринаючи в на-півомертвіння. Не хотілось уже нічого. У голові не було думок, не знала нічого. Очі безвольно блукали по стінах класу, немов шукаючи чогось...

Із-за старої карти Азії виповз чорний тарган, сів на стіні і зарухав вусиками. Дивним магнітом прикував він зараз же Танину увагу. Біла стіна була продовженням безбережного снігового, полярного поля, про яке вона розповідала дітям, а тарган — маленьким дослідником. Він то повз, то ставав, немов провалюючись у снігу. В її уявленні він набирал людських форм. Над тріщинами в стіні він довго сидів і думав, як їх перелізти. Коли можна було, обходив, коли ні, брав їх пробоем, далі йшов швидше. Покрутившись на стіні, він різко повернув назад і вже по карті почав спускатись на "південь". "Тепер іде відкривати південний полюс",— подумала Таня. їй пригадалась відповідь хлопчика на її питання, чи тепло на південному полюсі,— хлопчик сказав, що тепло. Тарган, без сумніву, прямував до тепла. Він швидко перебіг Азію, перескочив через Алтай, Монголію і знов опинився на стіні. Він різко виділявся на білому тлі. Посидівши, порухавши вусиками, тарган знов заметушився. Таня думала, чи полізе він до печі, чи розумний з нього дослідник, чи ні. Тарган наче прочитав її думки. Він швидко зорієнтувався * попрямував до печі, але, пробігши шматок дороги, знов став. Може, він бачив Таню і з острахом зупинявся щохвилини, але, коли віддаль до грубки стала зовсім невелика, він з розгону шугнув у дірку...

Таня зітхнула і підняла голову. В класі темніло. Треба було йти додому.

Вона встала, одягла свою чорну шкіряну курточку. Шапочки десь не було. Почала розглядатись за нею, але за вікнами пронісся раптом дивний, зловісний крик. Хтось біг аїлом, вигукуючи якесь незрозуміле слово.

Таня покинула пошуки і почала прислухатись. Крик затих, а за кілька хвилин пронісся вже ближче.

— Катунь!.. Катунь!.. — тепер виразно бився із вітром чийсь знесилений голос і змовкав.

Через хвилину Таня почула чвякання по болоті чиїхось чобіт і знов цей розпачливий крик під самісінькими вікнами:

— Катунь!.. Катунь!..

Нечувані дощі на Алтаї зробили своє. Гори перетворились в один суцільний водоспад. З калюж поробились озера, з джерел потоки, зі струмочків ріки, і вся та маса води, омивши гори, вливалась, нарешті, в Катунь. Ріка здулась. Заскрипіли береги. Клекочучи й пінячись, прийняла вона бокові води і понесла в низину. Та вони пливли з усіх боків безупинно, не вмещаючись у береги. Ріка набухла. Серединою її котилися вали, як велетенські казкові сірі коні, ржали на порогах, бризкали мокрими хвостами, кидались на гранітні пороги, кусали їх, і пороги злякались, сховались, перемогли їх коні. Ріка геть залила пороги і попливла понад ними рівною масою. Тільки всередині, де заховались вони, дудніло і гуло.

Біловода священна ріка показувала алтайцям свою могутність. На її спіненій гриві пливли копиці сіна, дерева, повиривані з корінням, столітні кедри, уламки юрт, корови з роздутими, набряклыми животами, лошата, вівці.

На двох найвищих берегових скелях над Катунню стояли люди: чоловіки, жінки і діти. Дрижали з холоду і жаху, дивилися на ріку. Сюди збіглись вони з усіх кінців аїлу, щоб стежити за рікою, щоб бути напоготові. Жінки, прочуваючи лихо, плакали.

— Пропали ми, люди,— сказав доморослий тель-гочі], старий сивий алтаєць, в одному гуртку.— Це кара. Я казав, що так буде. Ще не такі кари зішле Ерлік на нас. І по заслuzі. Люди безбожні стали. Молодь не вірить в богів, жертв не приносить, не слухає батьків. За повинню піде голод. Сіна позносило, худобу забрало, юрти повалило. Буде голод, пошесть буде...

Старий дід з маленькою сивою кісочкою стояв згорбившись над кручею, як ворон у дощ, хитайся і крякав, як ворон.

Але його ніхто не слухав. Діти тулились до материних спідниць і кричали. Матері не заспокоювали їх, БОНИ самі дрижали від смертельного жаху. Вони охкали, піднімали руки до неба, але їх стогонів і криків не почуло небо. їх заглушала шумом страшна ріка.

Вода прибувала з кожною хвилиною, наповнивши

Тельгочі — віщун.

береги до країв, і, нарешті, не вмещаючись у них, вдарилась убік і широким потоком побігла до села.

— Вода за нами! — почувся крик.

Люди, що стояли на одному горбку, побачивши, що вода справді бурлить вже за ними і може їх відрізати від села, кинулись назад. По кісточки в холодній воді, що заливала їхню долину, вони побігли до села, та води випереджали їх, малими хвильками вони завойовували собі дедалі більший простір, дедалі ширшу територію.

Скеля спустилася вмигь. Попереду бігли жінки, тулячи до грудей діток, ззаду чоловіки, а за всіма поволі плентався дід, трусячи косичкою і розказуючи про кари божі.

Його юрта стояла високо, і він не боявся, що її залле водою.

Нараз пролунав пронизливий жіночий вереск на другому горбку. Там була якась метушня. Люди озирнулись і побачили, як з гурту вирвалася раптом якась жінка і, голосячи, побігла в село.

Утікачі не зупинились, не звернули на неї уваги, бо кожний думав про себе, про нещастя, що спініним кЪ-нем гнало за ним...

Керована якоюсь внутрішньою силою, приспаним інстинктом, Таня вийшла надвір. Побачивши здалека метушню переляканих людей, почувши їхній крик, вона подалась на ріку. У шкіряній курточці, з непокритою головою, не обминаючи калюж, вона йшла по воді, немов не помічаючи її. Вона йшла туди, звідки бігли люди, їх бігло тепер багато — ціла юрма. Попереду, ревучи диким нелюдським голосом, бігла жінка. Порівнявшись з Танею, вона мовчки вхопила її за руку і шарпнула щосили. Таня спинилась, мовчки подивилась на неї байдужими очима, дивуючись, чого вона хоче від неї?

Жінка перелякалась Таниних очей.

— Чого дивишся на мене? — крикнула.— Не знаєш? Манзир...

— Що Манзир? — спитала Таня, сонно пригадуючи свого школярика з чорною голівкою і маленькою кісочкою.

— Манзир там, у ріці...

— У ріці? — перепитала Таня.

їй пригадується чорний тарган з такими смішними вусиками, що відкриває полюси...

Таня всміхнулась.

— Чого смієшся? Манзир мій зірвався зі скелі і втопився...

Розхристана жінка пустила Танин рукав і, ревучи звірячим ревом, побігла до села.

Таня подалась на скелю, що на неї показувала жінка.

Це була колись любима її скеля, кінцеве місце її прогулянок. З неї вона могла колись годинами дивитись на улюблену ріку.

Таня подалась туди. Люди, тікаючи з кручі, заvertsали її, вказували на небезпеку, але вона нікого не слухала. Йдучи дедалі глибше у воді, вилізла нарешті на горбок.

Вода прибувала безупинно і заливала долину щораз ширше, щораз глибше. Вона заповнила вже всі вулички аїлу, позаливала хліви, де стояла худоба і вівці, вдиралась до юрт.

Люди поспіхом сідлали коней, навантажували на них найцінніше хатнє добро. Жінки прив'язували до сідел мішки з копченим пресованим сиром — хлібом алтайським, заготовленим на зиму, зверху клали дітей і їхали в гори, у вищі місця, де не могла їх дістати вода.

Залишивши майно на вищих місцях, хто мав час, повертався назад, щоб забрати рештки вбогих пожитків. Але траплялось так, що вже не було чого брати: вода затоплювала юрти, ламала їх.

Багато з тих, що повертали вдруге, втретє, не заставали на місці свого житла. Розглянувшись довкола, не бачили нічого, тільки безбережне море, серед якого, як спалені пні, стирчали де-не-де до половини залиті брудними водами юрти. А на обрії, на скелі, над кручею бачили самотню чорну постать, що стояла нерухомо, як чавунна статуя.

Це Таня. Вона стояла нерухомо і поглядала на воду. Очі її спочивали: було на що дивитись. Але мозок спав. Вода котила на своїх спінених хвилях щораз нові об'єкти для споглядання. Ось вона понесла цілий стіжок сіна, ось несе сідланого коня, ось почорнілі рештки розваленної юрти.

Таня пропускає усе це з убивчою байдужністю. Перед нею щось далеко важливіше, ніж це. Перед нею...

маленька пташка, що не знати як потрапила у воду. Вона крутиться у водовороті біля самого берега. Крильця розпущені, насередині блискучі плямочки...

"Це трупик синички-ремеза,— думає Таня.— Бідна пташко, бідна сирітко! Чого ти не береглась води?"

Пташка крутиться у вирі білої спіненої води: вода творить глибоку лійку. Пташку зносить туди, і вона зникає з очей, але за хвилину знов виринає і знов плаває довкола берегів лійки. Коли пташка виринає, лице Тані прояснюється, коли ж поринає — хмурніє. Нарешті пташка потрапляє у ще глибший вир і більше не показується.

Таня напружено дивиться у воду. їй страшенно хочеться ще раз побачити пташку. Ще раз, тільки один раз. Бажанню її немає меж. Бажання її межує з божевіллям. Але пташка більше не з'являється.

"Вона мусить виплисти,— думає Таня.— Мусить!"

Але синичка не з'являється більше, пропала.

Таня стоїть як закам'яніла і дивиться у воду.

А вода все прибуває і прибуває. Де недавно вона ще несміливим струмком продиралась у долину, тепер пливе розшалілим руслом, не

боячись ніяких перешкод. Вона залила майдан, де недавно ще гралися діти, залила всі криві вулиці аїлу, позмивала всі юрти, і на місці зеленої долини, між двома пасмами гір, бушує грізно холодне море. Із моря виринають де-не-де дерева своїми кронами і невеличкий шматок скелі, на якій, здалека, як обгорілий пенюк, стоїть Таня.

На землю швидко спускалась ніч. По узбіччях гір запалали вогнища. Над ними носився плач і лемент, а вище, на чорних скелях, де вже надовго розсілась ніч, скиглили жалібно сови, вторуючи людям, що плакали біля вогнища.

Усю ніч не спали селяни, щоб бути наготові, коли б вода підійшла ще вище. Усю ніч волали до богів і духів, обіцяючи жертви, але боги мовчали, безсильні, і тільки страшно і грізно шуміла священна ріка алтайців Катунь, і тільки загрозливо клекотіло на місці їхнього убогого селища невмолиме, жорстоке море, а вгорі, де чорні скелі, де причаїлась ніч, плакали сови і вторували людям, що лементували біля вогнища...

Усю ніч горіли вогні, всю ніч шуміла Катунь і бушувало море. Коли ж засіріло небо і перший раз за цілий місяць виглянуло сонце, то над водами стояв білий, як молоко, густий туман. Він поволі почав підніматись угору, відкриваючи обрій. По деревах, що стирчали з води, люди пізнавали місця, де стояли колись їхні житла, бо більше з води не видно було нічого. Вода залила і скелю над кручею, де ввечері стояла самотня чорна постать. Ранок не застав там уже нікого.

У Чемалі повинь наробила б багато шкоди, коли б не були заздальгідь вжиті заходи, що не дали розгулятись стихії.

Вода порозмивала дороги над Катунню, залила майдан коло спустілої церкви і підмила кілька юрт, що стояли найближче.

Село Чемал стоїть на високому березі Катуні, і воно природно захищене від повені, але вода, безперечно, залила б село, коли б не

швидка рятувнича акція. Че-малський комсомол утворив рятувничу дружину, і на чолі її стали два досвідчені чоловіки — Іван Макарович і доктор Темір.

У долинах, куди могла прорватись вода, поробили дерев'яні дамби, навезли землі, каміння і заступили воді дорогу до села. Вона просякала, правда, місцями і бігла на майдан, але проходи, утворені в гатках, забивали знову, а воду спроваджували ровами за село.

Іван Макарович і Темір з головою поринули в роботу. Вони самі копали рови, самі насипали землю, вони керували роботами, давали розпорядження, накази, і всі слухали їх, бачачи їхнє уміння і досвід.

— Інженер Манченко радів би, побачивши нас,— промовив Іван Макарович до Теміра, витираючи спітніле обличчя.

— Індустріалізуємо країну,— сміявся Темір.

— Не знати, як він там відчитався за свою роботу? Бідний хлопець. Скільки сподіванок було, і все пішло марно. Тут ще і нашої вини трохи. Занадто недовірливо поставились ми зразу до його роботи.

— Трудно просто було повірити,— сказав Темір.

— А даремно. Він був серйозний чоловік, йому можна було вірити. Неприємно, що не пише нічого.

— То правда, обіцяв, повинен був написати, уже час, хоч ви знаєте, як до нас іде пошта.

— До речі, сьогодні повинні були пошту привезти,— пригадав Іван Макарович,— ви дістали що?

— Я ж удома не був. Цілу добу сиджу над рікою. Вони обидва разом глянули на ріку.

— Чи довго ще вона буде казитись? Доктор Темір був певний, що це вже кінець.

— Дощ ущух, вода повинна спадати.

— Вода і спадає,— сказав молодий парубок, що мимоволі збоку слухав їхню розмову.

— Невже спадає? — зрадів Іван Макарович.

— Подивіться.

Іван Макарович і Темір вилізли на дамбу. На верхній дошці лежала рівна мокра смужка на два-три сантиметри завширшки.

— Вода спадає! — крикнув Іван Макарович.— Ура! Ми перемогли стихію!

Літній чоловік радів, як хлопчик. Йому хотілось підскакувати, плескати в долоні.

— Ви ще не дуже,— спиняв його Темір,— Катунь капризна, як розбещена жінка. Вона ще може себе показати.

— Ні, ні, небо випогоджується. Більше вода не прибуде. Такого високого рівня води в ріці я, відколи живу, не пам'ятаю, а прожив я над нею, нікуди не виїжджаючи, сорок сім років.

— Так-таки не виїжджали? — спитав Темір.

— їй-бо, ні. Моїх виїздів до Бійська не вважаю за виїзди, і то я там довше ніколи не сидів, як тиждень. А поза Бійськом жодного місця не знаю.

Темір здивовано підвів очі. Він не знав, перший раз чує. Як так можна було жити?

— Вас ніколи не тягнуло в чужі країни, міста? — спитав Темір.

Іван Макарович не збентежився і не засоромився.

— Читаючи про ті країни і міста, тягнуло туди подивитись, але коли б до того дійшло, щоб їхати, я б відмовився,— сказав він щиро.— Я не уявляю, як можна жити без цих гір, без рідного Алтаю? Я боявся б, що умру там, на чужині.

— І ви хочете індустріалізувати край, не побачивши й одним оком індустріалізації?

— Я хотів би для своєї вітчизни всього найкращого на світі. Коли електрифікація, індустріалізація така гарна і така потрібна, то чому мені не бажати її? Ви знаєте велике гасло: "Радянська влада плюс електрифікація країни..." Чому б його нам не пристосувати? А іще про кооперацію... Кооперація у нас уже є...— Він усміхнувся.— Правда, далеко не загальна, та ви пам'ятаєте, як вона мляво прищеплювалась? Але прищепилась, і так народ звик, що уявити собі не може, як без неї жити. В цій кооперації алтаєць уже мило купує!.. Доктор Темір, звичайно, мусив трохи посперечатись.

— Живуть у нас люди й без неї,— сказав він, похитуючи головою.

— Ну, ви маєте на увазі цих дикунів.

— Яких ще у нас більшість.

— Чого там більшість? Скоро їх зовсім не буде. Електрична лампочка вижене темряву і дикунство.

— Мрійник, непоправний мрійник,— засміявся доктор.

— Спадає! — сказав парубок з дамби.

— І багато?

— Спала ще на два сантиметри.

— Тепер можна йти до хати. Залишити вартових — і до хати. Ви залишитесь на дамбі? — спитав він хлопців.

— Залишусь, ідіть спочивати,— сказав парубок і чвиркнув крізь зуби у воду.

— Ходім, докторе. Якби що трапилось, нам дадуть знати. На все добре, товариші! — гукнув до хлопців.

— На все! — відповіла молодь.

Увійшовши до хати, приятелі застали Ганну Степанівну в сльозах. Захоплена зненацька приходом Те-міра, вона не встигла витерти сльози і приховати своє хвилювання. Веселий настрій Івана Макаровича зник вмить.

— Чого ти, Ганнусю? — спитав він дбайливо свою дружину.

Ганна Степанівна витерла фартухом очі.

— Я не плачу,— сказала вона.— Але чогось мені страшно, що з Танею? Там така низька долина. Певне, залило всю.

Чоловіки зрозуміли, що Ганна Степанівна має рацію. Дивно, що за роботою вони забули про це. Іван Макарович почав утішати жінку.

— Вона ж не дитина,— сказав він.— Чого ти бо-шіся? Живе вона, певне, у діда, юрта їхня високо — боятись нічого.

Своїми словами він заспокоював і себе, бо йому чогось раптом теж стало важко.

— Мені чогось так сумно, що не можу собі місця знайти. Не знаю чого! Василь привіз листа. Я не хотіла показувати тобі, щоб не розстроювати. Казав Василь, що до Тані був вчора лист також.

— Від кого лист?

— Та від...

Вона зразу не відповіла, зустрівшись з допитливими очима Теміра.

— Не буду приховувати,— сказала по хвилині,— від гостя, що тут був у нас.

Іван Макарович знімав лист. Ганна Степанівна подала йому листа.

— Прочитай і дай докторові Теміру,— сказала вона. Іван Макарович швидко пробіг листа очима і стиснув зуби.

— Прочитайте,— сказав він, передаючи його Темірові.

Той знехотя, з огидою, як щось слизьке, холодне, взяв листа. Читаючи його, мінявся на обличчі від обурення. Деякі місця в листі прочитував двічі. Ганна Степанівна не спускала з нього очей.

— Падло! — сказав по хвилині Темір.— Він і їй, певне, таке написав.

— Не інакше,—погодилась Ганна Степанівна. Доктор Темір зірвався, ніби хотів кудись побігти,

але швидко вгамувався і сів.

— Я турбуюсь, що з нею? — говорила Ганна Степанівна.— Я так чогось боюсь. Ти, старий, не міг так зробити, щоб вона була тут і жила з нами? Скільки я просила, а тепер не знаю, що з дитиною робиться. Там повинь мала бути велика. Місцевість дуже низька.

Іван Макарович прийняв докір дружини. Люди завжди шукають винуватця свого нещастя, хай це буде і любима людина.

— Сама вона не хотіла жити з нами,— промовив він сумно.— Я не знаю, навіщо ці докори, коли і так мені вже досить усього, коли це нічого не допоможе.

— Я не докоряю, але ця повинь так мене турбує.

— Повінню нічого турбуватись. Вода прибувала вдень і не раптом, а поволі, так що втекти можна було.

Іван Макарович заспокоїв дружину, проте чув, що самого щось так смокче, так мучить.

"Лист справив сильне враження на дівчину, а вона така примхлива..."

Ганна Степанівна тихо плакала. Доктор сидів, похиливши голову.

"Навіщо я тоді вилікував його? Не вилікуй я його тоді, про нього уже б забули".

Темір уявляв собі, що він зробив би, коли б зустрів його тепер отут де-небудь. Що б він зробив? Бити! Бити хотілось довго і страшно. Бити! Не стріляти, а бити палицею по голові, по спині, по ногах, бити і бачити, як він корчиться від болю під ногами. Топтати його ногами, дивитись, як він плює кров'ю. Топтати, аж доки не спустить дух!

Доктор Темір зціпив зуби, витріщив очі і стогнав, неначе мав його уже під ногами і знущався з нього.

По хвилині опам'ятався і стримався. Встав з крісла і сперся на вікно. Перед ним лежала порожня вулиця. Людей не було. На подвір'ї напроти грались цуценята. Вони обнімались, стоячи на задніх лапах, і намагались укусити один одного, то знов бігали один за одним з опущеними хвостами. Доктора Теміра зайняла забава собак, і він на хвилину забув про все.

Раптом вулицею верхи проїхав якийсь чоловік. Доктор Темір машинально глянув на нього. Це був незнайомий йому алтаєць у довгім кожусі, підперезаний ременем. Він розглядався довкола, шукаючи когось очима, але марно, бо навколо нікого не було. Люди, втомлені вичікуванням різних несподіванок від Катуні і участю в рятувничій акції, переконавшись, що ріка більше не загрожує, відпочивали в своїх житлах. Незнайомий алтаєць, побачивши у вікні доктора Теміра, кивнув головою, щоб він вийшов.

Доктор Темір здригнувся. Його охопило раптом якесь неприємне почуття. Він був певний, що приїзд цього чоловіка має якийсь зв'язок з Танею. Відступив від вікна і глянув на стареньких. Вони сиділи згорблені, сумні, з мокрими почервонілими очима.

— Якийсь чоловік під'їхав до ганку,— сказав Темір,— Видно, до вас.

Господарі одночасно скочили з місць, але в кухні вже почулись кроки незнайомого чоловіка. Через хвилину тихо відчинились двері, і в них показалаь його чорна, кудлата голова.

— Єзень! — сказав чоловік, увійшовши.

Йому відповіли стурбовано, запитливо. Чоловік водив очима по присутніх, угадуючи, чи знають вони що, чи ні?

— Мене послав дід Токпак,— почав він поволі.

В нього впилась три пари переляканих очей. Обоє старих і Темір пополотніли. Ганна Степанівна закрила мимоволі вуха, щоб не почути того, що він скаже. Але вона почула, бо слова ті були такі, що пройшли б крізь мур. Вони легко пробрили собі путь до її вух і мозку.

— Дід Токпак просив передати, що дочка їх Таня втопилась...

По кімнаті пролунав тихий зойк, як порив осіннього вітру, і все замовкло, а посланець говорив далі:

— Тоді, коли вода найбільше прибувала, вона пішла на кручу і більше не повернулась: Катунь забрала її собі в жертву, за спасіння аїлу.

Доктор Темір, що досі стояв закам'янілий, зірвався до посланця і вхопив його за груди.

— То правда? — крикнув він.

— Правда! — перелякався чоловік.— Люди бачили її над кручею до пізнього вечора, коли вода залила весь аїл, вона стояла там, а вранці вже не бачили нікого.

— Може, вона вернулась?

— Звідтам вернутись не можна.

— Чому ж ви не врятували її?

Темір верещав і тряс посланця, як грушу.

— Свою худобу і дітей рятували. Човнів нема в нас. Нічим було під'їхати до неї. Але це, може, краще, що вона втопилась...

— Чому? — заревів Темір.

— Ріка хотіла жертви,—сказав чоловік,—дістала її і заспокоїлась. На другий день вода впала.

Темір остовпів від цих слів. Вбити цього темного чоловіка за ці слова? Перед ним стояв увесь його народ. Уся страшна безмежна алтайська темрява, тяжка, незглибима, накопичена століттями...

Чоловік нічого не зрозумів. Заохочений тим, що його слухають, вів далі свою розповідь:

— У неї злий дух вселився і помутив їй розум. Доктор. Темір оглянувся. Господарі лежали зомлілі.

їхні обличчя вкрила смертельна блідість.

— Води! — закричав він. Але в хаті його ніхто не почув. Посланець, побачивши наслідок своїх слів, скористався із замішання доктора, шмигнув за двері і зник.

Доктор Темір побіг по воду і заходився приводити до пам'яті зомлілих.

Повернувшись додому пізно, Темір, не запалюючи світла, впав у крісло. В душі була страшенна порожнеча. Не хотілось нічого ні думати, ні робити. Він був подібний до скнари, що все життя збирав золото і ховав у скрині, і те золото одного дня украли злодії. Доктор Темір знав, що втратив все, що мав найдорожчого, ба втратив усі надії, без яких неможливе життя, і тепер не залишилось нічого. Він відчував, що життя стало непотрібним, а мозок його спав стомлений, змучений строкатим жмутком останніх подій. У всьому тілі чув страшенну втому. Болів кожний мускул. Витягнувшись у м'якому кріслі, прислухався, як біль холодним струмком майнув по ногах, по спині, руках. Тільки голови не зачіпав, бо голова знесилена, вона спить. Широко розплющені очі втупились у стелю. їм боляче рухатись.

До кімнати ввійшла стара Тібан. Ставши біля порога, завагалась, чи йти далі, чи ні. У кімнаті було темно; при світлі молодика, що кидав у кімнату слабеньке світло, вона бачила нерухомий силует сина.

— Ти спиш, сину? — спитала тихо, ледве чутно.

Доктор Темір прокинувся від дивного півсну. Не вірячи собі, що це йому не приснилось, підвів обважнілу голову.

— То ви, мамо?

— Я, сину. Я питаю, ти не спиш?

— Ні.

— Може, світло засвітити?

— Світить, байдуже.

Стара засвітила лампу і поставила на стіл.

— Ти, певно, голодний, сину? — спитала дбайливо.

— Ситий, мамо, ситий.

Мати прийшла з чимось, хотіла щось спитати, але не зважилась. Вона складала на його столі десять разів складені книжки, папери, чекаючи, коли він сам заговорить. На столі лежали окремо свіжі газети, яких він ще не бачив.

— А тут газети є,— сказала, не дочекавшись слова від сина.

— Добре.

Розмова ніяк не могла початись. Стара знала, що й дальші намагання будуть даремні, і тихенько подалась до дверей.

— Я пізніше зайду,— сказала, відчинивши двері. Син не відповів.

У хаті знов зробилось тихо. Надворі стояла погідна ніч, у вікно заглядав одним рижком молодик. Доктор Темір сидів у кріслі, як хворий або дуже п'яний. Він розставив на поруччя руки, витягнув ноги, голову опустив на груди і знов запав у півсон, півнебуття. Нарешті підняв голову. Його підсліпуваті очі без окулярів були мутні, без життя. Повів ними по кімнаті, шукаючи чогось. У горлі пересохло, хотілось запалити цигарку. Нишпорив рукою по столі, шукаючи порттабак, але він був у пальті. Намацав газету, підніс її до очей і почав пильно читати. Вже хотів кидати газету, як раптом зацікавила об'ява, написана жирним шрифтом. Ця об'ява стояла в розділі "Музика й мистецтво". Жирні літери кричали: "Виставка картин". Там говорилось, що буде відкрито виставку картин найкращих художників Москви як річний підсумок їхньої праці. Серед прізвищ художників доктор прочитав прізвище Ломова.

Згадка прізвища ворога вмить розбуркала його приспану думку, вона почала швидко ворушитись, як відігріта взимі комаха.

— Убивця! — прошепотів Темір.— І він живе! Він ходить, сміється, готується до виставки, збирається зажити слави, а його жертва лежить десь тепер на дні холодної ріки. Таню! Таню! — завив Темір не своїм голосом.— Таню! Сонце моє, Таню!

Вона привиділась йому спотворена муками, мокра, до половини занесена річним намулом...

Нерви розгулялись так, що тепер їм не було спину. Забігав по кімнаті. Руки дерли одержу, пальці корчилились, дряпали обличчя, рвали волосся.

— Таню! — стогнав він.— Невже я більше ніколи не побачу тебе? Невже ти ніколи не всміхнешся до мене? Не може бути! Не може бути! Не може бути!!!

Він хотів переконати себе, що це сон, що це помилка, що це неправда, що вона живе, що той чолоБІК жартував. Почав прислухатись, чи не йде хто сповістити його, що усе це неправда, що Таня жива. За дверима щось гримнуло.

"Ось зараз вони відчиняться, і той самий посланець прийде і скаже, що він помилився, що це не Таня загинула, а хтось інший".

Стояв і дивився на двері. За дверима було тихо.

Стара Тібан, що підглядала у щілину від замка за рухами сина, побачивши, що він дивиться на двері, причаїлась і стишилась. Вона догадувалась, що син буде страждати, і хотіла бути наготові. Щоб бачити його, вона засвітила лампу.

Доктор Темір, не дочекавшись нікого, пішов до столу. Його очі знов упали на газету і знов зіткнулись з ненависним прізвищем. В пориві гніву схопив газету і порвав її на дрібні клаптики.

Вгамувавши трохи злість, затих на момент, але думки не дрімали і розривали йому череп.

"Ти пам'ятаєш її очі, коли вона приходила кликати тебе рятувати його?" — стукала думка.

Темір бачить, як живі, її очі.

"Навіщо я послухав її? Я врятував його на те, щоб він убив її? Я брав участь в убивстві".

Як живі, стали перед очима всі рисочки її обличчя. Бачив луки її густих брів, бачив родимку на личку, бачив кінчик її рожевого вушка, білі як сніг зуби, бачив її усмішку. Раптом опік йому губи її єдиний поцілунок, що вона подарувала йому як подяку за доброту.

— Я вже ніколи не торкнувся її руки,— шепнув він.— Ніколи не почую її голосу, ніколи не побачу її...

Темір заплакав.

— За що тебе вбили? — питав він уголос— Що ти кому вчинила, прекрасна, чиста гірська квітко?

На пам'ять приходять слова Гете: "Was hat man dir, du armes Kind, getan?" І Вони ніколи раніш не приходили на думку, а тепер з'явилися, і він повторює їх раз у раз.

Раптом встав, як людина, яка на щось нарешті зважилась, і твердими кроками підійшов до шафи. Там у кутку здавна лежав його браунінг. Почав шукати, перекидати у шафі все, але браунінга не було. Застогнав, як поранений звір.

"Що тобі вчинили, бідна дитино?" (Нім.)⁹

До кімнати тихо всунулась стара Тібан. Подивився на матір страшними очима.

— Заспокойся, сину,— просила вона ласкаво.— Не горюй, дитинко. Плачем горю не допоможеш.

— Ви знаєте, що з Танею, мамо?

— Знаю, сину. Не воскресиш її більше. Заспокойся. Коли б не було горя, не було б і радості. А живий хай про живе гадає.

Син не чув слів матері, але почував, як голос її заспокоює, колише, як колись у дитинстві.

— Ти, може, випив би чого? Є арака свіжа, і вина я купила для тебе. Може, вип'єш, і легше стане. Вино не раз заспокоювало тебе.

Стара пішла до шафи і видобула з закутка пляшку вина. Там була приготовлена заздалегідь склянка.

Темір випив три склянки одну по одній, без перепочинку.

Через кілька хвилин, здавалося, заспокоївся. Нова думка вселилась в його мозок і привела до рівноваги.

— Я, мабуть, поїду, мамо,— сказав хрипло.

— Куди, сину?

— Не знаю. Може, до Бійська, а може, ще далі. Мені треба заспокоїтись. Тут я не зможу знайти спокою.

Стара недовіжливо глянула на сина.

— Це добра думка. Поїдеш, побачиш людей, забудеш...

— Тільки ви нікому про це ані слова. Дайте коневі їсти. Я вранці вирушу. Про мене не турбуйтеся, я повернусь через кілька днів.

Випорожнивши цілу пляшку, Темір почув, як голова тяжіє і злипаються очі. Фізична праця, недоспані ночі, моральні переживання, збившись до купи, перемогли.

— Я піду спати,— сказав він, встаючи з крісла і заточуючись.

Стара мати повела його, стомленого, до ліжка. Помогла роззутись, роздягтись і поклала спати, як багато років тому, коли він був маленькою дитиною. Стояла над ним і молилась. А коли переконалась, що він справді спить, тихенько погасила світло і вийшла з хати. Тепер вона трохи заспокоїлась.

"Завтра він буде інший,— думала стара, йдучи до своєї юрти.— Сон — найкращий лікар на такі болі. Сон і час. Їх два! Скільки-то лиха посилає життя! Лиха і радості! Усього є в цьому житті. А гарне воно, шкода, що таке коротке. Може, смерть вже гострить косу на горах? Хто її знає?!"

Вона втерла якусь заблукану сльозину і глянула на місяць, що ховався вже за горами на спочинок.

— І ти йдеш спати? Ти все молодий!

Стара Тібан відкинула всі сумні думки і всміхнулась до місяця сльозавими очима, а місяць їй відповів останнім промінчиком.

Якось незабаром після дощів і повені повіяли з півночі на весь Алтай буйні вітри, несучи на своїх незримих крилах холодний, смертельний подих зими. Ріка, що недавно затопила була стільки аїлів і ревом та величчю наганяла жах на Алтай, впала, зменшилась до невпізнання, а на широких долинах, де стояли аїли, а потім бушували її хвилі, лежали на піску тоненькі пластівці льоду, як свідки недавньої катастрофи. Розбиваючи їх, алтайці будували нові, нехитрі житла, бо зима йшла швидкими кроками. За кілька днів замулену, замерзлу долину вкрили знов юрти, що били у вічі білиною, свіжістю тесаних колод і виглядали, як стіжки поскладаних жердок. Школа, де вчила колись Таня, знов почала працювати, а на місце Тані прибув із Улали вчитель.

В аїлі було тихо і сумно. Вода позносила у людей сіно, худобу, у багатьох мешканців позабирали хатній скарб, припаси їжі на зиму, і народ стояв перед загрозою голоду. У села приїжджала вже двічі комісія зі столиці, підраховуючи шкоди, вчинені повинню, і обіцяла матеріальну допомогу від уряду. Це трохи заспокоїло народ, і він, сидячи в юртах, покійно і тихо чекав реалізації обіцянок, запровадження їх у життя.

Ніхто не вийшов цього року на лісові промисли. Дрібний звір кудись подався у непрохідну тайгу. Вигнили кедрові горішки, найважливіший рід промислу, який щороку збагачував хоч небагатьох.

І ще одне нещастя загрожувало селам. На горах з'явились у великій кількості вовки. Вони ходили цілими зграями, нападали серед білого дня на села, на очах у жителів роздирали овець і собак. Цілими ночами довкола сіл горіли вогнища, щоб відстрашувати від жител небажаних і грізних гостей. Біля вогнищ вартували люди. Цілими ночами велись тут, щоб скоротити час, довгі балачки, а зводились вони, звичайно, до пережитих нещасть, що впали останнім часом на Алтай. Нерідко заходили до вогнищ уночі чужі перехожі, щоб погрітись, за звичаєм,

пересидіти до ранку, з вартовими обговорити їхнє важке становище та розповісти про своє.

Одного разу до великого вогнища, де сиділо троє вартових, заїхав чоловік, якого на селі не знали і ніколи не бачили. З вигляду був схожий більше на монгола, ніж на алтайця, але говорив по-алтайському добре. Чоловік був, видно, дуже розумний, бо, хоч нетутешній, знав докладно всі нещастя, що спіткали їхній аїл, і пояснював причини нещасть. Говорив по-вченому, і всі його слухали.

— Занепад віри серед алтайців,— сказав чоловік,— це причина нещасть і кар божих. Занепала віра серед старих і молоді. За це карають боги народ і будуть карати. Розгніваних богів можна зласкавити жертвами, а їх не приносять. Ваш аїл покарали боги за кама Натруса і покарали найтяжче. Чого вода не залила Чемала? Чому не залила інших аїлів, а тільки ваш? Бо ви піддалися злим нашіптуванням, серед вас були зрадники, що запродались і видали його. Він не вмер, бо дух його невмирущий. Він живе у над алтайських сферах і звідтам посилає на вас нещастя. Він послав повінь, що знесла ваші житла і достатки. Він наслав на вас вовків, щоб забрати вам рештки худоби. Він зішле голод, а навесні пошесть на людей і худобу, що витримає зиму. Хто у вас тепер знайдеться такий, щоб захистив вас перед духами? Нема такого.

Люди прислухались до похмурих його віщувань, до погроз.

— Нема,— кивали вони головами.— Той умів підніматись і на п'яту сферу, він розумів усіх духів.

— У вас голод уже тепер,— продовжував прише-лець.— Що ж ви будете робити, як зима прийде?

— Радянська влада допоможе,— сказав молодий парубок несміливо. Решта недовірливо мовчала.

— Не вірте,—сказав, зло посміхаючись, прише-лець.— Ніхто вам не допоможе. Тепер усюди голод.— А потім тихо, ніби про себе: — В Уймоні люди повстали, побили комісарів, спалили аймацьку Раду. Люди не витримали і повстали.

Пришелець навіть не подивився, яке враження справили його слова на присутніх. Видобувши з-за халяви люльку, він старанно почав набивати її зеленим самосадам.

— Я був колись в Уймоні,— сказав старий вартовий.— Далеко звідси.

Решта вартових мовчала. Ніхто не вдумувався у значення слів пришельця. Кого могло цікавити те, що роблять люди в Уймоні, коли ніхто їх не бачив? Кожний думав про себе, свою сім'ю, свою худобу, про те, що не буде чим годувати її взимку, і кожний бачив привид голоду, що витав над Алтаєм.

Пришелець довго порався коло люльки, чекаючи, що йому може заперечити парубок, але той поринув у свої власні думки, забувши про все на світі. Над чорними похнюпленими головами стояла тиша, тільки вогонь потріскував та зітхав ситий буланий кінь пришельця.

Надворі поволі розвиднялося. Пришелець глянув угору, а потім на людей. Вони все думали, сидючи навколо вогнища.

— Поїду я,— перервав тишу і нитки важких дум вартових пришелець. Від його слів немов прокинулись усі, немов зраділи, що можуть поговорити про інше, про легше.

— Небезпечно ще,— сказав дід.— Посидів би до ранку, вовки!

Чоловік не боявся.

— Пізно буде,— сказав.

— Далеко держиш путь? — спитав дід.

— До Бійська.

— Не скоро будеш. Дорога далека,— сказав дід.— Був і я там колись давно.

Пришелець нічого не відповів і повернувся до коня. Він поправив ремені і виліз на сідло. Стиснув коня ногами і рушив від вогнища, не прощаючись.

Його від'їзд нікого не здивував, але всі проводжали очима. На сідлі ззаду була прив'язана добра рушниця, якої вони не помітили досі.

— Хто він, діду? — спитав парубок по від'їзді незнайомого чоловіка.

— Чужий,— сказав дід.— Коли я був іще молодий, такий, як ти, бачив таких, як той. їх тоді багато крутилось по горах. Тоді було повстання Чет-Челпана. А коли розбили Чет-Челпанове військо, вони зникли, такі люди, як той, що був тут. І перед війною з'явились було такі і теж кудись зникли.

— А хто він? — допитувався парубок, незадоволений з невичерпної відповіді.

Дід не знав більше.

— Може, дух, переодягнений на чоловіка?!

— А курить люльку і рушницю має? — не вірив парубок.

Дід зневажливо всміхнувся. Яка тепер молодь нетямуща, не розуміє звичайних речей.

— Духа не розбереш,— пояснив дід.— І коли він захоче, щоб його не відрізнили від чоловіка, він бере його постать. Бачив, як довго морочився з люлькою і таки не запалив як слід...

Уже було близько півдня, як незнайомий чоловік на буланому коні доїжджав до Аноса. Він хотів вступити до села, хоч там жили росіяни і він не сподівався великих успіхів, але, під'їхавши ближче, побачив арку, зроблену з дерева і завітчану сосновими гілками, а над нею на червоному полотні гасло: "Хай живе одинадцятий Жовтень!"

Вершник прочитав його пильно і завернув на пором, не заїжджаючи до села.

Опинившись на другому березі Катуні, він поїхав не до Елікмонара, як було в його плані, а на Майну, бо він зовсім забув, що це був день Сьомого листопада — свято Жовтневої революції.

Усю дорогу від кордонів Монголії його переслідували невдачі. Людей, з якими він мав діло, не застavaв на місці, Натрус загинув, про Мабаша довідався, що той у тюрмі через зраду Тріша. Люди, з якими говорив і підбурював їх проти Радянської влади, слухали його байдуже і, в кращому разі, не реагували на його слова, а то й виступали проти нього одверто. Повертати цією дорогою, що він приїхав, боявся, а вертати треба було обов'язково, бо бачив, що нічого не зробить, не зможе підняти народ, не маючи ні прихильників, ні спільників, а до того ж швидкими кроками йшла зима.

Кінь стомився далекою дорогою і поволі посувався наперед. Вершник оглядав по дорозі околицю і помічав великі сліди знищення, заподіяні повінню. Дороги були розмиті, у багатьох місцях занесені камінням і намулом, повириваними з корінням деревами.

Під час своєї подорожі він остаточно переконався, що робота неможлива. Тепер була єдина думка: невпізнаним заїхати до Бійська,

продати якнайшвидше коня і Бією, поки не замерзла, дістатись до Тілецького озера, переїхати на катері, а там він уже знайде спосіб пробратись далі. Він проклинав себе за те, що так пізно виїхав. Було холодно, і хотілось їсти. З верхів подував морозний вітер, верхи біліли вже від снігів. Усі запаси продуктів вийшли, нових в дорозі дістати не вдалось, а до Улалі ще далеко. Витягнув з-за халяви люльку і з горя почав її набивати тютюном, та не самосадам, як робив це при вогнищі, а справжнім, дорогим, люльковим тютюном, що лежав захований у переметнім мішку.

Проїхавши кілька кілометрів самотою, побачив на дорозі якусь людину. Здалека трудно було розібрати, куди вона йшла: чи туди, чи проти нього. Підігнав коня. Виявилось, що постать ішла на нього.

Підїхавши ближче, верхівець побачив чоловіка, об[^] рослого, брудного, з позападалими очима, з жебрацьким кийком у руці. Думка поживитись від нього їжею відразу відпала. Вирішив не затримуватись біля жебрака.

Вершник привітався. Але жебрак не відповів, тільки пильно подивився на нього і, коли той минув його, довго дивився вслід. По амністії, оголошеній напередодні свят Жовтня, він повертався додому. Сам невпізнаний, він пізнав вершника, що через нього йому довелося стільки витерпіти. Тріш стиснув у руках кий. Йому хотілось побігти за ним, але в того була рушниця. Постоявши хвилину, він подався у дальшу путь.

Молодь у Немалі готувалась до зустрічі Жовтневих свят. Школярі в інтернаті цілими вечорами поважно, зосереджено вирізували прапорці з кольорового паперу, вирізували літери з білого паперу і ліпили їх на довгі червоні смужки матерії. З літер поволі виростали палкі гасла, і малі майстри раділи зі своєї роботи. Комсомольці робили опудала, набивали їх соломкою, а під ними ставили відповідні написи. Цього року фігурували серед цих опудал кам Натрус і куркуль Мабаш.

На широкому подвір'ї інтернату, як на мурашнику від мурашів, кишіло від молоді з самого ранку. Вони не спали всю ніч, готуючись, бо таке свято буває раз на рік.

Нарешті близько одинадцятої години заграла музика, розчинились широкі ворота, і з них висипали на вулицю організованими четвірками демонстранти. Попереду йшли веселі, всміхнені школярі найнижчих класів, несучи в руках червоні паперові прапорці, а над ними угорі маяв і шелестів від вітру червоний прапор. На ньому були намальовані алтайські гори, прикриті чорною заслоною, а робітник на них і селянин скидають ту заслону з гір. Діти розуміли значення малюнка. Старші несли білі дошки, на них чорніли яскраві написи: "Геть паліїв! Геть камів!", "Хай живе Радвлада!", "Хай живе Алтайська автономна область!"

За школярами жваво марширували комсомольці, несучи свої опудала з написами: на одному "Кам", на другому "Куркуль", а над усім на височезному дрючку дошка з написом: "Хай живе електрифікація країни!" Це був перший такий напис за все існування Алтаю.

Електрифікація чорних, закоптілих юрт досі нікому не вкладалась у голову, ніхто не розумів її. І аж поява влітку інженера Манченка і його робота допомогли зрозуміти значення величезної ідеї. Мріями інженера запалились насамперед Іван Макарович і доктор Темір, і від них це захоплення передалось молоді. Але їх обох не було видно сьогодні серед демонстрантів. А їх звикли бачити всюди першими.

Пройшовши всіма вулицями невеличкого села, демонстранти спинились на широкому майдані перед аймацькою Радою, і тут зустріли їх представники влади з трибуни, побудованої біля церкви, що вже кілька літ пустувала.

Зваблені музикою, поприходили сюди селяни послухати, про що говоритимуть промовці. Чи не скажуть чого про допомогу жертвам повені?

Весь майдан хутко заповнився людьми. Музика заграла "Інтернаціонал". Зашуміли прапори, і шапки кількохсот людей похилились додолу. Завмерли голоси. Здавалося, вітер затих, заслухались гори.

Але музика скінчилась, і оплески сотень долонь ударились об скелі, бо на трибуні з'явився промовець.

Зрозумілою всім алтайською мовою він вітав збори з одинадцятю річницею Жовтня. Говорив про труднощі, що довелося подолати на довгому одинадцятилітньому шляху до соціалізму, говорив про великі досягнення та про допомогу потерпілим від повені. Люди слухали, ловили кожне слово.

З хати напроти вийшов Іван Макарович і швидкими кроками, ніким не помічений, наблизився до юрми. Йому хотілось хоч трохи послухати промовців, хоч на хвилину взяти участь у демонстрації, щороку ж він вів її сюди.

Промовець якраз закінчив, і знов загриміли оплески, знов залунали звуки пролетарського гімну.

Івана Макаровича, без шапки, важко було впізнати. На нього дивились як на чужого ті, що його давно не бачили. Він був зовсім білий. Він побілів так за одну ніч, після гої страшної звістки. Обличчя йому за кілька днів зробилось чорним, зморщеним, як у старого діда. Очі були мокрі від сліз. Він постояв хвилину і подався до хати, бо там лежала без пам'яті його дружина.

Цілими днями не відходив від неї, сам борючись з її хворобою, бо лікаря не було.

Коли Ганна Степанівна засинала, він біг до старої Тібан питати, чи не вернувся її син, чи не приїхав уже часом. Але стара нічого не могла йому відповісти.

Хвороба дружини відвернула його думки від Тані. Цілими днями він був зайнятий хворою. Сам варив страву, сам вливав її у рот недужій, бо вона лежала нерухома в страшній гарячці.

Людина — витривале створіння, чи не найвитриваліше з усіх істот. І Ганна Степанівна, здавалося, перемогла хворобу, бо по кількох днях цілковитої непритомності і гарячкового сну почала приходити до пам'яті. Іван Макарович радів невимовно. Бігав, тупцював коло неї, як малий хлопчина. Вона навіть усміхнулась, та усміх її був тільки як вечірній проблиск осіннього сонця, що вигляне з густої вати хмар і зникне назавжди.

Прийшовши до пам'яті, спитала про Теміра. Коли б він був, вилікував би, напевне, але його не було, і ніхто не знав, де він і що з ним діється.

Стара Тібан розіслала гінців шукати його, та даремне. З Бійська привезли звістку, що бачили його, як сідав на поїзд до Новосибірська, а більше про нього ніхто не знав і не чув.

А доктор Темір, пересівши в Новосибірську на скорий поїзд, гнав до Москви. Усю дорогу сидів біля вікна, вдивлявся в безконечні голі степи, що тягнулись аж до горизонту. Перед очима миготіли телеграфні стовпи, линули назад з незбагненною швидкістю. Навколо було порожньо, сіро, мертво.

Доктор Темір давно не був у цих краях, давно не їхав цією дорогою, ще відтоді, як закінчив у Москві медичний факультет і повернувся у свої рідні гори, щоб усе життя нести допомогу своїм бідним братам. Скільки сили тоді було у нього, скільки енергії, які перспективи...

Перед очима зрідка виринають села, щоб за хвилину зникнути, сховатись у безвісті.

Поїзд летить, звивається, як залізний вуж, сичить і стогне, а пробігаючи містки на річках і болотах, реве дико, аж стогне земля.

Доктор Темір сперся головою на вікно, ловить удари пульсу поїзда, чує, як у мозку його відбивається ритмічним: та-та-так, та-та-так!

Напроти доктора на лаві сидять якісь дві жінки, з вигляду крамарки або багаті міщанки. Одна з них старша на вигляд, з чорними масними очима, у теплій хустці, як видно — мати; друга — молодша, білява, одягнена з претензіями на європейськість,— її дочка. Вони недавно сіли, на останній станції, але встигли вже ситно поснідати і напитись чаю з бляшаного чайника, що спочивав тепер на дні глибокого кошика. Вони з самого початку зацікавились постаттю незнайомого сусіда, але доктор намагався не звертати на них уваги. Попоївши, вони весь час упівголоса розмовляли. Темір знав, що вони говорять про нього. Розмова сердила його і хвилювала, але він терпів і мовчав.

Паровоз, як задиханий кінь, підбіг до станції і став. Він важко дихав, з його боків бухала пара.

Доктор Темір ліниво підвів голову і глянув крізь вікно. У вічі впав напис станції — "Вятка". Поїзд стояв тут довше, і Темір думав устати і купити якусь книжку чи газету, щоб трохи розвіяти гнітючі думки. Він підвівся вже на лікті, щоб зіскочити на підлогу, як раптом по перону промайнуло якесь знайоме обличчя. Доктор Темір почав пильно придивлятися і пригадувати. Невже він міг мати тут знайомих? Але вийшло, що так. По невеликих зусиллях пригадав: він мав тут знайому. Це була тьотя Груша.

Доктор ще раз глянув на назву станції. Так, Вона казала, що живе у Вятці. Про те, щоб вийти, не могло вже бути й мови. Він сховав голову за стіну, щоб його не впізнали.

Тьотя Груша якраз наближалась до вагона. Ішла з якимось чоловіком, сильно спираючись на його руку, і щось йому дуже весело щебетала. Чоловік вів за руку її дівчинку.

"Чи це її чоловік, чи жертва "пристрасті",— зацікавився, сам не знаючи чого, доктор Темір. Зацікавився більше, ніж гадав.

Коли вони пройшли повз його вагон, він вихилив голову крізь відчинене вікно, і тут же мимохить була задоволена його цікавість.

— Таточку,— почув доктор.— Ти скоро повернешся?

Відповіді доктор не почув. На станції двічі пролунав дзвінок, і до поїзда кинувся прожогом натовп, що висипав було з вагонів на перон. Серед натовпу побачив доктор і свою недавню співбесідницю, яка незграбними кроками несла своє огрядне, розповніле тіло до вагона. Вона розштовхувала всіх ліктями і перла у вагон перша. Доктор Темір плюнув з огидою.

За хвилину поїзд рушив. Перон помітно спустів. Люди, що залишились, тоскно проводжали вагони. Між ними зосталась і тьотя Груша з донечкою. Дівчинка плакала і махала хустинкою. її батько, видно, сів у якийсь вагон.

Коли вікно Теміра порівнялось з тьотею Грушею, вона підняла голову, і погляд її зіткнувся з поглядом Теміра. Вона широко розплющила очі, застигла розгублена. Вагон проскочив, і Темір так і не знав, чи вона його впізнала, чи ні

Ганна Степанівна не встала більше з ліжка. Занадто кохала вона свою єдину доню і пішла за нею. Після дуже високої температури почався раптовий спад її і закінчився катастрофою. Умираючи, вона була притомна, говорила з чоловіком, просила його, свого друга, передати її останній привіт докторові Теміру, коли він ще живий, якщо повернеться коли-небудь.

Іван Макарович ридав і бився головою об спинку ліжка, а вона, як колись за молодих літ, любовно гладила йому голову втомленою, схудлою рукою і заспокоювала:

— Не тужи, любий! — просила вона тихо.— Ми, мабуть, скоро побачимося з тобою. Я більше не жалію за життям. Чого воно варте без Тані? А ти, коли житимеш, учи дітей, щоб любили свій край, як ми його любили з тобою, щоб підносили його, щоб він став славним на весь світ.

Вона замовкла. У хаті зробилось темно і тихо. Ганна Степанівна заплющила очі, а зі стіни, з почорнілого образу, дивився на неї неспокійно втомлений Христос. Перед ним світилася лампада, на ґноті нароста чорна кулька, світло блимало, і Христос кліпав очима печально.

Іван Макарович був не менше втомлений від Христа. Він спер голову на подушку хворої. Хтось тихо накрив його густим, чорним серпанком, і йому зробилось раптом так легко-легко; здавалося, що він розпадається на мільйони молекул, розпускається у чорній пітьмі. І здається йому, що нема вже його, що він увесь розтанув. Залишився тільки мозок, але і той поволі тоне, ще трішки залишилось, ще трішки — і тьма...

Раптом прокинувся. У хаті було поночі, тільки лампадка кидала на стелю слабеньке світло. Кинувся до дружини — вона спала. Злякався. Взяв її руку — була холодна. Почав пригадувати її слова — пригадав. Усі пригадав до одного. Так, це були останні слова її, остання її воля, останній заповіт. Він викарбував ті слова у своєму серці...

Адміністрація і служба художньої виставки звернули увагу на якогось дивного чоловіка, що вже другий день цілими годинами вистоював перед одною картиною. Приходив він зранку і стояв перед нею аж до обідньої перерви, коли закривалась виставка, і входив перший, як тільки вона відкривалась. На вигляд не було ніяких ознак ненормальності, і тільки обличчям він виділявся з-поміж численних відвідувачів виставки, що наводнювали її щодня.

Картина, що перед нею стояв приїжджий, справді заслуговувала на увагу. Перед нею завжди товпились інші цікаві, але цей відзначався своєю впертістю, і тому голова виставкому видав розпорядження таємно стежити за ним. Під картиною стояв напис: "Чорне озеро. Худ. Ломов".

З дивним відвідувачем пробували заговорити, але він не відповідав, показуючи, що російської мови не знає. Поведінка його була така мирна і спокійна, що на нього нарешті перестали звертати увагу, звикли, — і він спокійно продовжував стояти перед картиною.

Це був єдиний портрет Тані. Ніколи вона не фотографувалась. Не було де, і не любила, і, зійшовши в могилу, не лишила ніде відбитка свого обличчя, хіба що в серцях її найближчих. А тут вона була як жива.

Доктор Темір,— а читач, певно, здогадався, що це був він,— не відривав від неї погляду. Вона втікала від Чорного озера, а за нею гнались чорні духи. Біде личко, злякані і в той же час ласкаві, повні любові очі.

Доктор тільки раз бачив таким її обличчя, бачив такими її очі. Це було тоді, коли вона прибігла до нього, щоб ішов рятувати її коханого.

"Чого я тоді пішов? — всоте ставив собі це питання доктор і всоте відповідав собі так само: — Хто міг би не послухати її, хто міг би опертись її проханням? Хто бачив це личко, ці очі — не міг опертись".

А тут вона як жива. Стиснуті брови творять з двох луків один. Так вона стягала їх, коли була чогось сердита чи хотіла зробити строгий вигляд.

Темірові, пригадуючи це, робилось тоскно на душі, він чує, як до очей підступають сльози; дарма що він стримує їх всіма силами, вони натискають на ніс, вуха, він аж наче глухне, але сльози сильніші, вони пробились, нависли на віях. Добре, що не видно їх під темними окулярами.

Доктор відходить у куток, витирає очі, носа, поправляє окуляри і вертається на своє місце.

"Не треба думати..."

Він любовно, ніжно дивиться на її круглі, майже дитячі руки, на її дівочі груди. Він ніколи не бачив їх, хіба що дитинячі. Він не бачив, не смів подумати про них, а той, убивця, малював їх.

Ззаду і з боків товпляться люди, але він нічого не бачить, не чує захоплених вигуків на честь автора картини. Він весь у своїх думках.

А думки такі дивачні, іноді божевільні, настирливі, іноді зовсім смішні:

Die Eifersucht ist. eine Leidenschaft, Die mit Eifer sucht, was Leiden schafft¹.

...Колись давно прочитане чи почуте.

Цим продуктом німецької мудрості, як зброєю, боровся з людьми, що захищали почуття ревнощів як виразника любові. Він завжди твердив, що не знає цього почуття. Він знає почуття помсти, але не ревнощів.

Але що з ним? Кров стукає у скроні, під окулярами повіки мокрі від поту, у грудях рев дикого звіра, у грудях клекоче вулкан.

Доктор Темір стискає кулаки, немов готуючись до розправи, немов перед ним об'єкт помсти.

Мимоволі помічає на собі погляди людей, що стоять ззаду і поруч.

Доктор Темір натягає на себе маску спокою. Обличчя поволі холоне, починає боліти голова, і страшенно болять ноги. Як це він тільки тепер відчув? Він же не спочивав, він стоїть уже третій день! Хіба це мета його приїзду? Хіба це? Стояти?

Ні! Мета була інша...

Доктор Темір збирає до купи думки, як квочка розсипані курчата. Вони зливаються в одно, і з них виходить поняття: "Ломов". Він підводить очі на картину, і там те саме поняття в літерах.

Що робив би він, побачивши його зараз?

Темір жахається. Він досі ні разу не здавав собі справи з того, що саме зробив би він, побачивши свого ворога? Адже приїхав він сюди з тим, щоб побачити його і помститись? Вистоював же він перед його будинком до ночі, думаючи щось?!

Ні! Він був певний, що його не побачить. Так і було. Він ні разу не зустрів його.

"Може, його в місті нема? — подумав Темір.— Як досі не прийшла така думка? Спитати когось, негайно спитати!.."

Але раптом за спиною страшенно знайомий голос. Доктор боїться оглянутись, та чує, як швидко забилося

Ревнощі — це муки, які ревно шукають того, що родить муки (нім.).

серце. Знайомий голос затих і чути другий, жіночий.

Доктор Темір прислухається. Жінка каже:

— Ти знаєш, вона красива. Раніш я не придивлялась. Лиха була на тебе, а тепер бачу, що ти правий, вона красива.

Вона каже це навмисне голосно, щоб усі чули, що вона з художником на "ти", бо займенника того вживає дуже часто.

— Я дуже радий,— знехотя відповідає чоловік. Доктор Темір певний тепер, що це він. Він швидко

обдумує план, але жінка перебиває його думки.

— Ти мені вдома розкажеш,— каже вона тихо.— Не вірю я й тепер, щоб все так легко обійшлось, як ти казав.

— Мила моя! — перериває чоловік. — Чи вона варта, щоб про неї так багато говорити?

— Видно, варта, коли ти її малював?

— Коли це було...

— Але було.

— Не псуй мені настрою, Ніночко!

Доктор Темір шаленіє. Не пам'ятаючи себе, він кидається не до тих, що говорять за ним, а до картини. Зриває її зі стіни, рве рукою полотно, потім кидає на землю...

Публіка стоїть закам'яніла, не рухаючись з місць. У першій хвилині ніхто не зрозумів, що сталося...

1928-1956 рр.